

Építészet – képzőművészet – társadalom

Bárdi Sára, Lantos Edit, Pilkhoffer Mónika,
Szijártó Zsolt és Wettstein Domonkos tanulmányai,
valamint Keller Márkus írása

A KORALL
TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT
előfizetői felhívása a 2022. évre

Kedves Olvasóink!

Szerkesztőségünk 2022-ben még a következő témájú számokat kívánja megjeleníteni:

89. Kereskedelem

90. Professzionizáció

Kérjük, segítse előfizetésével folyóiratunkat!
Előfizetés esetén a terjesztői jutalék megmarad a lap számára.
Az előfizetési díj 5500 Ft, egy szám ára 1500 Ft.
Egy szám elektronikus előfizetési díja 1000 Ft.
Egyéves elektronikus előfizetés 3500 Ft.
Az éves „támogatói E-előfizetés” 5500 Ft.

Az előfizetési díj a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület
1113 Budapest, Valkói u. 9.
UniCredit Bank: 10918001–00000028–60920003
számú bankszámlájára utalható át.

A postaköltséget a szerkesztőség átvállalja.

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

„Minden, ami emberi alkotás ósidóktól fogva, anyagi formákban maradt ránk, velük, rajtuk építkezünk tovább. Anyagi szerkezetekre rakódik rá jelen életünk, mint valami korallképződmény, úgy tenyészik az emberi társadalom.”

(Hajnal István)

SZERKESZTŐSÉG

CZOGH GÁBOR főszerkesztő
 BÓDY ZSOMBOR
 GRANASZTÓI PÉTER
 KÁRMÁN GÁBOR
 KLEMENT JUDIT
 KOLTAI GÁBOR
 LENGVÁRI ISTVÁN
 MAJOROSSY JUDIT
 RING ORSOLYA
 SOMORJAI SZABOLCS

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Beluszky Pál, Faragó Tamás, Fejős Zoltán, Gyáni Gábor,
 Kovács I. Gábor, Kövér György, Sasfi Csaba, Tomka Béla,
 Varga Zsuzsanna

Az „Építészet – képzőművészet – társadalom” című blokkunkat
 Kármán Gábor és Lengvári István szerkesztette.

Olvasószerkesztő: Koltai Gábor

nka

A szám megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap, valamint
 olvasóink adóforintjainak 1%-os felajánlásai támogatták.

A folyóirat az Eötvös Loránd Tudományegyetem
 Bölcsészettudományi Karának támogatásával jelenik meg.
 The journal is published with the support of the
 Eötvös Loránd University Faculty of Humanities.

Címlapon: Keszi típusú nyaraló, tervező Rácz György. *Hétféligi házak* 31 m²–45 m². ÉM Építésügyi Tájékoztatási Központ, Budapest, 1967. 24.

Kiadja a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület

Felelős kiadó: az Egyesület elnöke
 Szerkesztőség: 1113 Budapest, Valkói u. 9.
 korall@korall.org, www.korall.org
 Terjesztés: terjesztes@korall.org

Nyomdai előkészítés: Kalonda Bt.
 Készült az OOK-Press Kft. nyomdájában
 Vezető: Szathmáry Attila

ISSN 1586-2410

DOI: 10.52656/KORALL.2022.02

TARTALOM

ÉPÍTÉSZET – KÉPZŐMŰVÉSZET – TÁRSADALOM

Pilkhoffer Mónika	A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet tagsága a dualizmus korában	5
Bárdi Sára	Harc a hátországért: a 40-es évek két propagandakiállítása	33
Lantos Edit	A magyar építészek és az „imperialista nyugat dekadens építészetének romboló hatása” 1945 és 1958 között	58
Wettstein Domonkos	Építészek és nyaralók. A szakmagyakorlás átalakuló formái a Balaton-parton a hatvanas és a nyolcvanas évek között	79
Szijártó Zsolt	Budapest és Nyugat-Berlin: lakások, nyilvános terek, szubkulturális közösségek. Soskuti Tibor 1980-as és 1990-es évekbeli fényképeiről	100
Keller Márkus	Állami elvárások. A hivatalos állami statisztika és a társadalom megismerése a szocialista időszakban	123

FÓRUM

- A történelem párhuzamos tudományai: a kölcsönös érzékenyítés és újralátkozás esélyeiről
 Zoltán Boldizsár Simon: History in Times of Unprecedented Change: A Theory for the 21st Century.
 – Z. Karvalics László 139

KÖNYVEK

- Judin, Hilton: Architecture, State Modernism and Cultural Nationalism in the Apartheid Capital.
 – Kőrösi Boglárka 152
- Megélt sztereotípiák? Józsefváros (roma) identitása 1990 után
 György Eszter: Köztes terek. A rendszerváltás utáni nyócker identitása.
 – Szabó Róbert Károly 157
- Gyimesi Emese: Szendrey Júlia irodalmi pályafutása. Társadalomtörténeti kontextusok.
 – Erdélyi Virág 164
- Tamáská Máté – Szolnoki Ferenc (szerk.): Kockaház. A 20. század vidéki háztípusa.
 – Harlov-Csörtán Melinda 169

- Szerzőink 174
 Contents 176
 Abstracts 178

Pilkhoffer Mónika

A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet tagsága a dualizmus korában

A dualizmus időszaka mind mennyiségi, mind minőségi szempontból a magyar építészettörténet egyik fénykora. A polgári állam intézményhálózatának kialakulása, a gazdaság dinamikus fejlődése, a települések urbanizálódása, a városok tervszerű kiépítése hatalmas és sokszor addig ismeretlen feladatokat jelentettek a korszak építészei és mérnökei számára. Az építészettörténészek az általános stílustörténeti kérdések mellett eddig elsősorban az egyes életművek feltárására koncentráltak. Az utóbbi időben napvilágot látott monográfiákban ugyanakkor egyre nagyobb figyelem helyeződik az építészek közéleti szerepére, szakmai szervezetekben kifejtett munkásságára. A kutatók sokszor hivatkoznak a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet folyóirataiban a korszak építészetével kapcsolatosan megjelent írásokra, ám magával az egyesülettel behatóbban eddig senki sem foglalkozott. Ez a tanulmány ezt a hiányt igyekszik enyhíteni azáltal, hogy a technikusokat¹ összefogó egyesület dualizmus kori tagságát vizsgálja.

Annak ellenére, hogy az egyesületek társadalomtörténeti jelentősége vitathatatlan, történetének pedig gazdag nemzetközi – főleg angolszász – szakirodalmi van,² a téma kutatását számos tényező nehezíti. A dualizmus kori magyar egyesületek esetében a törvényi szabályozás elmaradása képlekennyé tette magát a fogalmat is,³ emellett hagyott némi teret a hatósági önkénynek.⁴ Nyugat-Európában a szalonok, klubok és kávéházi asztaltársaságok nyomán – már a 18. században – kialakuló egyesületi élet különböző formái Magyarországon a reformkorban jelentek meg. A társadalom polgárosodásának fokmérőjeként tekintett egyesületek tömeges alapítása a kiegyezés után vette kezdetét.⁵ Bár az egyesületek

¹ A tanulmányban következetesen a korabeli kifejezést használok a műszaki szakemberek összefoglaló megnevezéseként.

² Néhány fontosabb munka a teljesség igénye nélkül: Morris 1993; Taddei 1999; Morton–de Vries–Morris (eds) 2006.

³ A fogalom meghatározása a mai napig problematikus. Legpontosabban Bősze Sándor fogalmazta meg, hogy mit tekintünk egyesületnek. E szerint az egyesület „természetes és jogi személyek által, államigazgatási eljárás útján (hatóságilag) engedélyezett és ellenőrzött alapszabályban megfogalmazott gazdasági, társadalmi, politikai, kulturális, szakmai és egyéb közös akarattal meghatározott célok megvalósítása érdekében, a nyilvánosság számára létrehozott – önkormányzattal, rögzített szervezeti felépítéssel és az önálló gazdálkodás jogával rendelkező – olyan társaság volt, amelynek tagjai megszabott tagdíjat fizettek”. Bősze 1997: 21.

⁴ Dobszay–Fónagy 2005: 432–434.

⁵ Bősze 1993: 77–80.

számbavételével és analízisével már a kortársak is megpróbálkoztak, a kutatók azóta is számos módszertani problémába ütköznek. Ezt jól érzékelteti például az, hogy a Magyar Mérnök- és Építész-Egyletet a korabeli statisztikus a tudományos és irodalmi társulatok közé sorolta, Reisz László felosztása szerint az érdekképviseletet ellátó és (ön)segélyező körökhöz tartozik, Bösze Sándor megközelítésében pedig szakmai egyesületnek tekinthető.⁶

A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet tagságára vonatkozóan a forrásadottságok két elemzés elvégzését tették lehetővé: egyrészt a teljes tagság 1867 és 1918 közötti alakulásának nyomon követését, másrészt – az 1914-es tagnévsor segítségével – az építészek egyesületen belüli arányának vizsgálatát. Az előbbi esetben a számszerű változásokon túl a tagság különböző típusainak, illetve a budapesti és a vidéki tagok arányának a tanulmányozása is lehetővé vált, az építészettel foglalkozó tagok kapcsán pedig a szakemberek képzettsége (építész, építőmester, építési vállalkozó, kőművesmester) is kirajzolódott. Reményeim szerint mindez hozzájárul nemcsak az egyesület tisztviselőiként is tevékenykedő, kiemelkedő fővárosi építészek munkásságának gazdagításához, hanem az építészek professzionalizációjának a történetéhez is.

A MAGYAR MÉRNÖK- ÉS ÉPÍTÉSZ-EGYLET

A Magyar Mérnök-Egyesület megalakulásának időpontját mind a szakirodalom, mind maga az egyesület 1867-re keltezte. Bár az egylet törvényes működése valóban csak ekkor kezdődött, megalapítására – amit hosszabb szerveződés előzött meg – már 1866 elején sor került.⁷ Az alapítók valószínűleg osztrák mintát követtek, amikor egy társulatba tömörítették a mérnököket és az építészeket.⁸ Az alapszabályok szerint az egyesület célja a „technikai ügy” érdekeinek előmozdítása volt. Ennek pontokba szedett elemei között a kölcsönös megismerkedés, eszmecsere folytatása, az egyleti és szakmai kérdések megvitatása, könyvtár létrehozása, szaklap és szakmunkák kiadása, segélypénztár alapítása szerepelt.⁹ A tagok különböző szakosztályokban tevékenykedtek. 1868-ban hat szakosztályt hoztak létre: I. Út-, vasút és hídépítészet, II. Vízépítészet, III. Gépészet és gyárpar, IV. Földmérés és mezőgazdasági ipar, V. Bányászat, VI. Középítészet. 1871-ben az építészek kiválással fenyegetőztek, így a társaság a nevet Magyar Mérnök- és Építész-Egyletre változtatta, és még egy építészeti szakosztályt szerveztek. A köz- és a műépítészeti szakosztályok tagjai azonban mindig együtt ülészttek. Az új név nem annyira a tényleges erőviszonyokat, mint inkább azt az egyenrangú szerepet tükrözte, amire az önálló egyesületet alapítani anyagilag képtelen, a mérnököknél

⁶ Vargha (szerk.) 1880: XXXVII; Reisz 1988; Bösze 1987.

⁷ Lósy-Schmidt 1936: 110–111; Stier 1973.

⁸ Sisa 2013: 350.

⁹ MNL OL K 150 A Magyar Mérnök Egylet alapszabályai, 1867.

alacsonyabb társadalmi státuszú építészek vágytak.¹⁰ A vegyész-mérnöki szakosztály 1906. évi megalakulásával a szakosztályok száma nyolcra bővült.¹¹

Kezdetben az egyetemes üléseken tartott felolvasások voltak a jellemzőek, a szakosztályi munka csak az 1870-es évek második felétől kapott nagyobb lendületet. Az egylet tevékenysége idővel egyre sokrétűbbé vált: a technikusokat érintő kérdésekben feliratokat nyújtott be a magyar kormány tagjaihoz; tervpályázatokat hirdetett; tagjai alapítványokat hoztak létre, amelyekből pályadíjakkal, érmekkel jutalmazták az arra érdemeseket; szakmai előadásokat, kongresszusokat, kirándulásokat és külföldi tanulmányutakat szervezett; munkadíjtáblázatot alkotott; műszaki-művészeti kérdéseket vitatott meg; beszámolt a szakmai rendezvényekről és személyi hírekről, illetve tagjai építészeti tervpályázatok zsűri-jében is közreműködtek. A vidéki tagsággal a kapcsolatot az egylet elsősorban a folyóiratai segítségével ápolta: a *Közlöny* 1867-től, a *Heti Értesítő* 1882–1910 között jelent meg. Az egyesületnek saját könyvtára, kéziratgyűjteménye, 1883-tól könyvkiadója, 1908-tól pedig minden igényt kielégítő székháza is volt a fővárosban.¹²

A TAGSÁG

Az egyesületnek kezdetben minden olyan „feddhetetlen jellemű” férfi tagja lehetett, aki valamelyik technikai tudománnyal foglalkozik vagy azokat kedveli. Az 1901. július 9-én jóváhagyott új alapszabály értelmében már csak szakemberek léphettek be az egyesületbe.¹³ A tagság típusa háromféle lehetett: alapító, rendes és tiszteleti tag.¹⁴ Az 1876-os alapszabály már ideiglenes, az 1907-es rendkívüli, az 1912-es pedig külföldi tiszteleti tagokat is számon tartott.¹⁵

Alapító tag az lehetett, aki az egyesület részére 200 forint fizetésére kötelezte magát. 1886 után ez az összeg 300 forintra emelkedett, és azt is rögzítették, hogy alapító taggá csak akkor lehet válni, ha az összeg befizetésre is kerül. 1913. január 1. után az volt jogosult erre a címre, aki rendes tagsága 10. évének betöltése előtt 1000 koronát befizetett. Ugyanez tíz év után 800, 20 év után 600, 30 év után 400, 35 évi tagság után 200 koronába került. Alapító tagok lehetek testületek, gyárak és cégek is, ha legalább 2000 koronát befizettek.¹⁶ A tiszteleti tagokat

¹⁰ Ferkai 2003: 135–136.

¹¹ A III. szakosztály neve időközben Gépészeti-, elektrotechnikai és gyáripari, a IV. szakosztályé Geodéziai, az ötödiké Bányászati és kohászati szakosztállyá változott.

¹² A székház a Reáltanoda utca 13–15. szám alatti épület volt.

¹³ *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője* 1901. (10.) 161; uo. (33.) 342.

¹⁴ Az első tervezet szövegében még alapító, belső és külső tagok szerepeltek. Belső tagok alatt az egyesület székhelyén, külső tagok alatt a vidéken élőkert értették. *Pesti Napló* 1866. május 19. 1.

¹⁵ MNL OL K 150 *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet alapszabályai*, 1876, 1907, 1912; Bresztovszky (szerk.) 1913: 59–72.

¹⁶ Bresztovszky (szerk.) 1913: 60.

a közgyűlés választotta, és a címet a technikai ügy körül szerzett eredmények elismeréseképpen lehetett elnyerni.

Ha valaki az egyesület rendes tagjává kívánt válni, ezt írásban kellett kérvényeznie egy egyesületi tag ajánlásával és annak a szakosztálynak a megjelölésével, amelynek a munkájában részt kívánt venni. A saját kezűleg írt nyilatkozatot később formanyomtatvány váltotta fel. A jelentkezőnek öt egymást követő évre kellett elköteleződni. A rendes és az alapító tagokat a választmányi ülésen titkos szavazással választották, majd neveiket bejelentették a közgyűlésnek. A megválasztott tagok díszes oklevelet kaptak. Minden rendes tagnak joga volt ahhoz, hogy az egyesület helyiségeit és könyvtárát használja, a közgyűlésen javaslatot tegyen, szavazzon és válasszon, a választmányi ülések tárgyalásában részt vegyen és indítványokat tegyen. A rendes tag a szaküléseken tanácskozó, a saját szakosztályában szavazó, választó és választható joggal bírt. Tisztviselőnek minden tag megválasztható volt. Mindenki hozhatott az egyesületbe egy vendéget, aki a helyiségeket és a szaküléseket egy hónapig látogathatta. Aki az öt év elteltével ki akart lépni az egyesületből, annak ezt oklevele visszaküldése mellett írásban kellett jeleznie.

Ideiglenes tag az a külföldi személy volt, aki magyarországi tartózkodásának az ideje alatt az egyesület tevékenységébe bekapcsolódott. Rendkívüli tagok azok a fiatal, főiskolai tanulmányaikat három éven belül végzett kartársak lehetnek, akik műszaki tudományokkal vagy gyakorlattal foglalkoztak, és három évi tagságra kötelezték magukat. Bár az alapszabály nem felsőfokú tanulmányokat említ, valószínű, hogy rendkívüli tag nem csak Selmezbányán (mint egyetlen műszaki főiskolán) végzett szakember lehetett.¹⁷ A külföldi tiszteleti tagok azok az idegen állampolgárok voltak, akiket a belügyminiszter jóváhagyásával az egyesület ezzel a címmel felruházott.¹⁸

A dualizmus időszaka alatt mindössze 23 szaktársat választottak tiszteleti taggá.¹⁹ Ebből 1914-ben kilencen éltek.²⁰ A tiszteleti tagok között a mérnökök száma 14 volt, vagyis több mint duplája az építészekének (6). Ezenkívül egy festőművészt, illetve két minisztériumi szakembert is találunk a tiszteleti tagok között. A 295 alapító tagból 1914-ben 123 volt az élők sorában. A 400, majd később 600 koronának megfelelő összegnél nagyobb értékű alapítványt 17-en tettek.²¹ Az 1914-es tagnévsor szerint 43 fő 1867 óta tagja volt az egyesületnek.

¹⁷ A Magyar Királyi Bányászati és Erdészeti Akadémia neve 1904-ben változott Magyar Királyi Bányászati és Erdészeti Főiskolára. Németh 1999: 141.

¹⁸ Bresztovszky (szerk.) 1913: 60.

¹⁹ Schilling (szerk.) 1914: 76–78.

²⁰ Id. Szily Kálmán, Tolnay Lajos, Czekelius Aurél, Kherndl Antal, Neý Béla, Hauszmann Alajos, Kvassay Jenő, Schulek Frigyes, Pompéry Elemér. Az elhunyt tiszteleti tagok Mikó Imre, Possenti Károly, Stoczek József, Ybl Miklós, Hieronymi Károly, Teophil Hansen, Hollán Ernő, Kruspér István, Lotz Károly, Mechwart András, Fábíán János, Czizler Győző, Liphay Sándor, Ambrozovics Béla voltak.

²¹ Gerster Béla 1000, Nagy Dezső 1000, Neý Béla 1500, Ohrenstein Henrik báró 2000, Tolnay Lajos 1600, a Trieszti Ált. Biztosító Társulat 2000 korona értékben. Az elhunyt alapító tagok

Közülük 5 fő alapító és egyben tiszteleti, 12 alapító és 26 rendes tag volt.²² A főiskolai tanulmányaikat három éven belül befejezett rendkívüli tagok száma 1914-ben 49 volt.

A Budapesten kívül élő 1695 tag közül 1914-ben 84 külföldön tartózkodott. Ebből 39 fő az Osztrák–Magyar Monarchia Lajtán túli területein lakott. Tizennyolcan Bécsben éltek, de volt tagja az egyesületnek Morvaországban, Galíciában, Boszniaiban, Hercegovinában, Dalmáciában, különböző osztrák tartományokban, valamint Prágában és Pulán is. A Monarchia területén kívül élő tagok közül a legtöbben német városokban (Berlin, Drezda, Köln) működtek. A környező országok közül Romániát és Bulgáriát kell megemlítenünk. Párizsban és New Yorkban 4-4 tagja volt az egyesületnek. Ezen kívül Dánia, Oroszország, Olaszország, Törökország, Egyiptom és Uruguay területén is élt 1-1 egyesületi tag.²³ Mindez jól érzékelteti az egyesület jelentőségét.

A TAGSÁG VÁLTOZÁSA 1867–1918 KÖZÖTT

Az egyesület 1867-ben 755, 1914-ben 3753 tagot számlált, vagyis a dualizmus időszakában megötszörözte a létszámát.²⁴ Ez a növekedés számottevő fejlődésről tanúskodik. A tagság alakulásának dinamikáját a be- és kilépések, a tagok törlése és halálozása határozta meg. Az adatok elemzésekor megpróbálok arra is magyarázatot találni, milyen okai lehetnek a változásoknak. Némi bonyodalmat okoz, hogy 1898-tól 1908-ig, illetve 1913–1918 között az évkönyvekben, illetve a tiszti jelentésekben közölt adatok nem egyeznek meg. A számok között olykor 100 körüli eltérés is mutatkozik, bár az nem módosítja az adatokból kirajzolódó képet. A diagram készítésekor a tiszti jelentések adatait használtam fel, mert az egyesület is ezekkel a számokkal dolgozott (*1. ábra*).

Az 1866. augusztus 5–7-i alakuló közgyűlésen 250-en vettek részt. A létszám gyorsan növekedett az alapszabály jóváhagyásáig tartó átmeneti időszakban. 1866 végén az egylet 310, 1867. január 30-án 408 tagot számlált. Az egyesületbe való belépés szempontjából általában az egyéni csatlakozási szándék a döntő, ám Tóth Árpád a rekrutáció módja esetében felhívja a figyelmet a kapcsolatháló fontosságára is.²⁵ Erre jó példa, hogy Mojsisovits Vilmos gyulai Körös-szabályozási mérnök egymaga 43 új tagot gyűjtött az egyesületnek.²⁶ Az 1880-as évek elején Kerpely Antal miniszteri tanácsos játszott szerepet a létszám gyarapításában.

közül Ambrozovics Béla 1000, Csík József cementgyáros 2800, Fábián János 1700, Gregersen Guillbrand 1000, Hieronymi Károly 1600, Hollán Ernő 2000, Kauser Lipót építész 2000, Lechner Lajos 2000, Mikó Imre miniszter 750, Saxlehner Árpád kereskedő 1200, Ybl Miklós 1000 koronát áldozott az egyesületre. Schilling (szerk.) 1914: 79–86.

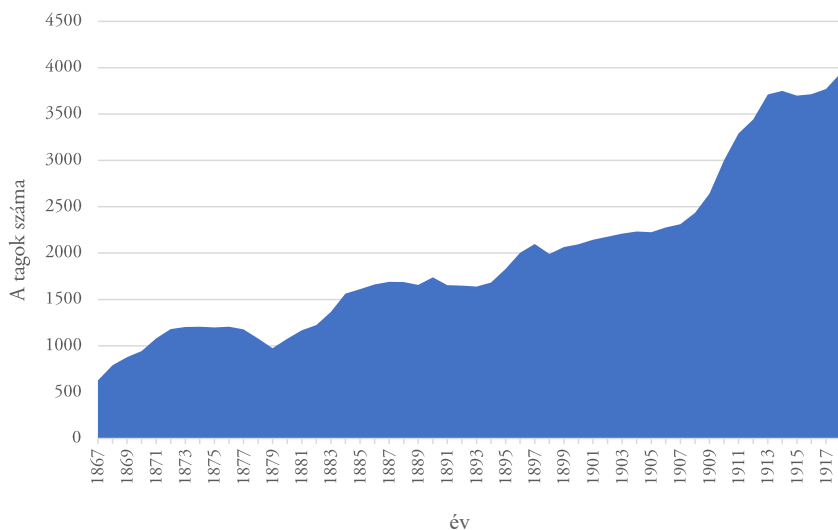
²² Schilling (szerk.) 1914: 87–88.

²³ Schilling (szerk.) 1914: 162.

²⁴ Szily (szerk.) 1868; Schilling (szerk.) 1914.

²⁵ Tóth Á. 2020: 668–670.

²⁶ Lósy-Schmidt 1927: 282.

1. ábra. A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet tagságának alakulása 1867–1918

Forrás: Tiszti jelentések 1867–1918. *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* és *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője* számai.

Felszólítására ugyanis a hazai bányász és kohász szakemberek tömegesen léptek be az egyesületbe, többek között a selmecbányai akadémia teljes tanártestülete, valamint a hazai bányák és vasgyárak birtokosainak és tisztviselőinek jelentős része.²⁷

A tagok számának növekedése 1872-ig tartott, amikor először stagnálás, majd jelentős visszaesés következett be. A megtorpanás hátterében a belépő tagok számának a csökkenése állt. Ez összefüggésben lehetett azzal, hogy 1870-ben fel-emelték a tagdíjakat. Ezt a *Közlöny* kiadásához szükséges költségek biztosítása tette szükségessé, mivel a létszám növekedése ellenére a lapot egyre kevesebben vásárolták.²⁸ A kéthavonta megjelenő *Közlöny* ára egy évre az egyesület tagjainak 5 forintba, a külsősöknek 8 forintba került, egy szám bolti ára 1 forint 50 krajcár volt.²⁹ A pest-budai tagok kezdetben évente 12, a vidékiek 6 forint tagdíjat fizettek.³⁰ Ezt 1870-ben 18, illetve 12 forintra emelték fel, de cserébe a lapot, amely immár havi rendszerességgel jelent meg, minden tagnak ingyen küldték meg. Azok a tagok, akik az egyesületbe 1870. február 20. előtt léptek be, és a *Közlönyt* nem kérték, továbbra is az eredeti tagdíjat fizethették.³¹ A tagdíj összege

²⁷ *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* 1881. (3.) 271–272.

²⁸ Míg 1867-ben 790 egyleti tag közül 425-en rendelték meg a *Közlönyt*, addig 1868-ban – annak ellenére, hogy a tagok száma 877-re nőtt – az előfizetők száma 367-re csökkent.

²⁹ *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője* 1896. (16.) 85–86.

³⁰ MNL OL K 150 A Magyar Mérnök Egylet alapszabályai, 1867.

³¹ MNL OL K 150 A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet 1870. február 20–21-i közgyűlésének jegyzőkönyve.

– összehasonlítva az 1878-ban összeírt budapesti egyletek tagdíjaival³² – meglehetősen magasnak mondható. A hiányos adatsor ellenére is úgy tűnik, hogy a néhány forintos évi tagdíj volt a jellemző. Persze a 276 egyesületnek csak kisebb hányada volt országos hatókörű. 10 forintnál magasabb összeget csupán 36 egyesületben, vagyis a budapesti társaságok 13%-ában kellett fizetni. Bár Bősze Sándor szerint az egyesületi tagok jogai a tagdíj mértékétől függtek,³³ a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet fővárosi és vidéki tagjai esetében nem igazolható, hogy volt ilyen különbség. Az 1878-as statisztika szerint amúgy sem volt gyakori, hogy egy egyesület tagjai eltérő összeget fizessenek.

A tagság megfogyatkozásában szerepet játszhatott az 1873-ban kirobbant gazdasági válság is, ami minden bizonnyal szűkítette azoknak a körét, akik a nehéz helyzetben is megengedhették maguknak a tagdíj fizetését,³⁴ ráadásul a válság nem csak az építőipart érintette súlyosan és elhúzódóan, de az 1873-ban hitelből épült első székház az egész egyesületet nehéz anyagi helyzetbe sodorta.³⁵ A székházépítés kudarca nem volt egyedi eset a korszakban, és tipikus példája volt annak, amikor egy egyesület idő előtt, és nem a természetes fejlődés eredményeképpen vállalkozott rá.³⁶

A tagok számának apadását illetően a mélypontot 1878–1879 hozta el, amikor több mint 100 fővel csökkent évente a tagság. A tömeges kilépéstől való félelem 1872-ben merült fel először, amikor lejárt az egyesület alapításakor belépők által aláírt 5 év, ráadásul – ahogy arról már korábban szó volt – a tagdíjat is felemelték. Ennek ellenére 1873-ig mindössze ötvenen jelentették be távozási szándékukat, ami a kilépésre jogosultak 5,5%-át jelentette.³⁷ A létszám nagyarányú fogyását nem az önként távozó, hanem a törölt tagok okozták. A kezdetektől problémát okozott ugyanis a tagdíjak fizetésének elmaradása. Sokan évekre visszamenően tartoztak az egyletnek. 1872-ben a tagok több mint fele nem, vagy csak részben felelt meg a tagdíjfizetési kötelezettségének az év végéig. A hátralék a hatévi illetmény több mint 20%-át képezte.³⁸ A választmány mindent megtett annak érdekében, hogy az adósságok befizetésre kerüljenek, többszöri felszólítást követően utánvételt igyekeztek az elmaradt tagdíjakat beszedni. Mivel ez sem vezetett eredményre, ezért elhatározták, hogy azokat a tagokat, akiknek nincs kötelező tagsági nyilatkozatuk és tagdíjat soha sem fizettek, a tagok sorából törölni fogják.

³² Vargha (szerk.) 1880: 362–395.

³³ Bősze 1993: 70.

³⁴ Eöry 2004: 62.

³⁵ A Csillag utca 25. szám alatt Neß Béla tervei alapján emelt háromemeletes bérház több mint 138 000 forintba került, amit az egyesület szinte teljes mértékben hitelből finanszírozott. Az 1873-as gazdasági válság következtében azonban a bérleti díjak a felére csökkentek, az ingatlanok kiadhatatlanokká váltak. A hitel törlesztését egyre kevésbé fedezte az épület kiadásából befolyó bérjövdelem. A hitel konvertálásával 1880-ban sikerült elérni, hogy kivárvák, amíg a gazdasági helyzet stabilizálódásával az egyleti ház visszanyeri korábbi értékét. A Lónyay utca – Gönczy Pál utca sarkán ma is álló épületet 1894-ben 80 000 forintért adták el. Pilkhoffer 2022b.

³⁶ Eöry 2010.

³⁷ *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* 1873. (6–7.) 281.

³⁸ *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* 1873. (6–7.) 284.

A hátralékban levőkkel kapcsolatban 1876-ban az eddigieknél drasztikusabb fellépést szavazott meg a közgyűlés. Azokat, akiknek az öt évi ciklusuk lejárt és csak azt követően nem fizették a tagdíjat, először figyelmeztették, de ha erre nem reagáltak vagy tagadólag feleltek, akkor törölték őket. Azoknál, akiknél még nem telt el az öt év, de már három éve tartoztak az egyesületnek, a fizetési felszólítás sikertelensége esetén nemcsak a tagság elvesztését, de pert is kilátásba helyeztek. A hiány nagy részét azoknak az elmaradásai adták, akiknek a ciklusuk már lejárt, és a gond abból adódott, hogy sem a tagfelvételnél, sem a kilépésnél nem tartották be a szükséges formalitást. Az alapszabályok szerint ugyanis a kilépést írásban be kellett jelenteni, az oklevelet pedig visszaküldeni. Így azok, akik az oklevelüket nem küldték vissza, de kilépésüket sem jelentették be, még mindig tagként voltak nyilvántartva.³⁹ 1878-ban összegyűjtötték az összes belépési nyilatkozatot, és akinek nem volt, azt törölték a névsorból. Heinrich Gyula ügyvéd segítségével 76 tag ellen indítottak pert, amelyek nagy részében jogerős ítélet is született.⁴⁰

A statisztikai hivatal által 1878-ban készített összeírás lehetőséget teremt a Magyar Mérnök- és Építész-Egyletnek a többi egyesülettel történő összehasonlítására. A tudományos egyesületekből mindössze 43 létezett ekkor Magyarországon, szemben Ausztria 269 ilyen típusú társulatával. Amíg azonban a Lajtán túl a partikularizmus, addig a hazai tudományos egyesületi életben a centralizáció volt a jellemző, vagyis a fővárosban működő társulatok országos hatáskörrel rendelkeztek.⁴¹ A tudományos egyletek összesen 16 967 tagot számláltak 1878-ban, és a legnagyobb vagyonnal bíró társulások közé tartoztak.⁴² A fővárosi egyesületek közt mind taglétszámát, mind vagyonát illetően előkelő helyet foglalt el a technikusok szakegylete. A kiadvány szerint a Magyar Mérnök- és Építész-Egyletnek ekkor 984 tagja és 52 103 Ft vagyona volt.⁴³ Ezer fő körüli tagsággal 1878-ban a 276 budapesti egylet közül csak 22 rendelkezett, és 34-nek a vagyona volt több 50 000 forintnál.⁴⁴

Az egyesület létszáma 1880-tól újból növekedésnek indult. Kiemelkedő volt az 1883-as és 1884-es év; utóbbiban csaknem 200 új taggal gyarapodott az egyesület. Az új belépők nagy száma mellett ezekben az években viszonylag alacsony volt mind az elhunytak, mind a kilépettek száma. 1885-ben viszont az előző év negyedére esett vissza a létszámgyarapodás. Ebben szerepet játszhatott a felvételnél életbe léptetett szigorúbb eljárási rend. E szerint a titkos szavazás előtt „a fölveendőket elébb a választmányi ülésen csupán bejelentetnek, névsoruk a legközelebbi választmányi ülésig az ülésterem táblájára kifüggesztetik, hogy irántuk a választmány tagjainak kellőleg tájékozódni idejük és alkalmuk legyen”.⁴⁵

³⁹ *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* 1877. (5.) 203.

⁴⁰ *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* 1879. (4.) 465.

⁴¹ Vargha (szerk.) 1880: XXXVII.

⁴² Vargha (szerk.) 1880: 548.

⁴³ Vargha (szerk.) 1880: 378–379. Meg kell jegyeznünk, hogy ez a létszám csaknem 100 fővel több, mint amit az egyesület a saját lapjaiban és évkönyveiben közölt.

⁴⁴ Vargha (szerk.) 1880: 362–395.

⁴⁵ *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője* 1885. (24.) 146.

Ettől kezdve egészen 1895-ig – a kisebb kilengésektől eltekintve – 1650 fő körül állandósult a taglétszám. 1894-től élénkült meg újból az érdeklődés az egyesület iránt, 1895-ben és 1896-ban az új tagok száma ismét a 200 főt közeliítette. 1896-ra a tagság száma meghaladta a 2000 főt.⁴⁶ Ehhez nyilván nagyban hozzájárult a millennium, amely egyrészt rengeteg építkezést és mérnöki feladatot indukált, másrészt az egyesület újabb fórumon kapott nyilvánosságot: magának a kiállításnak a szervezésében, a pavilonok és kapuk tervezésében, építésében is nagy szerepet játszott. Az év másik kiemelkedő eseménye az I. Magyar Országos Technikus Kongresszus volt, amit 1896. szeptember 6–8. között rendeztek meg 868 – köztük francia, olasz, osztrák, horvát és bosnyák – résztvevővel.⁴⁷

1896 után lassú növekedés figyelhető meg 1908-ig a tagok számában. Az új tagok száma továbbra is magas volt, évente általában 100–150 technikus kérte felvételét az egyesületbe, azonban ehhez magas veszteségek is tartoztak. Utóbbiaknál kezdetben a törölt tagok száma dominált. 1897-ben 105, 1898-ban 39 tagot húztak ki a tagnévsorból, aminek a háttérében ezúttal is a tagdíjtarozások álltak.⁴⁸ 1899-ben a halálozások száma volt kiugró: az általában 20 körüli halott helyett ekkor 40 tag távozott az élők sorából. Úgy tűnik, hogy az alapszabálynak a századfordulón bekövetkezett módosítása ugyanakkor egyik irányban sem eredményezett komolyabb változást. Nem érezte a hatását sem az, hogy 1901-től már csak szakmabeliek léphettek be az egyesületbe, mint ahogy az sem, hogy ettől kezdve szakképzett nők is tagok lehettek. Már önmagában az is meglepő, hogy ezen a pályán női munkaerővel találkozunk, de az is figyelemre méltó, hogy az egyesület megnyitotta előttük a kapuit. Bár a nők számára 1895-ben megnyílt a lehetőség néhány tudományterületen felsőfokú tanulmányok folytatására, a műegyetemre nem jelentkezhetek.⁴⁹ Építőmesteri vizsgát viszont tehettek. Az egyesület alapszabályainak módosítására azután került sor, hogy dr. Schuller Rezsőné, született Paulas Erika építőmester 1901-ben azzal a kéréssel fordult az egyesülethez, hogy annak tagja lehessen.⁵⁰ A 19. században a férfiak által uralt angol társasági élettel szemben a német egyesületekben olykor a nők is tagságot szerezhetek, és magyarországi egyesületet – például néhány kaszinót – is meg lehet említeni példaként arra, hogy nőket is befogadtak tagjaik közé.⁵¹ Természetesen attól azért nem kellett tartani, hogy a nők tömegesen kérik majd felvételüket a Magyar Mérnök- és Építész-Egyletbe: 1914-ben a tagok közt egyetlen nő sem akadt.⁵²

1908-tól 1914-ig igen gyorsan növekedett a tagok száma: a legkiemelkedőbb évben, 1910-ben 362 fő lépett be. Még érdekesebb ez az eredmény annak

⁴⁶ *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője* 1896. (9.) 43.

⁴⁷ Rosta 1997: 119.

⁴⁸ *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője* 1897. (8.) 52.

⁴⁹ Vámos 1997: 39.

⁵⁰ *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője* 1902. (11.) 121.

⁵¹ Morris 1993; Sobania 1996; Eőry 2016: 87.

⁵² Schilling (szerk.) 1914: 75–162.

fényében, hogy a 20. századra megnövekedett ezen a területen is az egyesületek száma. 1902-ben önálló építészegylet alakult, amely az építészek érdekvédelmi szervezeteként működött.⁵³ A Magyar Építőművészek Szövetsége az építészet technikai oldala helyett a művészi szempontot hangsúlyozta, és egyik fontos céljának az építészet beemelését tekintette a művészetek közé. Míg a Magyar Mérnök- és Építész-Egyletben azon volt a hangsúly, ami a mérnöki és az építész szakmát összekötötte, a Magyar Építőművészek Szövetségében arra helyeződött, ami elválasztotta őket egymástól.⁵⁴ 1900-ban kezdte meg a működését az Országos Műszaki Egyesület, amely *Értesítő*, majd 1904-től *Műszaki Lap* címmel 1938-ig saját folyóiratot is kiadott. A Magánmérnökök Országos Szövetsége 1905-től működött, lapja *Közmunka* címmel jelent meg.⁵⁵ Már a századfordulón is tevékenykedett az Építők és Műszaki Rajzoló Országos Egyesülete, amely a nevét 1908-ban Magyar Építő- és Iparművészeti Rajzoló Országos Egyesületére változtatta.⁵⁶ 1897-ben alakult meg a Magyar Anyagvizsgálók Egyesülete, amely csak a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet, valamint a kohászati országos egyesület tagjait vette fel sorába.⁵⁷ Az építőipar szempontjainak képviselője az 1878-ban létrejött Országos Magyar Iparegyesület építés- és építésipari szakosztályában jelent meg. Ennek élén Steindl Imre állt, aki az iparosok tudásának bővítésén fáradozott.⁵⁸ 1891-ben Steindl körül szerveződött az Országházon dolgozó művészekből az a társaság, amely 1905-ben Alpár Ignác vezetésével Hazai Műpártoló Egyesület néven született újjá, de leginkább csak Steindl-céhnek hívták.⁵⁹ A szakmai szervezetek számának növekedését kompenzálta, hogy a legtöbb technikus több egyesületnek is tagja volt egyszerre.

A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet létszámának növekedésében valószínűleg nagy szerepet játszott a műegyetemet végzett mérnökök számának gyarapodása. Az 1890-es években 940 főről 2090-re, vagyis több mint duplájára, 1900 és 1914 között 3255-re növekedett a mérnöki oklevelet szerzők száma.⁶⁰ Az 1908-tól tapasztalható kiemelkedő változás hátterében azonban leginkább a vidéki mérnökegyleteknek az anyaegyletbe történő beolvasztása állt, ami Hauszmann Alajos elnöklete alatt vette kezdetét.⁶¹ Az egylet 1906-ban módosított, majd a belügyminiszter által 1907-ben jóváhagyott alapszabályában esik szó először a vidéki osztályokról, amelyek létrehozása abból a felismerésből született, hogy rendezze az egyesület és a vidéki mérnök- és építész-egyletek, illetve társaskörök közti viszonyt. Az egységes technikustársadalom megteremtése szempontjából ugyanis fontosnak tartották, hogy a különféle szerveződések ne gyen-

⁵³ Baku–Csernus 2012: 113–134.

⁵⁴ Ferkai 2003: 136.

⁵⁵ Címjegyzék 1910: 462.

⁵⁶ *Építő Ipar* 1908. (50.) 476.

⁵⁷ *Építő Ipar* 1897. (25.) 171.

⁵⁸ Sisa 2013: 351.

⁵⁹ Sisa 2005: 22.

⁶⁰ Németh 1999: 140.

⁶¹ Gerle (szerk.) 2002: 30–31.

gítsék, hanem erősítsék a Magyar Mérnök- és Építész-Egyletet. Vidéki osztály megalakítása ott volt lehetséges, ahol az egyesületnek legalább 15 rendes tagja volt. Rajtuk kívül az egyletnek lehettek olyan helyi tagjai, akik az anyaegyesülettel nem is álltak kapcsolatban. A vidéki osztályok elfogadták a budapesti egylet alapszabályait, de ügyrendjüket, vagyis működésük módját maguk állapíthatták meg. Az elnökön kívül tago(ka)t küldtek az egylet választmányába és az Egyleti Tanácsba. Üléseikről, programjaikról a *Közlöny* is beszámolt. Költségeik fedezésére az egyesület a rendes tagok tagdíjának 25%-át átengedte, míg a helyi tagoktól a vidéki osztály által megállapított tagdíjat szedtek be.⁶² Mindezek alapján megállapítható, hogy a vidéki osztályok működése ugyan nagyon hasonló volt az anyaegyletéhez, de csak laza kapcsolat volt köztük.

A világháború kitörése megakasztotta a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet fejlődését, de a számok alapján a háború nem okozott jelentős visszaesést, inkább csak stagnálást eredményezett. Értelemszerűen megnövekedett a halálozások száma, és magas volt a kilépett vagy törölt tagoké is. 1916-ban 110 halottat írtak össze, de meglepő módon sok volt az új tag is. 1918-ban már újból jelentősebb emelkedést mutatott a taglétszám.

A tagok számának alakulása mellett a források még egy mutató vizsgálatát tették lehetővé, de csak 1894 és 1914 között: a fővárosi és a vidéki tagok arányának alakulását.⁶³ E szerint a trend az 1890-es évek közepén fordult meg a budapesti tagok javára. Ha számszerű adatokkal nem is rendelkezünk az 1894 előtti időszakra vonatkozóan, az éves jelentésekből tudjuk, hogy azt megelőzően a vidéki tagok voltak többségben. 1895-ben már tízzel több fővárosi tagja (820) volt az egyesületnek, mint vidéki (810), és ettől kezdve a budapestiek végig megőrizték számbeli fölényüket. A fővárosi és vidéki tagok száma közti különbség 1905-ig csekély maradt, ám ezt követően jelentősebbé vált, köszönhetően annak, hogy a budapesti tagok száma jobban emelkedett a vidékiek számánál. 1914-ben már 409-cel több fővárosi, mint vidéki tagot számlált az egyesület.⁶⁴ Mindez azt is jelzi, hogy Budapest kiépülése, modern gyáripára és közlekedésének fejlődése nagyszámú technikusnak és műszaki hivatalnoknak biztosított megélhetést (2. ábra).

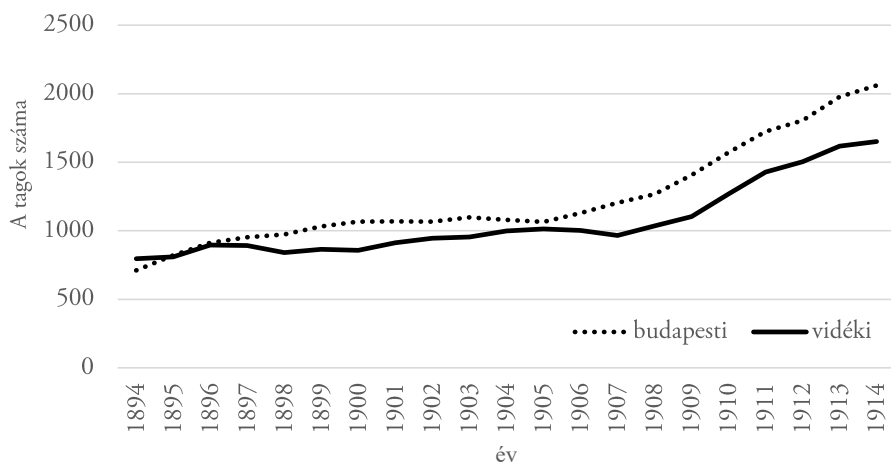
A vidéki tagok többsége a nagyobb városokban élt. A legtöbbet Szegeden találjuk, ahol 80 tagja volt az egyesületnek. A sorban következő városok Beluszky Pál városhierarchiája alapján a teljes értékű (Pozsony), illetve a részleges regionális centrumok (Nagyvárad, Temesvár) közé tartoznak, és utóbbiak a későbbi trianoni határral egybeeső éles fejlettségi választóvonal mentén fekszenek.⁶⁵ Mivel az állami beavatkozás meghatározó szerepet játszott a városhálózat „dualizmuskori

⁶² FSZEK BGY B 620/84. A *Magyar Mérnök- és Építész-Egylet* 1907. évi alapszabálya.

⁶³ 1894 előtt erre nem tértek ki a titkári jelentésekben, 1914 után pedig nem tudták a pontos adatokat begyűjteni.

⁶⁴ Még nagyobb lenne a különbség, ha Budapest agglomerációjának adatait is a fővárosához számítanánk, hiszen az itt élő szakemberek is vélhetően a fővárosban dolgoztak.

⁶⁵ Ablonczy 2020: 213.

2. ábra. A budapesti és a vidéki tagság változása 1894–1914 között

Forrás: Tiszti jelentések 1867–1918. *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye és A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője számai.*

kiépülése-átformálódása” tekintetében,⁶⁶ feltételezhető, hogy ezekben a városokban az ipar, a közlekedés és az infrastruktúra igényei mellett a technikusok nagy számához a különböző hivatalokban dolgozó műszakiak is hozzájárultak.⁶⁷ Stratégiai fontossága miatt a kiemelkedő 6. helyet foglalja el a sorban Fiume. Ezt nemcsak a város nagy gyárai (torpedógyár, Ganz-Danubius Hajógyár) és a közeli kőbánya, de Fiume – és azon belül a kikötő – kiépítésének állami támogatása is befolyásolta.⁶⁸ A város jelentőségét az is mutatja, hogy az egyesületi kirándulások alkalmával a legtöbbször ide látogattak el (1875, 1882, 1895, 1906).

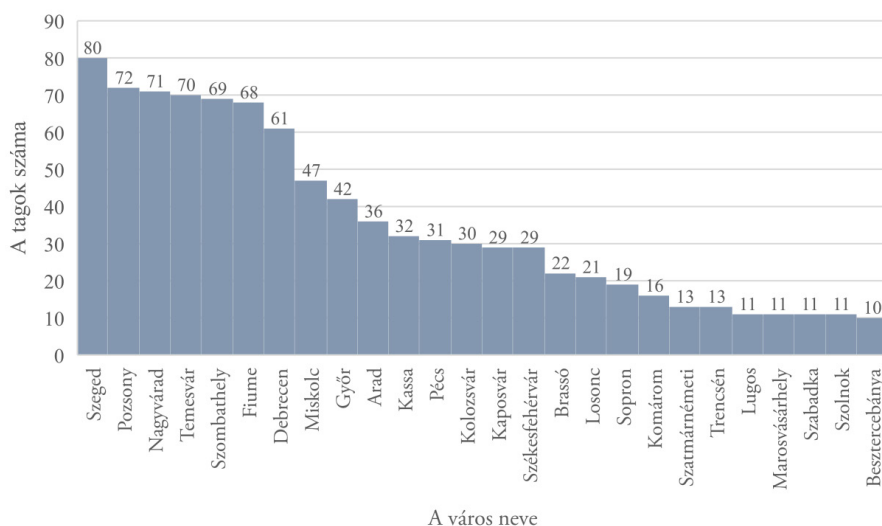
A legtöbb tagot számláló városok elsősorban a legmagasabb jogállással rendelkező törvényhatósági jogúak közül kerülnek ki. Kivételt képez ez alól Szombathely, ahol Éhen Gyula polgármester vezetésével – minden közművel, illetve korszerű tömegközlekedéssel rendelkező – reprezentatív, modern város épült ki.⁶⁹ A 30 egyesületi taggal rendelkező Kolozsvár után aztán egyre több rendezett tanácsú várossal találkozhatunk a sorban (Kaposvár, Brassó, Losonc, Trencsén, Lugos, Szolnok, Besztercebánya). A törvényhatósági jogú városok közül elsősorban a délvídeken és az Alföldön fekvő településekről léptek be a legkevesebben az egyesületbe. Ezekben a városokban 10 fő alatt maradt a tagok száma (Zombor 8,

⁶⁶ Beluszky 1990: 99.

⁶⁷ Ezek közé tartozott például az államépítészeti, a kultúrmérnöki, a városi mérnöki hivatal és a kataszteri felmérési felügyelőség.

⁶⁸ Pelles–Zsigmond 2018: 31–82.

⁶⁹ Melega 2004.

3. ábra. A legtöbb tagot számláló vidéki városok 1914-ben

Forrás: Tiszti jelentések 1867–1918. A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye és A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője számai.

Pancsova 6, Versec 6, Újvidék 5, Selmecbánya 5,⁷⁰ Hódmezővásárhely 4, Kecskemét 4, Baja 2).⁷¹

ÉPÍTÉSZETTEL FOGLALKOZÓ TAGOK

A továbbiakban az 1914-es tagnévsor segítségével az egyesületnek csak azt a részét vizsgálom, akik az építészet területén tevékenykedtek.⁷² Nemcsak a technikusok foglalkozása, de az építészeti szakma tagjainak képesítése és működési jogosultsága is többféle lehetett. A céhek megszűnése (1872) után az 1884-es ipartörvény az építészeti tevékenységet azon foglalkozások közé sorolta, amelyhez

⁷⁰ Ez az adat talán elírás, hiszen a Selmeci Bányászati és Erdészeti Akadémia révén sok technikus élt a városban.

⁷¹ Schilling (szerk.) 1914: 152–161.

⁷² Ennek megállapítása nem egyszerű a különböző hivatali pozícióban dolgozó szakemberek esetében. A belépési nyilatkozaton a képesítést és a foglalkozást is meg kellett adni, de mivel a jelentkezők ezt maguk töltötték ki, a válaszok rendkívül sokfélék vagy éppen hiányosak lehettek. Bár a köztisztviselők minősítéséről szóló 1883: 1. tc. 10. §-a pontosan meghatározta, hogy az állami szolgálat bármely ágazatában a műszaki teendők ellátásához mérnöki oklevél szükséges, bizonyos hivatali állásokat olykor építészek is betöltöttek. Azon tagok esetében, akik csak a foglalkozásukat adták meg, nem minden esetben volt eldönthető, milyen végzettséggel rendelkeztek, építészek vagy mérnökök voltak-e. Az adatbázisba csak olyan személyek kerültek be, akiknél ez egyértelműen megállapítható volt. Az 1883: 1. tc. a köztisztviselők minősítéséről. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=88300001.TV> – utolsó leoltás: 2022. május 23.

engedélyt kellett kiváltani.⁷³ Ennek feltételeit rendelet szabályozta.⁷⁴ Az építőiparban tevékenykedőknek négy csoportja létezett, úgy mint építész, építőmester, kőművesmester és építési vállalkozó. Az adatbázis 657 építésszel foglalkozó személyt, vagyis a teljes tagság 17,5%-át tartalmazza. A név mellett rögzítésre került, ha valakinek nemesi előneve vagy doktori fokozata volt, a tagság típusa, a belépés éve, a kitüntetések és más pozíciók (például műegyetemi oktatói tevékenység), valamint a lakcím. Utóbbi kapcsán nemcsak az volt megállapítható, hogy budapesti vagy vidéki-e az illető, hanem a fővárosiak esetében az is, hogy melyik kerületben élt.

1914-ben a tiszteleti tagok közül hárman voltak építészek: Hauszmann Alajos, Neÿ Béla és Schulek Frigyes. Ez azt jelenti, hogy a tiszteleti tagok egyharmada az építészek közül került ki. Hauszmann Alajos 1879–1881 között az egyesület igazgatója, 1906–1908 között elnöke volt. Utóbbi időszak egyik nagy eredménye a saját székház megteremtése volt. Neÿ Béla 1868-tól 1872-ig, Schulek Frigyes 1871-től 1879-ig a középítési szakosztály titkáráként, Neÿ 1904 és 1907 között a műépítési szakosztály elnökeként is ügködött. Schulek az egyesület vezetésében nem vállalt szerepet, de szakmai tekintélyét jelzi, hogy 1911. november 19-én az egyesület nagy ünnepség keretében ünnepelte meg a 70. születésnapját, ahol tizenkét laudáció hangzott el.⁷⁵ Neÿ 1882–1892 között titkár, 1898–1900 között alelnök volt, emellett 1882-től 1886-ig a *Közlönyt*, 1882-től 1893-ig a *Heti Értesítőt* szerkesztette.⁷⁶ Az egyesület oszlopos tagjának számító Neÿ Bélát az alapító elnök, Hollán Ernő emelte ki Ybl Miklós irodájából, és indította el a műszaki kar szervezésének útján.⁷⁷ Emellett szerepe volt a szakma gyakorlását szabályozó 1884. évi ipartörvény megfogalmazásában is.

A 123 élő alapító tagból 23 foglalkozott építésszettel. Közülük tizennégy volt építész, négy építési vállalkozó és öt építőmester. Stach Frigyes kivételével, aki Bécsben működött, az összes alapító tag a mai Budapest területén élt.⁷⁸ A 43 olyan tag közül, akik az alapítás óta, vagyis 47 éve tagjai voltak az egyesületnek, csak négy érkezett az építészet területéről: Hauszmann Alajos és Neÿ Béla építészek, valamint Perláti Márton és Rusz János építőmesterek. Mindannyian fővárosiak és alapító tagok is voltak egyben. A 657 fő közül heten rendelkeztek doktori fokozattal (Erős Sándor, Goll Elemér, Hüttl Dezső, Lipták Pál, Lux Kálmán, Neuschloss Kornél, Scheibner Richárd). Közülük egyedül a Pozsonyban élő Scheibner volt „vidéki”. Nem mindegyik tudományos fokozat született az épí-

⁷³ 1884: 17. tc. Ipartörvény. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=88400017.TV> – utolsó leoltés: 2022. május 23.

⁷⁴ A földmivélés-, ipar- és kereskedelemügyi m. kir. miniszternek 46 188. szám alatt valamennyi törvényhatósághoz intézett körrendelete az építőmesterségek gyakorlása tárgyában. Rendeletek tára 1884: 1632–1648.

⁷⁵ Farbakyné 2017: 14.

⁷⁶ Schilling (szerk.) 1914: 55–60.

⁷⁷ Déry 1993: 428.

⁷⁸ Egyikük Mátyásföldön, egy másik Újpesten lakott, amely települések ekkor még nem tartoztak közigazgatásilag a fővároshoz.

tészet területén, Erős Sándor például jogi doktorátussal rendelkezett. Építész-történetből elsőként Hüttl Dezső doktorált 1906-ban, Bernini munkásságáról írt értekezésével.⁷⁹ Az építész tagok közül huszonketten nemesi származásúak voltak; hárman pedig a rendkívüli tagok csoportjába tartoztak.⁸⁰

A tagok legnagyobb része, 74%-a (489 fő) építész volt 1914-ben. 35-en emellett kivitelezőként is tevékenykedtek: tízen építési vállalkozók, huszonötön építőmesterek is voltak. Ennek az volt az oka, hogy az építész szakmában az elmélet és a gyakorlat elvált egymástól. Ahhoz, hogy valaki ne csak tervezzen, de kivitelezőként is működhessen, a József Műegyetemen szerzett, vagy ott honosított építési oklevél mellé a szakmában eltöltött két éves gyakorlat igazolása, vagy az építőmesteri vizsga letétele kellett.⁸¹ Az egyesület építész tagjainak 79%-a Budapest mai közigazgatási területén élt.

Építőmester 116 tag volt, közülük 19 vállalkozó is volt egyben. Az építőmester korlátlan tervezői és kivitelezői joggal rendelkezett, minden építőipari munkát önállóan vállalhatott. Iparának gyakorlásához vizsgát kellett tennie. A vizsgára csak azok jelentkezhettek, akik középiskolai végzettséggel és három éves gyakorlattal rendelkeztek, valamint a meghatározott rajzokat és írásbeli dolgozatokat mellékeltek kérvényükhöz. A megmérettetés két részből állt: egy próbamunka elkészítéséből és szóbeli vizsgából.⁸² Az építőmesteri bizonyítvány megszerzését nehezítette, hogy a vizsgát csak Budapesten lehetett letenni, és nem kevés pénzbe, 80 forintba került. A vizsgára felkészítő iskola is csak a fővárosban működött: 1879 óta folyt hároméves kőműves-, kőfaragó- és ács-iparosképzés a Budapesti Állami Felsőipariskolában. Az építőmestereknek már csak kicsivel több, mint a fele (58%) élt Budapesten.

A harmadik nagy kategóriába, az építési vállalkozók csoportjába 44-en tartoztak. Hozzájuk adhatjuk még azt a 30 vállalkozót, akik építészek vagy építőmesterek is voltak egyben. Építési vállalkozó gyakorlatilag bárki lehetett, aki az építkezés vezetését szakképzett egyénre bízta. Az építési vállalkozóknak már csak 41%-a volt fővárosi. Ahogy haladunk az egyre alacsonyabb képzettségek felé, úgy növekszik a szakma gyakorlói között a vidékiek aránya. Ez könnyen érthető, mivel építész diplomát, építőmesteri vizsgát csak Budapesten lehetett szerezni, és a nagyobb, bonyolultabb feladatokból is a fővárosban akadt több.

A tagok közt két kőművesmestert is összeírtak. A kőműves-, kőfaragó- és ácsmestereknek középipartanodai bizonyítványt és háromévi gyakorlatot kellett igazolniuk. A hozzáértést vizsgával is lehetett bizonyítani, amely itt is

⁷⁹ Karácsony 2020: 21.

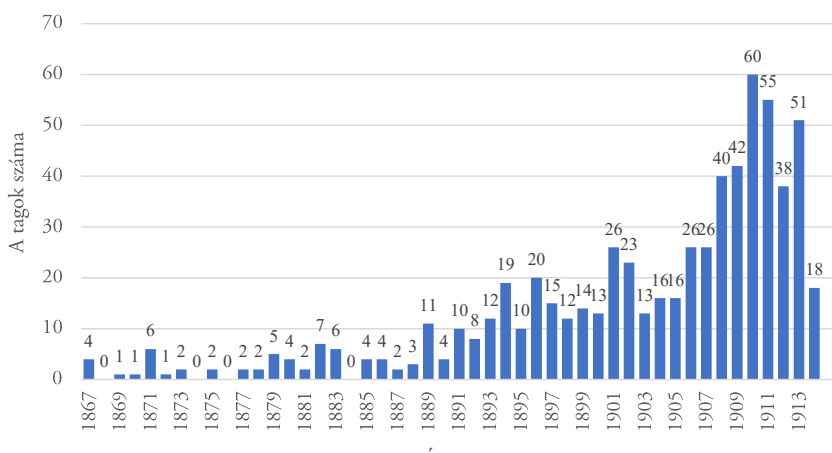
⁸⁰ Majorossy Gyula (Budapest), Makoldy József (Krakkó), Vadász Pál (Szabadka).

⁸¹ Rendeleték tára 1884: 1633.

⁸² A próbamunka vázlatát a bizottság előtt kellett megrajzolni, a kész tervek beadására három hét állt rendelkezésre. A szóbelin a jelöltek számtan- és mértantudásukról, műszaki és építész-történeti ismereteikről, az építési anyagok és szerkezetek alkalmazásáról, valamint az építésvezetés feladatairól adtak számot. A földmívelés-, ipar- és kereskedelemügyi m. kir. miniszternek 46 188. szám alatt valamennyi törvényhatósághoz intézett körrendelete az építőmesterségek gyakorlása tárgyában. Rendeleték tára 1884: 1632–1640.

próbamunkából és szóbeli részből tevődött össze, de egyszerűbb feladatokkal. A kőművesmesteri oklevél megszerzésére Budapesten kívül 19 városban nyílt lehetőség. Lényeges különbséget jelentett az építőmester és a kőművesmester hatásköre között, hogy utóbbi saját felelősségére csak egyszerű szerkezetű földszintes lakóházakat és gazdasági épületeket emelhetett.⁸³ Nem volt ugyanakkor különbség az építőmester és az építész tervezői-kivitelezői jogosultsága között, ami leértékelt az építész diplomát. Az egyik kőművesmester fővárosi, a másik szombathelyi volt.

A belépés időpontját vizsgálva megállapítható, hogy az építészek nagyobb számban az 1890-es évektől lettek tagjai az egyesületnek. Azt megelőzően egy-egy időpont emelkedik csak ki az évi 2-3 belépőt számláló átlagos évek közül, ilyen például az 1871-es, az 1882-es, és az 1889-es. A millennium előtti években meg-

4. ábra. Az építészettel foglalkozók száma a belépés időpontja szerint, 1914

Forrás: Schilling (szerk.) 1914: 89–151.

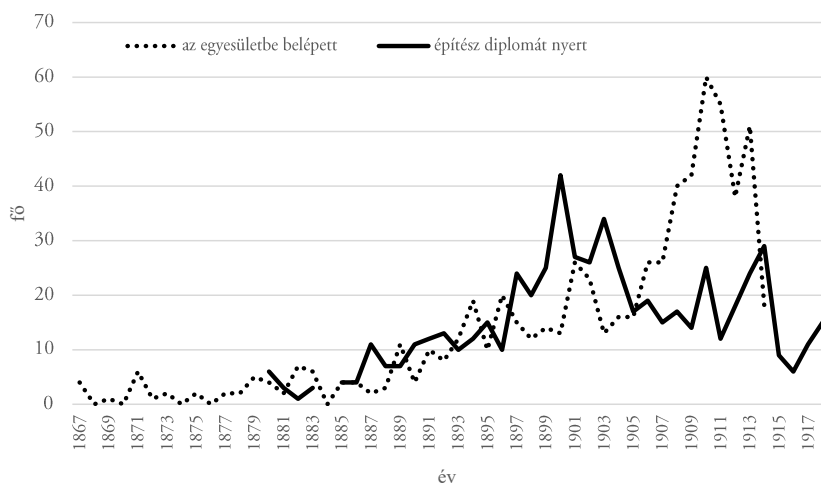
növekedett az érdeklődés az egyesület iránt, 1896 pedig az addigi legtöbb, húsz aláíró eredményezte. A teljes tagság esetében tapasztalt 1896 utáni visszaesés az építészek körében is érzékelhető, és minden bizonnyal összefüggésben áll a millennium után az építőipart sújtó komoly válsággal. A belépők száma 1908-ban ugrott meg újra, az ezt követő évek pedig a legmagasabb értékeket eredményezték. Az építészeknek csaknem a fele (304 fő) 1908 és 1914 között csatlakozott az egyesülethez. Az 1900 utáni tizenöt év alatt több mint kétszer annyian (463) léptek be az egyesületbe, mint az 1900-ig tartó 33 évben (193).⁸⁴

⁸³ A földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi m. kir. miniszternek 46 188. szám alatt valamennyi törvényhatósághoz intézett körrendelete az építőmesterségek gyakorlása tárgyában. Rendeleték tára 1884: 1640–1648.

⁸⁴ Egy tag belépésének az időpontja (1848) elírás.

Képzettségük alapján összevetve az új belépőket elmondható, hogy – az 1900-as év kivételével – minden évben több építész, mint mesterember lett az egyesület tagja. A belépések időpontja ugyanakkor nem korrelál a műegyetemen építész diplomát nyertek számával, legalábbis közvetlenül az adott évben végzetek száma nincs összefüggésben a belépők számának alakulásával.

1914-ben az építészettel foglalkozó tagok közül 467 volt budapesti (további 10 a mai Budapest területén élt), és mindössze 180-an laktak vidéken. Vagyis ennek a csoportnak mindössze 29%-a került ki vidéki városokból, míg az egész

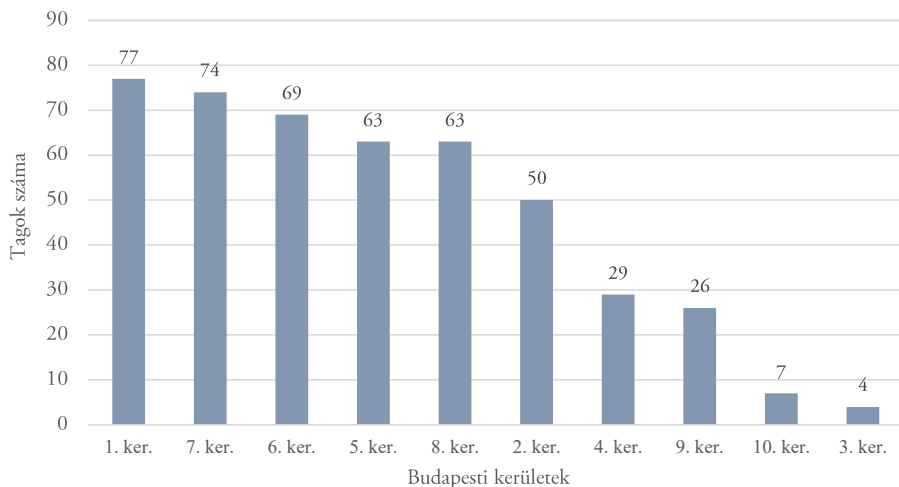
5. ábra. A József Műegyetemen építész diplomát nyertek száma (1872–1918) az építészettel foglalkozó tagoknak az egyesületbe lépésével összefüggésben

Forrás: Oklevéljegyzék 1929: 3–22.

tagság esetében a vidékiek aránya 45% volt. Ez az eltérés könnyen megmagyarázható azzal, hogy az ország legdinamikusabban fejlődő települése, gyakorlatilag az egyetlen metropolisszá váló város Budapest volt, ahol rengeteg építészeti feladat adódott a dualizmus időszakában az új, reprezentatív főváros kiépítése és annak a felzárkózási vágyának az eredményeként, amely a császárváros utolérését célozta.⁸⁵

A budapestiek közül legtöbben (77) az 1. kerületben éltek, amiben az is szerepet játszhatott, hogy ez a kerület volt az egyik legnagyobb, amely Buda nagy részét magába foglalta. 70 körüli volt az építészek száma a 7. és a 6. kerületben is. Az összes építészettel foglalkozó tag csaknem fele ebben a három kerületben élt. Budán, vagyis az első három kerületben mindössze a tagok 28%-a lakott. Nem véletlen, hogy az építészek nagyobb része inkább a pesti oldalt választotta, hiszen

⁸⁵ Hanák 1999: 34.

6. ábra. A Budapesten élő, építéssel foglalkozó tagok megoszlása kerületek szerint, 1914

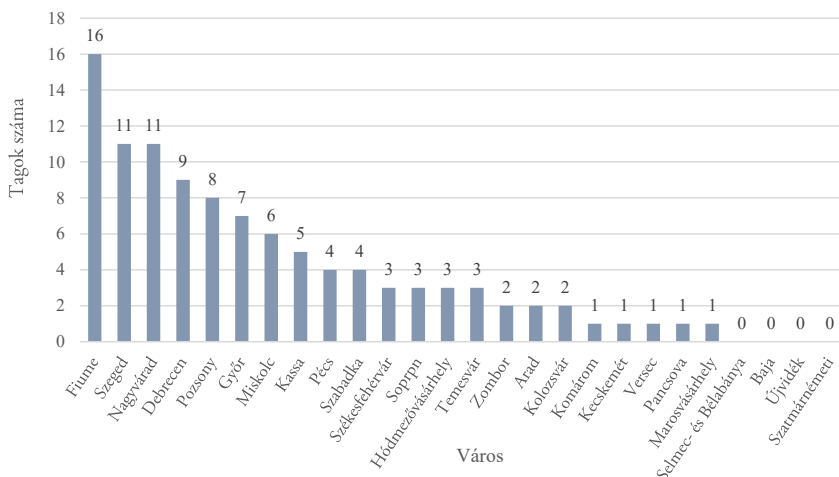
Forrás: Schilling (szerk.) 1914: 89–151.

miközben Buda a 19. század végére alvó kisvárossá lett, Pest számos megbízással kecsgetető, dinamikusan fejlődő részévé vált az egyesített fővárosnak.⁸⁶ A legkevésbé a 10. (7), illetve a 3. (4) kerületben éltek. Előbbi egy külvárosi rész (Kőbánya), utóbbi az óbudai terület volt.

A vidéki tagságnak több mint a fele (104) a törvényhatósági jogú városokból került ki. Az egyesület legtöbb vidéki építész tagja Fiumében élt (16), ezt Szeged (11), Nagyvárad (11) és Debrecen (9) követte. Ezekben a városokban vidéki osztályai is működtek már az egyesületnek, viszonylag magas létszámmal: Szegeden 80, Nagyváradon 71, Debrecenben 61 fős volt a teljes tagság. Ezt követően az ország észak-nyugati felében levő városokból kerül ki több tag: Pozsony (8), Győr (7), majd Miskolc (6) és Kassa (5) következett a sorban. Selmec- és Bélabányán, Baján, Újvidéken és Szatmárnémetiben nem volt egyetlen építész tagja sem az egyesületnek. Ezekben a városokban amúgy is alig találunk egyesületi tagokat. A rendezett tanácsú városok közül Szombathelyt (7) és Kaposvárt (6) kell kiemelni. Voltak építéssel foglalkozó tagjai az egyesületnek Bécsben (5), Zágrábban, Boszniában, Bulgáriában és Krakkóban is.

Az 1914-es tagnévsor alapján az egyesület létszámának csupán 17,5%-a működött az építészet területén, és a tisztviselők közt is inkább a mérnökök domináltak. Csekély számarányuk ellenére azonban az építészek az egyesület legaktívabb tagjai voltak. A legtöbb szakosztályi ülést kezdetektől ők tartották. Tizenegy egyesületi pályázat közül négy építészeti tárgyú volt, három pedig az egyesület minden tagja számára elérhető volt. A tagok szerepet játszottak az

⁸⁶ Gyáni 2008: 58.

7. ábra. A vidéken élő, építészettel foglalkozó tagok megoszlása a törvényhatósági jogú városokban, 1914

Forrás: Schilling (szerk.) 1914: 152–161.

önálló építészeti szakfolyóirat, *Az Építési Ipar* elindításában. Legnagyobb eredményeik között kell megemlíteni az általuk összeállított munkadíjtáblázatot, valamint az építészeti tervpályázatokat szabályozó, a kereskedelemügyi miniszter által 79 049. számon kiadott rendeletet.⁸⁷

A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet vezetésében az építészek közül Czigler Győző (elnökként),⁸⁸ Hauszmann Alajos (elnökként és igazgatóként), Alpár Ignác, Hüttl Dezső, Ybl Miklós, Steindl Imre és Nagy Virgil (alelnökként), Neő Béla (titkárként és alelnökként), Fittler Kamill (titkárként) vette ki a részét. Rajtuk kívül a köz-, illetve a műépítési szakosztályok elnökei és titkárai áldoztak sok időt és energiát az egyesületi feladatokra.

A munka mellett az egyesület a társasági életnek, a közvetlen, baráti eszmecserének is teret biztosított. Minden évben rendeztek táncos családi estélyeket, a szakosztályi üléseket pedig társas vacsora követte. Egy ilyen összejövetelről Alpár Ignác monográfiája is megemlékezett.

„A Mérnök és Építész-Egylet hétfői vacsoráinak éppen olyan hű vendége, amelyen lelkes, agilis tagja az üléseknek. Néha megtörtént, hogy kevesen ültek asztalhoz. Alpár nem volt rest, visszament az emeletre, átkutatta az üléstermet, könyvtárt, olvasót és ahol egy épkezláb kollégát talált, kíméletlenül vitte magával a földszinti étterembe. Mert mennél nagyobb a társaság, annál nagyobb az étvágy, a jókedv, fokozódik és emelkedik a hangulat. És Alpár igen hálás gazda volt, mert ha sora [!] került, rendesen ő fizette a pezsgőt.”⁸⁹

⁸⁷ Pilkhoffer 2022a.

⁸⁸ Tóth E. 2021.

⁸⁹ Magyar 1935: 6.

1. táblázat.

A Magyar Mérnök- és Építész Egylet tisztviselői

év	elnök	alelnök	alelnök	igazgató	titkárfőtitkár (1907-től)	másodtitkárfőtitkár (1907-től)	könyvtárnok	kezelőbiztos és pénztárnok	év
1867				Hieronymy Károly	Szily Kálmán id. Kherndl Antal				1867
1868									1868
1869					Hieronymy Károly		Kondor Gusztáv		1869
1870			Stoczek József						1870
1871				Szily Kálmán id.		Hajnal Antal			1871
1872						Horváth Lajos			1872
1873									1873
1874									1874
1875	Hollán Ernő			Metzner Antal		Suján Ferenc	Erdély Benedek	Leutner Károly	1875
1876									1876
1877									1877
1878					Ambrozovics Béla				1878
1879						Gonda Béla			1879
1880				Hauszmann Alajos	Lipthay Sándor		Seefehlner Gyula		1880
1881									1881
1882						Révész Samu			1882
1883									1883
1884									1884
1885									1885
1886									1886
1887	Tolnay Lajos		Ambrozovics Béla						1887
1888			Lipthay Sándor	Fábrián János	Ney Béla		Czekelius Aurél	Kovácsy János	1888
1889									1889
1890						Felszeghy Ferenc			1890
1891									1891
1892	Lipthay Sándor		Lechner Lajos		Mihályfi József			Landgráf János	1892
1893		Steindl Imre			Fittler Kamill				1893

év	elnök	alelnök	alelnök	igazgató	titkár/főtitkár (1907-től)	másodtitkár/titkár (1907-től)	könyvtárnok	kezelőtitkár és pénztárnok	év
1894	Czigler Győző	Robitzek Sándor	Miklós Ödön						1894
1895			Cserhádi Jenő						1895
1896		Ambrozovics Béla							1896
1897	Hieronymy Károly								1897
1898									1898
1899		Fábián János	Ney Béla	Landgráf János		Bresztovszky Béla, Becsey Antal			1899
1900	Czigler Győző		Zsigmondy Béla						1900
1901									1901
1902		Kovács S. Aladár	Röck István		Mihályfi József	Zboray János			1902
1903	Hieronymy Károly					Csányi Károly, Jendrassik Kornél	Zelovich Kornél	Füredi Nándor	1903
1904						Jendrassik Kornél			1904
1905		Alpár Ignác	Geduly Gyula	Pompéry Elemér	Zelovich Kornél	Szabó Gyula			1905
1906	Hauszmann Alajos								1906
1907		Cserhádi Jenő				Méhely Kálmán			1907
1908									1908
1909	Kájlínger Mihály		Berczik Gyula		Balla Pál	Havas Sándor		Braun Arnold	1909
1910						Schilling Zoltán	Jendrassik Kornél		1910
1911		Zelovich Kornél			Bresztovszky Béla dr.	Tornallyay Zoltán		Sieber Ferenc	1911
1912									1912
1913	Kovács Sebestyén Aladár	Markos György, Balla Pál	Nagy Virgil			Pilder Alfréd			1913
1914				Buday Béla	Schilling Zoltán	Halmi Gyula			1914
1915			Hüttl Dezső			Pilder Alfréd			1915
1916	Kájlínger Mihály	Bíró Elek, Buday Béla		Méhes Zoltán		Gombos Mihály			1916
1917		Buday Béla	Jász Dezső		Szabó Gusztáv	Gombos Mihály	Lósy-Schmidt Ede dr.		1917
1918						Becsuusz Károly ifj.			1918

*Az 1913. március 30-i közgyűlés után a pénztárnos megszűnt az egylet tiszviselője lenni

Forrás: Schilling (szerk.) 1914: 55–56.

2. táblázat

A Középítési Szakosztály tisztviselői

<i>év</i>	<i>elnök</i>	<i>titkár</i>	<i>év</i>
1867		Zofáhl Gusztáv	1867
1868	Ybl Miklós	Zofáhl Gusztáv, Neÿ Béla	1868
1869		Neÿ Béla	1869
1870			1870
1871	Ybl Miklós, Pucher József	Neÿ Béla, Schulek Frigyes	1871
1872			1872
1873			1873
1874		Schulek Frigyes	1874
1875			1875
1876			1876
1877			1877
1878		Schulek Frigyes, Czigler Győző	1878
1879			1879
1880		Czigler Győző	1880
1881			1881
1882		Czigler Győző, Kiss István	1882
1883			1883
1884	Pucher József		1884
1885		Kiss István	1885
1886			1886
1887			1887
1888			1888
1889		Kiss István, Nagy Virgil	1889
1890			1890
1891		Nagy Virgil	1891
1892			1892
1893			1893
1894		Nagy Virgil, Sándy Gyula	1894
1895		Sándy Gyula, Payr Lajos	1895
1896			1896
1897		Payr Lajos	1897
1898	Pucher József, Ámon József	Payr Lajos, Schoditsch Lajos	1898
1899			1899
1900			1900
1901	Ámon József	Schoditsch Lajos	1901
1902			1902
1903			1903
1904	Ámon József, Pucher István	Schoditsch Lajos, Kabdebó Gyula	1904
1905		Kabdebó Gyula	1905
1906	Pucher István	Kabdebó Gyula, Kertész K. Róbert	1906

<i>év</i>	<i>elnök</i>	<i>titkár</i>	<i>év</i>
1907	Pucher István, Jakabffy Ferenc	Kertész K. Róbert	1907
1908	Jakabffy Ferenc	Kertész K. Róbert, Rerrich Béla	1908
1909		Rerrich Béla	1909
1910	Jakabffy Ferenc, Báthory István	Rerrich Béla, Havas Sándor	1910
1911	Báthory István		1911
1912	Szuchy János	Havas Sándor	1912
1913			1913
1914			1914
1915			1915
1916			1916
1917	Szuchy János, Kauser Gyula	Havas Sándor, Rerrich Béla	1917
1918	Kauser Gyula	Rerrich Béla	1918

Forrás: Schilling (szerk.) 1914: 59–60; Frohner (szerk.) 1934: 145–146.

3. táblázat

A Műépítési Szakosztály tisztviselői

<i>év</i>	<i>elnök</i>	<i>titkár</i>	<i>év</i>
1871			1871
1872			1872
1873			1873
1874			1874
1875			1875
1876		Pártos Gyula	1876
1877			1877
1878			1878
1879			1879
1880	Ybl Miklós		1880
1881			1881
1882		Pártos Gyula, Czigler Győző	1882
1883			1883
1884			1884
1885		Czigler Győző	1885
1886			1886
1887			1887
1888		Czigler Győző, Steinhausz László	1888
1889		Steinhausz László	1889
1890		Steinhausz László, Tandor Ottó	1890
1891	Ybl Miklós, Czigler Győző	Tandor Ottó, Francsek Imre	1891
1892		Francsek Imre	1892
1893	Czigler Győző		1893
1894		Francsek Imre, Hübner Jenő	1894

<i>év</i>	<i>elnök</i>	<i>titkár</i>	<i>év</i>
1895		Hübner Jenő, Sándy Gyula	1895
1896			1896
1897			1897
1898			1898
1899		Sándy Gyula	1899
1900			1900
1901			1901
1902			1902
1903			1903
1904		Sándy Gyula, Hüttl Dezső	1904
1905	Czigler Győző, Neß Béla	Hüttl Dezső	1905
1906		Hüttl Dezső, Fritz Oszkár	1906
1907	Neß Béla, Nagy Virgil	Fritz Oszkár, Kabdebó Gyula, Somló Emil	1907
1908			1908
1909	Nagy Virgil	Somló Emil	1909
1910	Nagy Virgil, Sándy Gyula	Somló Emil, Wälder Gyula	1910
1911		Wälder Gyula	1911
1912	Sándy Gyula		1912
1913		Wälder Gyula, Lechner Jenő	1913
1914			1914
1915	Kertész K. Róbert	Lechner Jenő	1915
1916			1916
1917	Kertész K. Róbert, Kabdebó Gyula	Lechner Jenő, Orbán Ferenc	1917
1918	Kabdebó Gyula	Orbán Ferenc	1918

Forrás: Schilling (szerk.) 1914: 59; Frohner (szerk.) 1934: 145.

* * *

A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet a dualizmus kori szakmai, érdekvédelmi társaságok egyik legnagyobb létszámú, a korszakban dinamikusan fejlődő szervezete volt. Az egyesület tagsága 1867–1918 között megötszöröződött. Az egyesület iránti érdeklődést a gazdasági válságok (1873 és 1896 után) egy időre visszavetették, 1883 és 1893 között stagnálás volt érzékelhető. A létszám viszont gyorsan gyarapodott az 1880-as évek elején, a millennium idején, és leginkább 1907 és 1913 között. Ennek alapját – az immár hazai intézményekben képzett – mérnökök és építészek számának a növekedése, az ipar gyakorlásának 1884-es rendezése, 1906 után pedig a vidéki osztályok létrehozása biztosította. A vidéki technikus asztaltársaságok és szerveződések bekapcsolása az anyaegyesületbe nem okozott változást a fővárosi és a vidéki tagok arányát illetően. A budapestiek javára 1895-ben billent el a mérleg, és ettől kezdve végig ők voltak többségben, ami a főváros kiemelkedő szerepéről tanúskodik a műszaki és építési feladatok esetében. A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet a szakmai egyesületek századfordulóra

megszaporodó száma ellenére is tovább tudta növelni tagságát, ami presztízsét és az egységes szakmai fellépésben rejlő érdekérvényesítő erejét bizonyítja.

Az építéssel foglalkozók 74%-a építész, 18%-a építőmester, 7%-a építési vállalkozó volt, kőművesmester mindössze kettő. Az egyesület elsősorban az építészet legképzettebb tagjait tömörítette, a hangsúly pedig inkább a tervezés, mint a kivitelezés területére került. Míg a teljes tagságnak 55%-a, az építéssel foglalkozó tagoknak több mint a 2/3-a Budapesten tevékenykedett. Építészképzés Magyarországon ekkor csak a fővárosban létezett, a diplomát szerzők egy része pedig – a nagyszabású feladatok reményében – az egyetlen igazi nagyvárossá kiépülő Budapesten próbált boldogulni. Vidéki városban csak tervezésből nem nagyon lehetett megélni.

Bár az egyesület nyolc szakosztálya közül csak kettőnek a tagjai foglalkoztak építéssel, akiknek a száma a tagság 20%-át sem érte el, tevékenységük mégis a mérnökökkel egyenrangúvá tette őket. A nagy számú és reprezentatív feladatok az építészek számára nemcsak jómódot, de hírnevet is hoztak, mindez pedig megteremtette a társadalmi csoport anyagi boldogulását, illetve emelte társadalmi presztízsét. A József Műegyetemen 1871-ben megindult építészképzés az egyre bonyolultabb feladatokhoz is biztosította a hazai, jól képzett munkaerőt. Az egyesületi munka pedig nemcsak a szakmai fejlődést, de a műszaki szakemberek közös érdekképviseletét is lehetővé tette, amivel nagyban hozzájárult a Mérnöki Kamara 1923-as megalakulásához.

FORRÁSOK

Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjtemény (FSZEK BGY)

B 620/84. A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet 1907. évi alapszabálya.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

K 150 Általános iratok, 1867–1944.

A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője, 1882–1910.

A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye, 1867–1918.

Építő Ipar, 1897–1908.

Pesti Napló, 1866.

Bresztovszky Béla (szerk.) 1913: *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet 1913. évi Évkönyve*.

13. évfolyam. Magyar Könyvnyomda és Kiadóvállalat Részvénytársaság, Budapest.

Címjegyzék 1910: *Budapesti Czim- és lakásjegyzék*. 22. évfolyam. Franklin Társulat, Budapest.

Frohner Gyula (szerk.) 1934: *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet 1934. évi Évkönyve*.

15. évfolyam. Magyar Mérnök- és Építész-Egylet, Budapest.

Oklevéljegyzék 1929: *A M. Kir. József-Műegyetem oklevéljegyzéke. I. sorozat 1873–1928.*

Névjegyzéke mindazoknak, akik a M. Kir. József-Műegyetemen 1928. évi június hó végéig oklevelet, absolutoriumot vagy oklevélhonosítást nyertek. K. n., Budapest.

- Rendeletek tára 1884: *Magyarországi Rendeletek Tára*. 18. évfolyam. M. kir. Belügyminisztérium, Budapest.
- Schilling Zoltán (szerk.) 1914: *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet 1914. évi Évkönyve*. 14. évfolyam. Pátria, Budapest.
- Szily Kálmán (szerk.) 1868: *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet évi jelentése 1867-ről*. Első év. Pest.
- Vargha Gyula (szerk.) 1880: *Magyarország egyletei és társulatai 1878-ban*. Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ablonczy Balázs 2020: *Ismeretlen Trianon. Az összeomlás és a békeszerződés történetei, 1918–1921*. Jaffa, Budapest.
- Baku Eszter – Csernus Éva 2012: A Magyar Építőművészek Szövetségének története 1902–1948 között. *Építés–Építészettudomány* (40.) 1–2. 113–134. DOI: 10.1556/EpTud.40.2012.1-2.6.
- Beluszky Pál 1990: Magyarország városhálózata 1900-ban. In: Tóth József (szerk.): *Tér-Idő-társadalom. Huszonegy tanulmány Enyedi Györgynek*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 92–133.
- Bősze Sándor 1987: Egyesülettípusok a dualizmus kori Somogyban. In: Kanyar József (szerk.): *Somogy megye múltjából*. (Levéltári évkönyv 18.) Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár, 247–290.
- Bősze Sándor 1993: Az egyesületek helye és szerepe a magyar társadalom életében a XIX. és a XX. században. In: Tilcsik György (szerk.): *Előadások Vas megye történetéről II*. (Vas megyei levéltári füzetek 6.) Vas Megyei Levéltár, Szombathely, 67–86.
- Bősze Sándor 1997: „Az egyesületi élet a polgári szabadság...” *Somogy megye egyesületei a dualizmus korában*. (Somogyi almanach 53.) Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár.
- Déry Attila 1993: A kiegyezés korának építészeti programadója: Neő Béla. In: Lövei Pál (szerk.): *Horler Miklós hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok*. (Művészettörténet – műemlékvédelem 4.) Országos Műemlékvédelmi Hivatal, Budapest, 427–434.
- Dobszay Tamás – Fónagy Zoltán 2005: Társadalomszerveződés, egyletek. In: Gergely András (szerk.): *Magyarország története a 19. században*. Osiris, Budapest, 432–434.
- Eőry Gabriella 2004: Az Országos Kaszinó tisztikara és tagsága (1883–1943). *Korall* (5.) 17. 61–87.
- Eőry Gabriella 2010: Kaszinók, részvénytársaságok és hitelek. *Aetas* (25.) 2. 101–117.
- Eőry Gabriella 2016: *Kaszinók Magyarországon, különös tekintettel a két világháború közötti budapesti kaszinókra*. (PhD-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Farbakyné Deklava Lilla 2017: *Schulek Frigyes*. (Az építészet mesterei.) Holnap, Budapest.
- Ferkai András 2003: Szakmagyakorlás és szakmai szervezetek. In: Ferkai András: *Űr vagy megélt tér. Építészettörténeti írások*. Terc, Budapest, 135–146.
- Gerle János (szerk.) 2002: *Hauszmann Alajos*. (Az építészet mesterei.) Holnap, Budapest.

- Gyáni Gábor 2008: Az egyesített főváros nagyvárossá fejlődése. In: Gyáni Gábor: *Budapest – túl jól és rosszon. A nagyvárosi múlt mint tapasztalat*. Napvilág, Budapest, 23–58.
- Hanák Péter 1999: Polgárosodás és urbanizáció. Bécs és Budapest városfejlődése a 19. században. In: Hanák Péter: *A kert és a műhely*. Balassi, Budapest, 18–51.
- Karácsony Rita 2020: *Hüttl Dezső*. (Az építészet mesterei.) Holnap, Budapest.
- Lósy-Schmidt Ede 1927: A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet megalakulásának előzményei. *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* (61.) 45–46. 277–284.
- Lósy-Schmidt Ede 1936: Hetvenéves a Magyar Mérnök- és Építész-Egylet 1866–1936. *A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye* (70.) 15–16. 110–111.
- Magyar Vilmos 1935: *Alpár Ignác élete és működése. IV. rész. Az ünnepelt és az üldözött Alpár 1889–1928*. Budapesti Építőmesterek Ipartestülete, Budapest.
- Melega Miklós 2004: Éhen Gyula polgármester infrastruktúra-fejlesztő programja. In: Köbölkuti Katalin (szerk.): „*Alkotni, teremteni kell*”. *Éhen Gyula emlékezete*. Szombathely Megyei Jogú Város Önkormányzata – Berzsenyi Dániel Könyvtár, Szombathely, 42–76.
- Morris, Robert J. 1993: Clubs, Societies and Associations. In: Thompson, F. M. L. (ed.): *The Cambridge Social History of Britain 1750–1950. Vol. 3. Social Agencies and Institutions*. Cambridge University Press, Cambridge, 395–444. DOI: 10.1017/CHOL9780521257909.009.
- Morton, Graeme – de Vries, Boudien – Morris, Robert J. (eds) 2006: *Civil Society, Associations and Urban Places. Class, Nation and Culture in Nineteenth-Century Europe*. Ashgate, London.
- Németh József 1999: *A technika és mérnökség magyarországi története. Mérnökszerepek és ipartörténeti korszakváltások*. Műegyetemi Kiadó, Budapest.
- Pelles Márton – Zsigmond Gábor 2018: *A fiumei magyar kereskedelmi tengerészet története (1868–1918)*. Pro Pannonia, Pécs.
- Pilkhoffer Mónika 2022a: Az építészeti tervpályázatok 1908. évi rendelete és megszületésének okai: szabálytalanságok, visszaélések, összefonódások. Barabás Gábor – Csibi Norbert – Gyimesi Réka (szerk.): *Pontes. A PTE BTK Történettudományi Intézetének Évkönyve 5. Törvény – Jog – Társadalom*. PTE BTK TTI, Pécs, 138–161. DOI: 10.15170/PONTES.2022.05.01.06.
- Pilkhoffer Mónika 2022b: A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet első székháza. In: Farbak Péter – Farbakyné Deklava Lilla (szerk.): *Tanulmányok a 19. századi építészet köréből*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Művészettörténeti Intézet, Budapest. (Megjelenés előtt.)
- Reisz László 1988: Egyletek a dualizmus kori Magyarországon. *Statisztikai Szemle* (66.) 10. 936–942.
- Rosta István 1997: A Magyar Mérnök és Építész Egylet működése a századforduló éveiben. In: Vámos Éva – Vámosné Vigyázó Lilly (szerk.): *Tanulmányok a természettudományok, a technika és az orvoslás történetéből. Újabb eredmények a hazai tudomány-, technika- és orvostörténet köréből. A természettudományok, a technika és az orvoslás a millenniumtól a milécentenáriumig (az 1996. évi ankét anyaga)*. Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetsége Tudomány- és Technikatörténeti Bizottsága, Budapest, 117–121.

- Sisa József 2005: *Steindl Imre. (Az építészet mesterei.)* Holnap, Budapest.
- Sisa József 2013: Építészegyesületek. In: Sisa József (szerk.): *A magyar művészet a 19. században. Építészet és iparművészet.* Osiris, Budapest, 350–351.
- Sobania, Michael 1996: Vereinsleben. Regeln und Formen bürgerlicher Assoziationen im 19. Jahrhundert. In: Hein, Dieter – Schulz, Andreas (Hgg.): *Bürgerkultur im 19. Jahrhundert. Bildung, Kunst und Lebenswelt.* Beck, München, 170–190.
- Stier Miklós 1973: A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet megalakulásának történetéhez (1866–1867). In: Rajnai Rudolfné (szerk.): *Technikatörténeti Szemle 6. Népművelési Propaganda Iroda, Budapest, 11–28.*
- Taddei, Antonia 1999: London Clubs in the Late Nineteenth Century. *Discussion Papers in Economic and Social History* (28.) 1–26.
- Tóth Árpád 2020: Civil szerveződés és polgári társadalom Magyarországon a 19. század első felében. *Szellem és Tudomány* (11.) Különszám. (Bonarum Cultores Artium.) 662–671.
- Tóth Enikő 2021: Czigler Győző kapcsolata a Magyar Mérnök- és Építész-Egylettel. In: Molnár Dániel – Molnár Dóra (szerk.): *XXIV. Tavaszi Szél Konferencia 2021. Tanulmánykötet II.* Doktoranduszok Országos Szövetsége, Budapest, 255–267.
- Vámos Éva 1997: Nők megjelenése a természettudományok és a technika világában Magyarországon. In: Vámos Éva –Vámosné Vigyázó Lilly (szerk.): *Tanulmányok a természettudományok, a technika és az orvoslás történetéből. Újabb eredmények a hazai tudomány-, technika- és orvostörténet köréből. A természettudományok, a technika és az orvoslás a millenniumtól a millicentenáriumig (az 1996. évi ankét anyaga).* Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetsége Tudomány- és Technikatörténeti Bizottsága, Budapest, 37–42.

Bárdi Sára

Harc a hátországért: a 40-es évek két propagandakiállítása*

A kiállítások alkalmasak lehetnek a társadalom széles rétegeinek a megszólítására, helyszínéül szolgálhatnak a művészet bemutatásának, az ismeretterjesztésnek, az oktatásnak és a közvélemény formálásának. Természetükből adódóan direkt vagy indirekt módon politikai, ideológiai tartalmat hordozhatnak. Az 1930-as és az 1940-es években a korszak ideológiai harcaival, a II. világháború előzményeivel és eseményeivel összefüggésben a politikai motiváció, a propaganda szándéka különösen jelentőssé vált a kiállítások történetében.¹

A tanulmány fókuszában két, az 1940-es évek elején Budapesten megrendezett propagandakiállítás bemutatása áll, amelyek ugyanazon történelmi, politikai eseményekre reflektáltak, azonban eltérő szemlélettel és vizuális, művészeti megoldásokkal. A Magyar Országos Véderő Egylet (MOVE) rendezésében a kormányzat támogatásával 1941-ben nyílt meg a Vigadóban az *Antibolsevista Kiállítás*, amely a hátország számára igyekezett a Szovjetunióval vívott háborút legitimálni, ezzel összefüggésben az ellenségképet megerősíteni, igazolni, illetve a harcok veszteségeit leplezni. A tárlat vizualitása a tartalom szuggesztív átadását szolgálta, tervezői a korszak több hazai propagandakiállításának kivitelezésében közreműködtek. Az *Antibolsevista Kiállítást* egy, az előbbi szellemiségével szembenálló, ellentárlataként is értelmezett képzőművészeti bemutató, a Szocialista Képzőművészek Csoportjának (SzKCs) 1942-es *Szabadság és a Nép* tárlata követte, amely tematikájának gyökerei a Magyarországon kibontakozó antifasiszta függetlenségi mozgalomból

* Jelen tanulmány a szerző ELTE Filozófiatudományi Doktori Iskolájának Művészettörténet Programjában Gosztonyi Ferenc és Szőke Annamária témavezetésével készülő, *Politika és művészet Magyarországon (1934–1944)* című disszertációjának részkutatását vizsgálja.

¹ Az úgynevezett kiállítás-történet az új muzeológia fejleményeivel, megjelenésével lépett be önálló kutatási területként a művészettörténetbe. Tárnya azonban nem csupán a képző- és iparművészeti produktumokat bemutató tárlatok szoros olvasatára korlátozódik, sokkal inkább azok tág perspektívájú, komplex, kritikai megközelítését foglalja magában. Példaként: Staniszewski 1998; Altshuler 2008; Hegyi–László 2009. Ezzel együtt témáját nem kizárólag a művészeti kiállítások vizsgálata képezheti, hanem az egyéb nyilvános bemutatók és az azok során megnyilvánuló vizualitás is (például: építészet, installációs elemek). Tymkiw 2018. A 20. század első felének tömegekre építő rendszereiben hangsúlyosan megjelentek a politikai propaganda céljait szolgáló tárlatok, amelyek főként a kereskedelmi vásárok és nemzetközi bemutatók gyakorlatira építettek, hogy a társadalom minél szélesebb rétegeit elérjék. E folyamat elindítójaként az olasz fasizta kiállítások tekinthetők – például *Mostra della Rivoluzione Fascista* (1932), *Mostra dell' Aeronautica* (1934) – amelyek megoldásaiból többek között a náci propagandakiállítások is erőteljesen merítettek. Schnapp 2007.

és a népfrentpolitikából eredtek. A Vasas Székházban megrendezett *Szabadság és a Népet* azonban három nap múltán belügyminiszteri rendelettel betiltották.

A következőkben a cenzúra okának, illetve a két esemény kontextusának, egymáshoz való viszonyának feltárására, ismertetésére törekszem. Kiemelt figyelmet fordítok a kiállítások során megnyilvánuló vizuális, művészeti megoldásokra és azok interpretációjára, továbbá a közönség megnyerését célzó agitációs törekvésekre.

ANTIBOLSEVISTA KIÁLLÍTÁS (1941)

1941 tavaszán a *Budapesti Nemzetközi Vásár* (BNV) „társadalmi szenzációja” a Szovjetunió pavilonja volt, amely 1919 óta első alkalommal prezentálta saját narratívájában eredményeit, fejleményeit a magyar közönségnek.² Ez alkalomból ipari, mezőgazdasági, technikai, tudományos, kulturális termékeiket és magát a „szovjet valóságot” mutatták be. A korszak sajtója a társadalom legszélesebb rétegeinek érdeklődéséről és a pavilon előtt várakozó tömegekről számolt be. A rendkívüli érdeklődés hátterében többek között a moszkvai magyar követ, Kristóffy József, a Szovjetunió szervezett politikai propagandájának hatékonyságát látta.³ Ez az „ideológiai alapú félelem”⁴ és az arra adott reflexió nyilatkozott meg az *Őszi Lakberendezési Vásáron*. A „Hadimúzeum közreműködésével és beleegyezésével kiállításra kerültek egyes szovjet ipari termékek, melyek hivatva voltak a tavaszi árumintavásáron az oroszok által keltett tévhitet és félrevezetést ellensúlyozni”.⁵ A Hadimúzeum az 1941-es őszi vásár keretében egy „antikomintern” tárlat rendezésére kapott megbízást, azonban anyagain – például zsákmánytárgyakon – a Honvédelmi Minisztérium utasítására a MOVE „hazafias célú” *Antibolsevista Kiállításával* kellett osztoznia a szervezőknek.⁶

A Társadalompolitikai Szolgálatnak (a Miniszterelnökség V. Ügyosztályának) már az 1939. évi sürgős akciói között – 7. pontként Imrédy Béla miniszterelnök jóváhagyásával – felmerült „az ellenforradalom győzelmének 20-éves jubileumával” összefüggésében egy antibolsevista kiállítás megrendezésének az ötlete.⁷ Kovrig Béla az osztály vezetője és a tervezet benyújtója ezt a lépést „időszerű ponfként” értékelte a szovjetek számára „magatartásukért”, amelyet Magyarország

² Seres 2008: 81.

³ Seres 2008: 85–86. Ugyan e szándék Seres Attila kutatásai alapján nem igazolható, de a pavilonban vetített filmek és a kiállított vizuális, például turisztikai tematikájú anyagok felülettel szolgálhattak az agitáció számára.

⁴ Seres 2008: 86.

⁵ HM HIM HLI VI.9.50/780:745/1941. A honvédelmi miniszter rendeletéből a M. Kir. Hadimúzeumnak küldött levél a szovjet hadizsákmány kiállítás tárgyában, 1941. október 18–21.

⁶ HM HIM HLI VI.9.50/780:745/1941. A honvédelmi miniszter rendeletéből a M. Kir. Hadimúzeumnak küldött levél a szovjet hadizsákmány kiállítás tárgyában, 1941. október 18–21.

⁷ MNL OL K 29-1-C. (51–70.) Kovrig Béla: A M. Kir. Miniszterelnökség V. Osztályának sürgős akciói, 1939. február 25. A Miniszterelnökség V. Ügyosztályáról (Társadalompolitikai Szolgálat [1938–1940], Nemzetpolitikai Szolgálat [1940–1941]) lásd bővebben: Hámori 1997; Pallos 2010.

irányába tanúsítottak az Antikomintern paktumhoz való csatlakozást (1939) követően. Kovrig magában a jubileumi ünnepségsorozatban Horthy Miklós vezető szerepével a „magyar nacionalizmus és a jobboldali politika, az európai ellenforradalom apotheosisát”, agitatív megnyilatkozási lehetőségét látta.⁸

Horthy Miklós „ellenforradalmi” és ezzel összefüggő antibolsevista, antikommunista szerepének hangsúlyozása Magyarország Szovjetunióval szembeni hadba lépését követően (1941. június) még erőteljesebb irányt vett, majd vezérkultuszával egyetemben a háborús propaganda részévé vált. Turbucz Dávid kutatásai szerint ennek alapját a Horthy kultuszával és annak kezdeteivel összefonódó esemény, a Tanácsköztársaság „leverése” képezte. Az e gyökerekből kialakult antibolsevista, antikommunista narratíva a háborúval szinkronban erősödött meg, részben arra építve, hogy a magyar társadalom 1919-ben már megtapasztalta a bolsevista uralmat, de Horthy vezetésével meg is szabadult tőle.⁹

„[Ez] az üzenet a háborúba lépés tényét volt hivatott ellensúlyozni. Azt sugallta, hogy a magyar nemzetnek nincs oka félnie a jövőtől, [...]. A háborús propaganda a nemzet érdekeként magyarázta a magyar katonai részvételt, mert ez biztosítja egyedül a nemzet létét. E nemzeti értelmezés összekapcsolódott a háború európai léptékű értékelésével, ugyanis a Szovjetunió elleni hadművelet (»keresztes háború«) nemcsak a magyar állam, hanem egész Európa érdeke. A bolsevizmus elleni küzdelem célja a »barbárság« és az »ázsiai pestis« elpusztítása, mert a propaganda szerint Európa biztonsága, illetve a »keresztény« és az »európai« civilizáció fennmaradása kizárólag így garantálható”

– fejt ki Turbucz.¹⁰ A háború szükségességének igazolásával szorosan összefüggő ellenségkép kialakítását megkönnyítette a „Horthy-korszak egyik ideológiai alapját jelentő és a társadalom széles rétegeit is jellemző antibolsevizmus”.¹¹

1941. november 17-én a keleti frontról hazatérő katonákat Horthy Miklós kormányzó beszéddel köszöntötte, amely nyomatékosította az ellenségképet, és kihangsúlyozta a háborús propaganda lényegi elemeit.¹²

„Benéztetek a bolsevista hazugságok függönye mögé, – bár a világ összes kultúrnépe azt látná, amit ti!¹³ Akkor megértenék, mennyire rászolgált az emberiség hálájára és csodálatára a német hadsereg, mely vállára vette [...], hogy megszabadítsa a világot a bolsevista gyaláztól és veszedelemtől.”¹⁴

⁸ MNL OL K 29-1-C. (51–70.) Kovrig Béla: A M. Kir. Miniszterelnökség V. Osztályának sürgős akciói, 1939. február 25.

⁹ Turbucz 2015a: 260.

¹⁰ Turbucz 2015a: 261.

¹¹ Pihurik 2005: 100.

¹² Turbucz 2015b: 253.

¹³ A katonák valós tapasztalatairól és az antibolsevista propagandáról bővebben: Pihurik 2005.

¹⁴ Bosnyák (szerk.) 1941: 4.

E beszéd tartalmát idézte első cikként az *Antibolszevista Kiállítás* katalógusa, ezzel is kijelölve az esemény indítékát és célját.

A kiállítás 1941. december 4-én ünnepélyes keretek között Bárdossy László miniszterelnök beszédével nyílt meg a pesti Vigadóban.¹⁵ Rendezője a MOVE, az 1918-ban alakult militarista, antiszemita, szovjetellenes „ellenforradalmi” társadalmi egyesület volt.¹⁶ Az egyesület az *Antibolszevista Kiállítás* során végzett munka közben magáénak tudhatta a kormánypárt, az egyház és a M. Kir. Honvéd Vezérkar Propagandaosztályának támogatását.¹⁷ A „nemzeti célt szolgáló” kiállítás támogatottságának mértékét mutatja, hogy látogatását polgármesteri rendeletbe foglalták,¹⁸ ideje alatt pedig a vidéki lakosoknak félárú utazást biztosítottak a fővárosba.¹⁹ Az eseményről spanyol, olasz, francia, német nemzetközi helyszíni közvetítés készült.²⁰ A magyar sajtó pedig sikeréről, pozitív fogadtatásáról tett tanúságot, amely recepció minden bizonnyal összefügg a cenzúrával, a sajtó és a hatalom viszonyával is.²¹ A meglehetősen rövidnek tűnő, ám a korszak hazai viszonyai közt átlagosnak tekinthető 19 napos nyitvatartási idő alatt (december 4–22.) a MOVE 150 000 látogatóról számolt be.²² A „hatalmas érdeklődésre” való tekintettel 22 várost érintő utazó kiállítássá kívánták alakítani, így elérhetővé tenni azt az ország vidéki lakosságának körében is.²³

A budapesti látart „szellemi felépítését”, a kutatómunkát és az anyagok összegyűjtését Bertl Emil és Bosnyák Zoltán végezte.²⁴ A hazai közgyűjteményeken – a Hadimúzeumon, a Nemzeti Múzeumon, a Fővárosi Múzeum és Könyvtáron – kívül Finnországból, Spanyolországból, Németországból is érkeztek

¹⁵ *Magyar Világhíradó* 929/4. 1941. december.

¹⁶ Vörös 1991: 43. A MOVE-ről bővebben: Dósa 1972. A Horthy-korszak társadalmi egyesületeiről összefoglalóan: Kerepeszki 2011.

¹⁷ Bosnyák (szerk.) 1941: 5–12, 16–17.

¹⁸ 1941. december 9. 19.823 1941-1 számú polgármesteri rendelet. „A kiállítás célja, hogy a magyar nagyközönséget a kommunizmus rombolásaival megismertesse. A kiállítás nemzeti célt szolgáló jelentőségére való figyelemmel súlyt helyezek arra, hogy a közigazgatási, közoktatási és üzemi alkalmazottak, továbbá a fővárosi iskolák tanulói a kiállítás anyagát megtekintsék. Felhívom ennél fogva az összes közigazgatási hivatalok, intézetek és intézmények vezetőit, hogy a kiállításra a vezetésük alatt álló hivatalhoz beosztott alkalmazottak figyelmét hívják fel. Felhívom egyúttal a polgármesteri VII. és XII. ügyosztályok vezetőit, hogy a közoktatási alkalmazottaknak és a székesfővárosi iskolák tanulóinak, illetve az üzemi alkalmazottaknak a kiállításon való megjelenése iránt a szükséges intézkedéseket saját hatáskörükben tegyék meg.” *Fővárosi Közlöny* (52.) 55. 1345–1346.

¹⁹ Fery Antal – Szalmás Béla: *Az Antibolszevista Kiállítás plakátja*, 1941. Kiadó: Stádium Rt.

²⁰ HM HIM HLI VI.9.50/780: 944/1942. A MOVE Országos Elnökségének köszönetnyilvánító levele a M. Kir. Hadimúzeum tek. Parancsnokságának 1942. május 30.

²¹ Vörös 1991: 48–49.

²² HM HIM HLI VI.9.50/780: 944/1942. A MOVE Országos Elnökségének köszönetnyilvánító levele a M. Kir. Hadimúzeum tek. Parancsnokságának 1942. május 30.

²³ HM HIM HLI VI.9.50/780: 944/1942. A MOVE Országos Elnökségének köszönetnyilvánító levele a M. Kir. Hadimúzeum tek. Parancsnokságának 1942. május 30. Budapest után a kiállítás következő tervezett állomása Miskolc volt, azonban Szeder János országgyűlési képviselő, a MOVE országos elnöke 1944-ben az utaztatás kudarcáról számolt be. Vörös 1991: 48–49.

²⁴ Bosnyák (szerk.) 1941: 16.

tárgyak a bemutatóra: fotók, térképek, plakátok, képzőművészeti alkotások, dokumentációk, fegyverek, hadizsákmányok.²⁵ 1941 szeptemberében a kiállítás ügyében a MOVE két küldötte járt Berlinben. A látogatás eredményeként a németek „hivatalos részről” nagy volumenű előkészített anyagot bocsátottak rendelkezésre a budapesti tárlat megvalósításához, még hozzá ingyenesen. A MOVE országos elnöke egy a Hadimúzeumnak írt levelében külön kiemelte, hogy a magyar anyagnak a berlini támogatáshoz „méltónak”, a kiállításnak pedig „magas színvonalúnak” kell lennie.²⁶ Ez indokolhatta azt is, hogy az *Antibolsevista Kiállítás* vizuális tervezését, kivitelezését a legismertebb nemzetközi propaganda-kiállítások gyakorlatával szinkronban szakemberekre, képző- és iparművészekre bízta. A kiállítások ilyen irányú előkészítésének igénye, a művészeti, tervezői munka jelentőségének felismerése már az 1930-as években megjelent Magyarországon. Ezt jól szemlélteti Bierbauer (Borbíró) Virgil 1935-ös *A kiállítások művészete* című írása és következő részlete: „A kiállítás – ahogy ma látjuk – több mint egyszerű anyagösszehordás és felhalmozás: a kiállítás az ismeretek minél tökéle- tebb feltárása, hozzáférhetővé tétele, esetleg gondolatok, eszmék népszerűsítésére, a közönség széles rétegeibe vitele legyen.”²⁷

Gádor Emil festő és Németh Nándor grafikus – Országh Károly közreműködésével – „sok ötletességgel életet és változatosságot” vitt a „holt anyagba” – áll az *Antibolsevista Kiállítás* katalógusában.²⁸ Gádor és Németh az 1930-as évek közepétől végeztek „kiállítás dekorációs” munkálatokat, majd 1938-ban a Nemzeti Önállósítási Alap segítségével nyitották meg közös, Tér elnevezésű iparművészeti műtermüket.²⁹ Tevékenységük során kiállítási installációs, dekorációs feladatokon túl további alkalmazott grafikai munkákat is vállaltak, így például plakátok, kereskedelmi reklámok és könyvborítók készítését. A két alkotó első együttműködése – többedmagukkal – még műtermük megnyitása előtt a Turul Szövetség által 1936-ban életre hívott *Magyar Nép Hete* központi kiállítása volt. Gádor és Németh élénk kapcsolatban álltak a Turul Szövetséggel, illetve a Horthy-korszak több társadalmi egyesületével, így például a Magyar Jövő Szövetségével és annak művészeti kezdeményezésével, a Magyar Jövő Művészeivel is.

Alap kutatásokból az látszik kirajzolódni, hogy a Tér műterem alkotóinak társadalmi beágyazottsága és személyi kapcsolataik erőteljesen meghatározták megrendelői körüket. Ugyan a MOVE-vel fennálló közvetlen viszonyuk ezigdig egyértelmű forrásokkal nem igazolható, azonban az *Antibolsevista Kiállítás* előkészületeit, megvalósítását támogató honvédséggel fenntartott kapcsolatuk

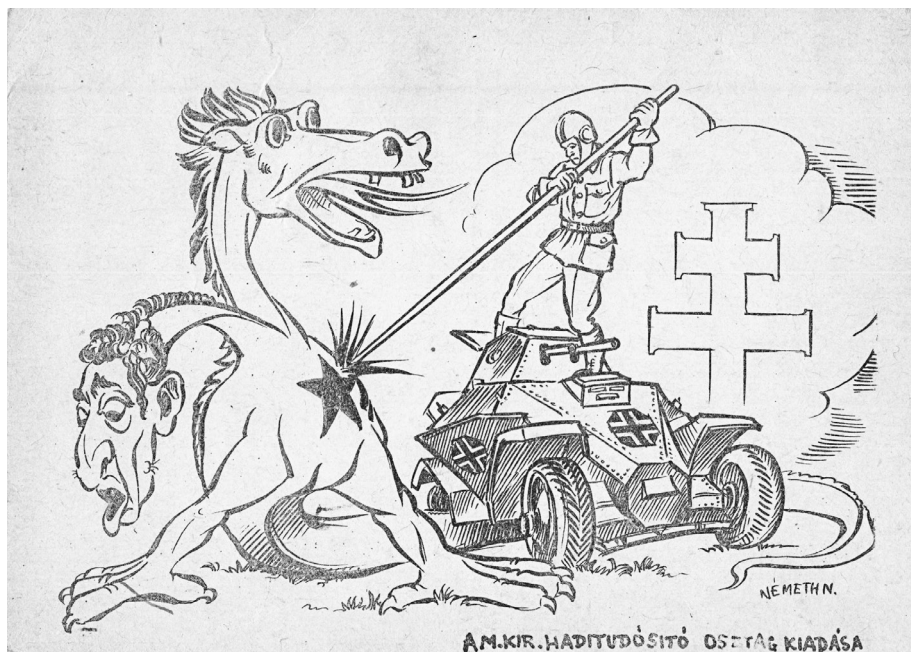
²⁵ Bosnyák (szerk.) 1941: 16.

²⁶ HM HIM HLI VI.9.50/780: 944/1942 A MOVE Országos Elnökségének köszönetnyilvánító levele a M. Kir. Hadimúzeum tek. Parancsnokságának 1942. május 30.

²⁷ Bierbauer 1935: 149.

²⁸ Bosnyák (szerk.) 1941: 16.

²⁹ MNL OL Z 193-C-281/3. 96.281/1938. A Tér műteremről és alkotóiról lásd bővebben: Bárdi 2022a. Országh Károly grafikus személye szinte ismeretlen a kutatás jelen fázisában, az 1940-es évekből ismertek filmplakátjai, illetve alkalmanként az *Iparművészet* folyóiratban jelent meg neve plakátpályázatok kapcsán.

1. kép. Németh Nándor: *Levelezőlap a M. Kir. Haditudósító Osztag kiadásában*, 1940

Forrás: Darabanth Aukcióház 293. lezárult gyorsárverés, 21 750. tétel.

annál inkább. Németh Nándor őrmesteri rangban a térképészeti hadosztályánál szolgált, részt vett a magyar haderők felvidéki (1938), majd erdélyi bevonulásában (1940).³⁰ 1940-ből ismert egy, a M. Kir. Honvédség Haditudósító Osztálya által kiadott táborilevelezőlap-sorozat, amely Németh szignójával jelent meg. A sorozatnak a téma szempontjából érdekes darabja egy, a hagyományos Szent György-ikonográfiát aktualizáló lap. Németh ábrázolásán a szent alakját egy tankján álló, lándzsáját a testén ötágú csillagot viselő sárkányba szűrő magyar honvéd váltja fel. A lény egyik feje mitológiai, míg másik az antiszemita sztereotípiák keretei között ismert zsidó fiziognómia vonásait viseli. Az ábrázolásmód a korszak elterjedt, az *Antibolsevista Kiállításon* is hangsúlyosan megjelenő „zsidóbolsevizmus” gondolatát fogalmazza meg, markánsan kijelölve az ellenséget.

Az *Antibolsevista Kiállítás* tartalma katalógusának és a sajtóban megjelent leírásoknak köszönhetően viszonylag jól dokumentált. Ezeknek, illetve a kutatás jelen fázisában ismert enteriőrfotóknak a segítségével, összeillesztésével töreksem a tárlatról eddig kirajzolódott kép főbb vonásainak ismertetésére. Vizsgálatom során a fókusz az installációs és vizuális megoldásokra helyezem.³¹

³⁰ Németh Nándor hagyatéka: Németh Nándor iskolai és katonaeveiről készített kézirásos feljegyzése, 1942-es behívólevele, illetve kitüntetési oklevele.

³¹ Megközelítem alapjául Michael Tymkiw kutatási eredményei szolgálnak, különös tekintettel: Tymkiw 2008: 169–221.

2. kép. Részlet az 1941-es Antibolsevista Kiállításról

Forrás: A Magyar Világhíradó 929/4. 1941. decemberi, *A bolsevizmus tükörképe* című adásának képkockája. Készítette: M.F.I. – Hegyi, Zsabka Gy.

A Vigadó bejáratához érkezve a közönséget hadizsákmány, orosz ágyú, nagytermében pedig a magasban kifeszített orosz ejtőernyő fogadta. Utóbbi a kiállítás szenzációjaként, reklámjaként is szolgált, és a belépő látogatót azonnal a tárlat atmoszférájába vonta.³² A fogadó falon a „bolsevizmus elleni küzdelem vezéreinek” – Horthy, Hitler, Mussolini, Franco és III. Borisz bolgár cár – hivatalos fotóportré-kivágatai szerepeltek, árnyékot vetve országuk zászlóira. Az egymás mellé szorosan elhelyezett képek sora alatt megrepedt vörös csillag jelképezte a közös küzdelem célját és addig elért eredményeit.³³

Ezt követően (II–III. terem) a „magyarországi vörösforradalmat”, a „vörös rém pusztításának” hazai tapasztalását elevenítették meg, így összekötve a közelmúlt tragédiaként megélt eseményeit a jelent és jövőt vélten fenyegető veszéllyel.³⁴

„[Itt] hatalmas falitérkép fogadja a látogatót, amely az 1918-as frontot ábrázolja, amikor az ország határai még sértetlenek voltak. Ez a térkép fehér alapon van, mintegy jelképezve azt, hogy ekkor még a vörös rém nem fertőzte meg Európát. A fal fehér színe mindinkább át megy a pirosba és már piros alapon láthatók az 1918. évvégi újságok lapjai, amelyekben megjelentek az első bomlasztó cikkek. 1918. október 31-én megjelent az első plakát a Nemzeti Tanács aláírásával.”³⁵

³² HM HIM HLI VI.9.50/780:745/1941.

³³ *Magyar Világhíradó* 929/4. 1941. december.

³⁴ *Magyar Nemzet* (4.) 277. 1941. december 4. 8.

³⁵ *Képes Vasárnap* (63.) 50. 1941. december 12. 811.

3. kép. Részlet az 1941-es Antibolsevista Kiállításról a budapesti Vigadóban. A közölt kép eredeti felírata: „A vörös hadsereg parancsnokai zsidók voltak”. Fotó: „Béldy”
 Forrás: *Magyar Cserkész* (23.) 7. 1941. december 15. 18.

A II. terem tartalma és a katalógus szövege pellengérré állította az őszirózsás forradalom résztvevőit, a Forradalmi Kormányzótanács tagjait és a felidézett korszak sajtójának egyes alakjait.³⁶ A gesztus a leírásban az esetek zömében a zsidó jelző negatív használatával párosult, amely a kiállítás látványában is hangsúlyt kapott. A Forradalmi Kormányzótanács tagjainak fotóportréi alatt a zsidó származású vagy annak tekintett személyek nevei piros betűkkel jelentek meg.³⁷ Az ábrázolásmód alátámasztja Vörös Boldizsár megállapítását, miszerint a kiállítás rendezősege mindent megtett annak érdekében hogy a zsidóságot a bolsevizmussal összekapcsolja.³⁸ Ezt az üzenetet közvetítette a III. teremben elhelyezett a „Vörös hadsereg parancsnokai [...] zsidók voltak” felkiáltás is.³⁹

A III. terem a magyarországi „vörös rémuralom” életviszonyait, „terrorját” és vizuális, propaganda célját szolgáló emlékeit tematizálta, amelyekre a rendezőség

³⁶ Bosnyák (szerk.) 1941: 19–22.

³⁷ Bosnyák (szerk.) 1941: 20.

³⁸ Az éles antiszemita hangvétel részben Bosnyák Zoltánnak, illetve a MOVE antiszemita propagandájának volt köszönhető. Ezzel együtt a „harmadik zsidótörvény” 1941. augusztusi bevezetése tovább fokozta a feszült háborús közhangulatot és megerősítette a „zsidóbolsevizmus” elleni harc gondolatát, a „tettrekészséget”. Vörös 1991: 44.

³⁹ Az idézett felirat a *Magyar Futár* (1.) 28. 1941. december 4. számában a kiállításról közölt fotón olvasható.

4. kép. „Nincs különbség!” Az 1941-es Antibolevista Kiállítás alkalmából kiadott képeslap
 Forrás: Darabanth Aukciósház 17. lezárult nagyaukción, 22979. tétel.

a Tanácsköztársaság rövid fennállását biztosító eszközökként tekintett.⁴⁰ E nézet egyik központi gondolata volt, hogy a „terror nem ismert osztálykülönbséget”, amelyet a terem falára helyezett nagyméretű, festett ábrázolás hangsúlyozott.⁴¹ Az akasztófán lógó emberek foglalkozási főcsoportjukra utaló stilizált öltözetben, ezt jelző felirattal ellátva, és a kivégzett személyek vélt számával jelentek meg.⁴²

Az egyfajta adatvizualizációként tekinthető kezdeményezés körül kivégzési fotók és falragaszok voltak láthatók. A kompozíció egésze az objektivitás és a hitelesség kényszerítő adatként, dokumentációként ötvözve az érzelmekre ható, a látogató azonosulását és átélését fokozó, kicsinyített bitófa elhelyezésével a térben.⁴³ A teremben továbbá a hatalom megtartására irányuló eszközként mutatták be a Vörös Hadsereg toborzását.⁴⁴ A Tanácsköztársaság plakátjait, a toborzás vizuális emlékeit sorakoztatták fel itt különböző kivágatokban, zsúfoltan, olykor egymást fedve, feliratokkal kiegészítve. Az anyagok elrendezésével, illetve a szövegekkel konstruált kontextust teremtettek a megfogalmazott üzenet effektív átadásának érdekében. A „vörös rémuralom” alatti életviszonyok és a propaganda szerepét kö-

⁴⁰ Bosnyák (szerk.) 1941: 22–24. Megjelentek többek között Bíró Mihály, Berény Róbert, Kónya Sándor, Uitz Béla és Pór Bertalan plakátjai, illetve esetenként csak azok kiemelt, felnagyított részletei.

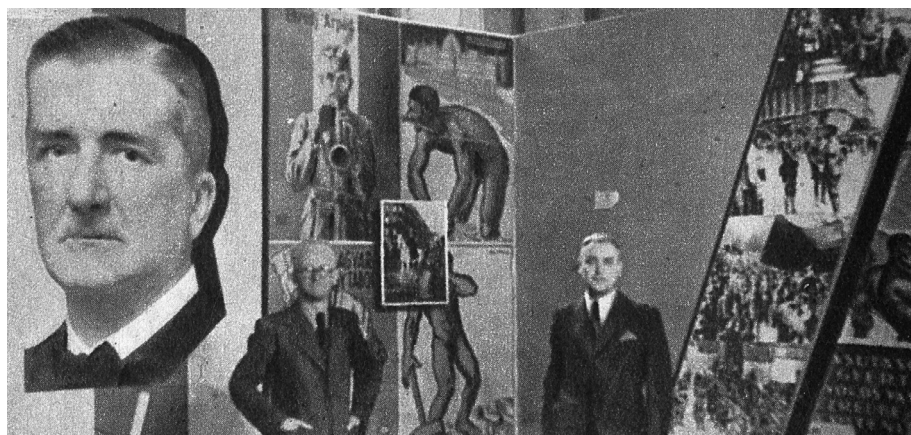
⁴¹ A „terem fala” kifejezés alatt a Vigadó épített enteriőrjét elfedő paravánok értendők, a rendezők ezek alkalmazásával növelték és tették egységessé a kiállítási felületet.

⁴² Az ábrázolást a Stádium Sajtóvállalat képes-, levelezőlap formájában is megjelentette. Előképeként Manno Miltiades *Ezért harcoltunk?* feliratú, 1919-ben kiadott plakátja tekinthető.

⁴³ A kiállítás alkalmából kiadott képeslapon túl a térrészletről a Magyar Futár 1941. december 4. számában jelent meg felvétel, amelyen a térben elhelyezett kicsinyített bitófa jól kivehető.

⁴⁴ Bosnyák (szerk.) 1941: 22–24.

tötte össze a „kenyér helyett propaganda!” felkiáltás.⁴⁵ A „bolsevista kultúrát” és termékeit a „marxista propagandával” tették egyenlővé, 1919. május 1-ét mint a „tömegpropaganda tetőpontját” jelölték, amelyet a kiállítás kivitelezői plakátokkal, Bíró Mihály emblematis vörös kalapácsos emberének kiemeléssel és fotókkal elevenítettek meg.⁴⁶ Ezzel kontrasztban a III. terem másik egysége *A leszámolás* címet viselte, és a „fehérhadsereg”, illetve Horthy Miklós Szegedtől Budapestig tartó vonulását örökítette meg. Az ismert falrészleten Horthy nagyméretű, körbevágott arcképe, az új rendszert, eszmét hirdető plakátok, illetve az „ellenforradalom” felvételei voltak láthatók a „rend” helyreállítását tükröző, harmonikusabb, letisztultabb elrendezésben.

5. kép. Részlet az 1941-es *Antibolsevista Kiállításról a budapesti Vigadóban*. A közölt kép eredeti felirata: „Bolsevistaellenes kiállítás. A Vigadóban nagy érdeklődés mellett nyílt meg a bolsevistaellenes kiállítás. Eredeti falragaszok, fényképek, röpiratok, újságok tanúskodnak a bolsevizmus terrorra alapozott magyarországi véres uralmáról. A kiállítás egyik terme. Baloldalt a Főméltóság Urunknak a bolsevizmus diadalmas legyőzőjének fényképe látható”.

Forrás: *Tolnai Világlapja* (41.) 50. 1941. december 10. 10. Fotó: „Morvay”.

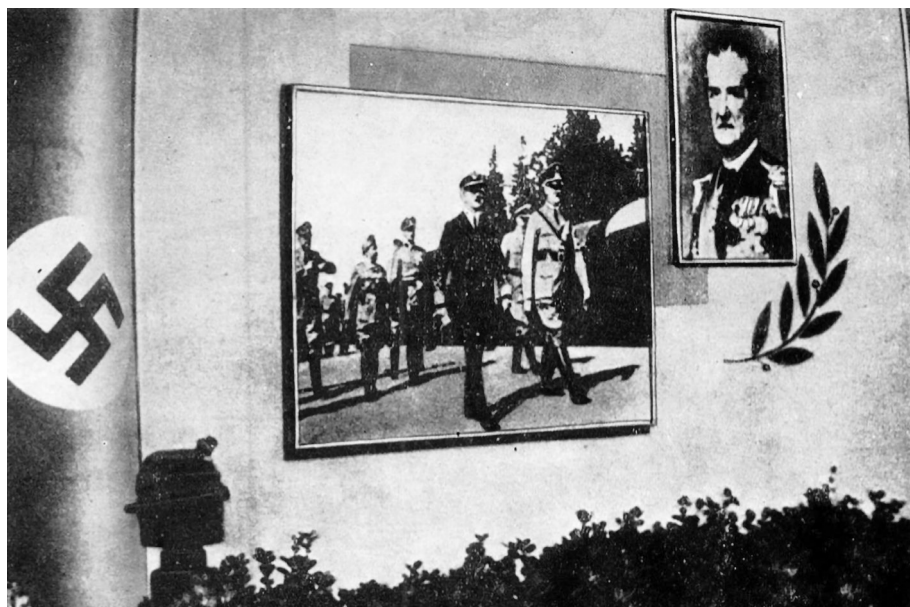
A magyarországi vonatkozásokat követően a közönség plakátok, falragaszok, fotómontázsok és fényképek közvetítésében a „bolsevizmussal találkozhatott saját hazájában” (IV. terem).⁴⁷

„A GPU kínzókamrája, a párisi Szovjet nagykövetség házi halotthamvasztója, az istentelenség kárhuzatos munkája, a szovjet hadsereg fegyverei, képek az oroszországi bolsevik terrorról és a szovjet munkatáborokról, továbbá az orosz nép megdöbbenő alacsony színvonalának fényképei, amelyek beszédesen tanúságot tesznek arról, hogy milyen is a »Szovjet-paradicsom« a valóságban”

⁴⁵ Bosnyák (szerk.) 1941: 24.

⁴⁶ Bosnyák (szerk.) 1941: 24.

⁴⁷ Bosnyák (szerk.) 1941: 24–29.

6. kép. Részlet az 1941-es Antibolszevista Kiállításról. A közölt kép eredeti felirata: *Az anti-bolszevista kiállítás (1941. december) főfalán elhelyezett Hitler–Horthy-kép*

Forrás: Dósa 1972: 25. ábra. Fotó: ismeretlen alkotó.

– írja a *Képes Vasárnap*.⁴⁸ Ezt a terem *Harc az Isten ellen!* elnevezésű tematikai egysége követte, és egyben fel is vezette az utolsó termet, amely *A bolszevizmus elleni kereszties hadjárat* címet viselte (V. terem).⁴⁹ Itt a Horthy vezérkultuszában és a háborús propagandában egyaránt megjelent gondolatokat hangsúlyozták, a kormányzó úttörő szerepét Európa bolszevizmus ellen folytatott küzdelmében. Az aktuális események „kerzties háborúként” jelentek meg, amelyben Magyarország aktívan vállalt szerepet a küzdelmek vezetőjének tekintett Hitler és a Német Birodalom oldalán.⁵⁰ E gondolat jegyében az V. terem falán Horthy portréját és mellette Hitlerrel készült közös fotóját festett téglalap háttér és bábérág kapcsolta egységbe.

A harc sikereit igazolva egyfajta győzelmi mementókként a terem közepén fegyverek és hadiszákmányok álltak.⁵¹ Utóbbiak közül a kortárs beszámolóik rendszerint kiemelték azt a térképet, amelyet állítólagosan a szovjet csapatoktól foglaltak le, és ami „bizonyította” Magyarország „leigázásának” a tervét.⁵²

⁴⁸ *Képes Vasárnap* (63.) 50. 1941. december 12. 811. A kiállításon bemutatottak hitelességéről: Vörös 1991: 53. 29. j.

⁴⁹ Bosnyák (szerk.) 1941: 26–29.

⁵⁰ Bosnyák (szerk.) 1941: 5. *Bárdossy miniszterelnök szózata Magyarországnak a bolszevizmus elleni harcáról.*

⁵¹ Bosnyák (szerk.) 1941: 29–32.

⁵² Bosnyák (szerk.) 1941: 29.

Az *Antibolsevista Kiállítást* „a magyar, német, olasz, spanyol és finn vértanúkra és hősihalottakra” emlékező örökmécses, illetve a „kijáratí folyóson elhelyezett plakáttervek” zárták.⁵³

A kiállításon megnyilvánuló, fentiekben ismertetett tervezői megoldások arra utalnak, hogy az 1941-ben Berlinben járó küldöttség tagjai nem csupán a rendelkezésükre bocsátott és előkészített anyagokkal gazdagodtak, hanem a náci Német Birodalom propagandakiállításainak főbb elemeit is megismerhették. A budapesti *Antibolsevista Kiállítás* az úgynevezett szégyenkiállítások (*Schandausstellungen*) típusába sorolható, amelyek a náci propagandakiállítások történetében az 1930-as évek közepén jelentek meg. Ezek meghatározó témái az antiszemitizmus és a kommunista-, illetve szovjetellenesség voltak, és a két ellenségkép gyakran összefonódott. Céljuk az elrettentés, pellengérré állítás és a közvélekedés befolyásolása volt. A típus legismertebb példája az 1937-ben megrendezett *Entartete Kunst (Elfajzott művészet)*, amelyet ugyanabban az évben a legnagyobb antiszemita kiállítás követett a *Der ewige Jude (Az örök zsidó)* Münchenben. Ezeket 1936-ban a *Der Bolschewismus: Große antibolschewistische Schau (A bolsevizmus: a nagy antibolsevista bemutató)* előzte meg, szintén Münchenben. A felsorolt kiállítások vizuális eszköztára hangsúlyosan a „másság”, a mi és ők viszonyát kiemelő megoldásokra, meghökkentő érzelmi effektusokra, a tények és érzelmi elemek összemosására épített.⁵⁴ A hatás elérésében fontos szerepet játszottak az *Antibolsevista Kiállítás*on is hangsúlyosan megjelenő fotókvívatatok, fotómontázsok, feliratok, a kiállítási térben elhelyezett elemek, kiépített helyszínek. A magyar tárlat kivitelezése mindazonáltal az ismert enteriőrfotók tanúsága alapján kvalitásában és grandiózusságában alulmaradt a német példákkal szemben.

Az 1936-os müncheni *Der Bolschewismus* kiállítás anyagát 1937-ben újra felhasználták a nürnbergi Birodalmi Pártnapokkal egyidőben rendezett *Große antibolschewistische Ausstellung (Nagy antibolsevista kiállítás)* alkalmával, majd pedig utazó tárlat formájában a *Bolschewismus ohne Maske (Bolsevizmus álarc nélkül)* című kiállításokon.⁵⁵ Ezeket Vörös Boldizsár tanulmányában az 1941-es *Antibolsevista Kiállítás* egyfajta előképeként kezeli, és felvetését igazolják a budapesti kivitelezés megoldásai is.⁵⁶ Ezek mellett az 1941-ben megrendezett *Das Sowjet-Paradies (A szovjet paradicsom)* című utazókiállítás-sorozat célja és kontextusa is szembevetendő hasonlóságokat mutat a budapesti kiállításával.

⁵³ A plakáttervek Szabó Miklós (a kiállítási katalógus borítójának megalkotója) és egy bizonyos „Matejkó” festőművész munkái voltak. Bosnyák (szerk.) 1941: 32. „Matejkó” azzal az oszt-rák Theo Matejkóval (1893–1946) azonosítható, aki illusztrátorként tevékenykedett, és már az I. világháború során propagandaplakátokat készített, később az 1936-os berlini olimpia plakátjainál, illetve a *Die Wehrmacht* című folyóiratnál is közreműködött. Képei megjelentek 1943-ban a Magyar–Német Társaság Nemzeti Szalonban rendezett *Művészet a háborúban* című kiállításán is.

⁵⁴ Tymkiw 2018: 169–219. A *Der ewige Jude* és a *Der Bolschewismus* részben, vagy egészben Fritz von Valtier kiállítás- és kirakattervezőhöz, valamint Horst Schülter grafikushoz, festőhöz köthetők.

⁵⁵ Tymkiw 2018: 174. A magyar sajtóban is jelentek meg beszámolók a kiállításokról.

⁵⁶ Vörös 1991: 42.

A *Das Sowjet-Paradies* az addigi legnagyobb szovjetellenes bemutatóként 1941 decemberében nyílt meg első állomásán, a Német Birodalom júniusi Szovjetunió elleni támadását követően. A kiállítást tudatosan a Németországon kívül eső területeken mutatták be elsőként, 1941 decembere és 1942 februárja között Bécsben, majd Prágában.⁵⁷ Ezzel a cél a Német Birodalom nem német lakosságának meggyőzése volt, egyrészt arról, hogy a felettük gyakorolt kontroljuk jobb a Szovjetunió uralmánál, másrészt pedig a keleti fronton zajló harcok szükségességéről, így fokozva azok társadalmi támogatottságát. Törekvéseik elérése érdekében ez alkalommal is összekapcsolták az antiszemitizmust és szovjetellenességet: a kiállítás alaptézise az volt, hogy a Szovjetuniót a zsidóság irányítja. A veszélyesnek és hamisnak vélt szovjet propagandára kívánták felhívni a közönség figyelmét a Szovjetunió „valós” állapotainak megjelenítésével. A háború során már elfoglalt területeken szerzett tapasztalatok és az onnan származó tárgyak segítségével a kiállítás terében megépített utcákat, épületeket és enteriőröket mutattak be, így feltárva a munkások és parasztok „szovjet paradicsomának” igazi arcát.⁵⁸

A „szovjet paradicsom” gondolatának kiemelése több alkalommal megjelent az *Antibolsevista Kiállítás*hoz kapcsolódó sajtóforrásokban, illetve a tárlat katalógusában is. „Ez év június hó 22-én azután Hitler a vörös paradicsom szovjetszavak kárpitját kemény rántással leszakította. Európa módfelett elképedt és kegyetlenül megrökönyödött” – írja Szeder János az *Antibolsevista Kiállítás* katalógusában.⁵⁹ A kárpit, függöny elrántásának, így a leleplezésnek a gesztusa visszatérő eleme volt a kiállításnak, amely megjelent a tárlat népszerűsítő plakáton is.⁶⁰ A *Das Sowjet-Paradies* és az *Antibolsevista Kiállítás* kapcsolata ezidáig forrásokkal tényszerűen nem igazolható, azonban a téma, a történelmi helyzet és a MOVE küldöttségének berlini látogatása nyomán azt gondolom, hogy megfontolandó ennek lehetősége. Az *Antibolsevista Kiállítás* megrendezése mögött, a szovjet, bolsevista propaganda leleplezésének hirdetett gesztusán túl, a háború legitimálására, veszteségeinek leleplezésére és a hátszág közhangulatát befolyásolására vonatkozó szándék állt, a kiállítás és vizualitása ezeknek a szolgálatában állt.

SZABADSÁG ÉS A NÉP (1942)

A háború szükségességét és az ellenségképet propagáló tárlatot egy másfajta küzdelemre ösztönző kiállítás követte a fővárosban, amelynek hirdetett jelszava a szabadság, mögöttes indítékai pedig a „nemzeti függetlenség”, a béke és egy új rendszer iránti vágy volt. 1942. március 29-én a Magdolna utcai Vasas Székházban

⁵⁷ Később Berlinben, Németország kisebb városaiban, majd Franciaországban és Norvégiában is bemutatták. Tymkiw 2018: 200–201.

⁵⁸ Tymkiw 2018. 200–204.

⁵⁹ Szeder János: *Európa harca a bolsevizmus ellen!* Bosnyák (szerk.) 1941: 10.

⁶⁰ Vörös 1991: 45.

nyílt meg a Szocialista Képzőművészek Csoportjának képzőművészeti tárlata Szakasits Árpád beszédével.

„A művész alkotson, teremtsen [...]. Hozzon hírt az emberiségnek, elsősorban a legszegényebbeknek, a legmegalázottabbaknak egy szebb és jobb, egy tisztább és emberségesebb világról. És értesse meg a világot, amelyben élünk, mert ez a hivatása és ezzel szolgálja legjobban az emberi szabadságot is, [...]. Nem csak megérteni akarjuk a világunkat, [...], hanem meg is akarjuk változtatni azt az igazság szellemében.”⁶¹

A művészet funkciójáról alkotott elképzeléseinek a kifejtésén túl, az idézett sorokkal Szakasits le is szögezte a *Szabadság és a Nép* kiállítás szemléleti kereteit. Ezzel összefüggésben köszönetet mondott az SzKCs-nak, amely kiállításai útján „fölkelti és ébren tartja a munkásságban a művészetek iránti érdeklődést, és egyzersmind eszméket, gondolatokat vet föl, új ostromokra buzdít, vitákra provokál és ezzel megvalósítja a műtermek és közösség eszméi között olyannyira szükséges kapcsolatot”.⁶²

Az SzKCs gyökerei az 1920-as években újjáéledő munkás kulturális mozgalmakig, a Simplon kávéházig, a Vasvári Pál utcai kollektív műteremig, Madzsar József szemináriumaiig, az illegális fotómontázscsoportig, majd a Vértes György lakásán ülésező illegális kommunista „művészsejt” megalakulásáig nyúlnak vissza.⁶³ Utóbbi kezdetekben önszerveződő tagjai alkották a magját az 1934-ben a Szociáldemokrata Párt legális keretei között létrehozott Magyarországi Szociáldemokrata Művészek Szervezetének, amely tulajdonképpen fedőszerveként is működött a KMP irányításával tevékenykedő, az illegális, mozgalmi munkában részvevő művészek számára. Az 1934-től 1938/1939-ig terjedő időszakot szokás az SzKCs első periódusának tekinteni, ekkor meghatározó tagjai és egyben alapítói Goldmann György, Goldmann János, Major Máté, Bán Béla, Sugár A. Endre, Vértes György és a kommunista párt utasítására 1935-ben csatlakozó Háy Károly László voltak.⁶⁴ A csoport KMP-vel kapcsolatban álló tagjainak tevékenységét az illegális

⁶¹ *Népszava* (70.) 73. 1942. március 31. 5.

⁶² *Népszava* (70.) 73. 1942. március 31. 5.

⁶³ Az SzKCs előzményeiről lásd bővebben: Vass–Sipos (szerk.) 1983: II. Az SzKCs történetéről lásd a tanulmányban olvasható rövid ismertetés alapját is képző munkákat: Aradi (szerk.) 1981; Theisler 1985.

⁶⁴ A csoport működése idejéből ismert forrásokban nem szerepel a Szocialista Képzőművészek Csoport megnevezés, az általam áttekintett forrásokban az elnevezés csupán az 1940-es években jelent meg, azonban akkor sem használták következetesen. A szakirodalomban és a jelen tanulmányban is alkalmazott Szocialista Képzőművészek Csoportja megnevezés tömören az SzDP legális, szervezett keretei között működő Magyarországi Szociáldemokrata Művészek Szervezetének, majd a Magyar Szocialista Képzőművészek Társaságának a tagjait fedi le. Az előbbi pontos személyi összetétele nem ismert, míg utóbbi esetében a névsor dokumentált. A csoport létszáma egyik esetben sem volt statikus, számolnunk kell aktív, mintegy állandó és alkalmankénti résztvevőkkel, szorosabb és lazább kötődésekkel. A legális szervezet szabadbejárású, a KMP-vel közvetlen kapcsolatban álló „sejt” viszont zárt volt.

sajtó illusztrálása, agitatív grafikák, rölapok készítése jellemezte.⁶⁵ Ezenkívül legális szervezetként rendszeresen tartottak az aktuálpolitikát is tematizáló, de zömében kulturális, művészeti kérdésekkel foglalkozó előadásokat, szemináriumokat, illetve múzeumlátogatásokat, kiállításokat és szabadiskolát is.⁶⁶ Mindezek mellett hagyományosabb értelemben vett művészcsoporthoz is funkcionáltak, azonban nem stiláris, sokkal inkább szemléleti kohézió volt jellemző rájuk. A közös vonás az ideológiai alapálláson túl a „szocialista művészet” megteremtésének az igénye volt, a kérdés, milyen is lenne az, állandóan viták keresztjében állt.⁶⁷

Az 1930-as évek végén a KMP történetének alakulása miatt a csoport szervezett működése rövid időre megszűnt. 1940-ben azonban három „munkásművész” (Kania István, Kondor György és Nolipa István Pál) kezdeményezésére a korábbi szervezet folytatásaként megalakult a Szocialista Képzőművészek Társasága, a megelőzőhöz hasonló módon a Szociáldemokrata Párt keretei között. Írott munkaprogramjuk főbb célkitűzései a csoport bővítésére, összefogására és egy minél szélesebb kapcsolati háló kialakítására, művészeti, művészetpolitikai, esztétikai előadások, szemináriumok rendezésére, majd ezeknek és a képzőművészeti alkotásoknak a „munkáskultúra szolgálatának” jegyében történő terjesztésére vonatkoztak. Utóbbi összefüggésben törekedtek oktatási anyagok (például reprodukciók) nagyszámú beszerzésére, múzeumi, kiállítási látogatások szervezésére, a korábban már megkezdett, „a tehetséges munkáspárttagok továbbképzését” szolgáló szabadiskola folytatására. A programszöveg lezárásaként leszögezték, hogy tevékenységük fő mozgatórugója a fejlődésért, a szabadságért és ezzel összhangban a jövő társadalmának „szocialista képzőművészetéért” folytatott küzdelem.⁶⁸

⁶⁵ Az egyes tagok illusztrációs tevékenységet végeztek például a *100% folyóiratban*, a Magyarországi Vörös Segély tevékenységével kapcsolatban. A rölapokról lásd bővebben Háy Károly László és Fenyő A. Endre bevezetőjével: Gábor–Oelmacher (szerk.) 1961.

⁶⁶ A csoport tagjainak képzettsége és társadalmi háttere eltérő volt, számos művész érkezett Képzőművészeti Főiskoláról (például Háy Károly László, Bán Béla, Fenyő A. Endre, Goldmann György), de találunk autodidaktákat, a mozgalom által művésszé lett alkotókat is (például Kaszitzky Ilona, igazán jellemzővé azonban ez a második periódusban vált például Kania István, Kondor György, Nolipa István Pál személye révén). Egyfajta közös ideológiai alapozás alakulhatott ki a csoport működése során meghívott előadók, szemináriumok, illetve folyóiratok útján. Vértes György író a csoport egyik alapítója, az illegális KMP tagja, már a Tanácsköztársaság folyamán pozíciót töltött be, majd a *Gondolat* című folyóirat szerkesztője volt. Nézetei, művészetelmélete erősen érvényesült az SzKCs-ban.

⁶⁷ A kezdetekben a belső vita alapját többek között az 1932-es *Tendencia vagy pártosság* című Lukács György-cikk képezte. A szocialista művészet milyenségének elgondolásáról a csoporton belül két irány különült el. Az egyik szemlélet, amely a realizmus naturalista jellegű felfogását tartotta megfelelőnek a szocialista művészet megalkotására, elsősorban a közérthetőséget, a művészet agitatív szerepét helyezte középpontba. Képviselői főként Vértes György, Goldman György, Háy Károly László és Fenyő A. Endre voltak. A másik irány a progressziót és az avantgárd hagyományokból való építkezést tekintette feladatának, a megfelelő útnak a jövő szocialista művészete felé. Legjelentősebb alakjai Major Máté, Sugár Andor, Goldman János és Fekete (Nagy) Béla voltak. Meglátásuk szerint az új tartalom merőben új formát is követelt. Az SzKCs művészettörténeti szerepéről és kontextusáról: Szücs 1999, 2002; Prakfalvi–Szücs 2010; György–Pataki 1990.

⁶⁸ PIL III.680.4. 1–2. A Szocialista Képzőművészek Munkaprogramja, 1940.

1940–1942 között az SzKCs kiállítási tevékenysége rendkívül aktív volt: hét tárlatot szerveztek és valósítottak meg. Ezekkel a munkásművelődés ügyét kívánták szolgálni, ennek érdekében műveiket a célközönségük által könnyen elérhető helyszíneken, szakszervezeti helyiségekben, munkásotthonokban állították ki. Azonos indítékkal vezették be az esti látogatási időt, amelyek során vezetéseket tartottak, beszélgetéseket kezdeményeztek a látogatókkal, illetve ingyenes belépést biztosítottak.⁶⁹ Anonim módon zajló „munkásvélemény-kutatást” is végeztek az egyes kiállítások alkalmával, felmérve ezzel a közönség vizuális ízlését, kedvenc alkotóit.⁷⁰

Az első, 1940-ben rendezett vándorkiállításukkal a korábbi tagok fokozatosan bekapcsolódtak a munkába,⁷¹ 1941-től pedig Goldmann Györgyön keresztül ismét közvetlen összeköttetésbe kerültek az újrászerveződő illegális KMP-vel.⁷² A párt iránymutatásai a csoport és egyes tagjainak tevékenységében több ponton kimutathatók az időszakban. Ezek főként a még a VII. Kommunista Internacionálén (1935) meghirdetett népfrontpolitikával, történelemszemléleti változással, majd az ettől nem függetlenül 1941-ben kibontakozó és megerősödő antifasiszta, háborúellenes, úgynevezett függetlenségi (a náci Német Birodalom szövetségétől, befolyásától való függetlenedést célzó) mozgalommal csengtek össze.⁷³

A II. világháborút követő történetírás ideológiai érdekekkel telített uralkodó narratívájában a KMP mint ennek a harcnak a szinte kizárólagos kezdeményezője, vezetője és legnagyobb hatású résztvevője jelent meg. Az újabb kutatások azonban rámutatnak arra, hogy a háború- és náciellenes álláspont a KMP-n kívül is igen korán megjelent. A KMP tagjainak szerepe a „népfrontnak (is) nevezett érdekközösség” kialakításának folyamatában, majd agitációjában ezzel együtt is vitathatatlan. Ennek intenzitását Magyarország 1941-es hadba lépése még inkább felerősítette.⁷⁴ E törekvések első látványos, szimbolikus eseményére 1941 októberében került sor, majd az év telén jelent meg a népfrontpolitika jegyében a *Népszava* háborúellenes karácsonyi száma, amely az érdekközösség „egyik leglátványosabb és legnagyobb hatású akciója volt”.⁷⁵ Többek között a karácsonyi

⁶⁹ Aradi (szerk.) 1981: 397. Interjú Farkas Aladárral, 1976.

⁷⁰ Aradi (szerk.) 1981: 397. Interjú Farkas Aladárral, 1976. Farkas beszámolója szerint az 1941 tavaszán a Magánalkalmazottak Országos Szövetségének (MOSz) helyiségében rendezett kiállításon több mint 1000 szavazatot számoltak össze, amelyekből a legtöbb Kassitzky Ilonára érkezett, akit a csoport legtöbb tagja autodidaktának, művészileg még nem kiforrott egyéniségnek tekintett.

⁷¹ A kiállítást három állomáson közel azonos anyaggal rendezték meg. Nolipa István Pál jegyzeteiben a helyszínekhez látogatói számot is rendelt: a pesterzsébeti vasas otthonnál 1600, az óbudai munkásotthonnál 700, míg a józsefvárosi Német utcai pártszervezet helyiségénél 2000 látogatót jegyzett fel. Aradi (szerk.) 1981: 145–146. Nolipa István Pál jegyzeteiből, é. n.

⁷² Vass–Sipos (szerk.) 1983: II. 59–60.

⁷³ Példaként: Bárdi 2022b.

⁷⁴ Bartha 2019: 19–24.

⁷⁵ Bartha 2019: 21–22. A szabadság tematikája köré rendeződő számban a szociáldemokrata, kommunista irányultságú szerzőkön túl a szélesebb körű háborúellenes összefogás jegyében többek között Bajcsy-Zsilinszky Endre, Darvas József és Szekfű Gyula is publikált. Művészeti

7. kép. Részlet az 1942-es Szabadság és a Nép kiállításról. A közölt kép eredeti felirata: *Kiállításrészlet a freskópályázat anyagával*

Forrás: Aradi (szerk.) 1981: 77. kép. Fotó: Rédner Miklós.

szám által képviselt értékekkel szimpatizáló erők összefogására alapították meg 1942 februárjában a magyar antifasiszta, háborúellenes, függetlenségi mozgalom első legális szervezetét, a Történelmi Emlékbizottságot. Ennek hivatalosan vállalt célkitűzése az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc hagyományának ápolása, emlékeinek gyűjtése és ezzel kapcsolatos kulturális tevékenységek tervezése és szervezése volt. A felszínen megmutatkozó irányvonallal összhangban a Történelmi Emlékbizottság szervezésében valósult meg az 1942. március 15-ei megemlékezés, majd az abból kibontakozó háborúellenes demonstráció.⁷⁶

Arra, hogy március 15-e fundamentális eleme volt a magyar függetlenségi hagyománynak, utal a *Szabadság és a Nép* kiállítás kapcsán árusított album is, amely *18 művész és 48 rajz* címmel jelent meg. Az SzKCs az 1942. március 15-i akció keretében kapott megbízást a KMP központi vezetőségétől a kiállítás megszervezésére. A tárlat téje az SzKCs számára – Vértés György utólagos értékelése

témában Dési Huber István *Tanulmány a negyedik rend művészetéről* című írása jelent meg. Kiindulópontjaként az SzKCs két 1941-ben, a MOSz-ban rendezett kiállítása és tagjainak képzőművészeti teljesítménye szolgált, elemzése tárgyát a szocialista képzőművészet mibenléte, illetve a művészet feladata, politikával, propagandával fennálló viszonyának kérdése képezte. Dési cikke hosszas, számos szereplőt megmozgató, jelen téma szempontjából sem elhanyagolható vitát váltott ki.

⁷⁶ Bartha 2019: 22.

szerint – „a szervezett munkások legközvetlenebb politikai célkitűzéseinek” a kifejezése volt, első alkalommal a képzőművészet eszközein keresztül.⁷⁷

A kiállítás három szekcióból és ennek megfelelően három teremből épült fel: egy grafikai, egy kispasztikai és egy freskótervet bemutató helyiségből.⁷⁸ A grafikai és kispasztikai blokk a *Művészet a szabadságért!* alcímet kapta, a freskótervek pedig a *Szabadság és a Nép* pályázat útján érkeztek be, amelyet a Szociáldemokrata Párt írt ki.⁷⁹ A szervezés folyamata és kulcsmozzanatai az SzKCs jegyzőkönyveiből és a kötődő személyek visszaemlékezéseiből követhetők végig.⁸⁰ A tagok legfontosabb feladatuknak a népfrontpolitika elveinek megvalósítását tartották, továbbá a szélesebb közönség megszólítását és a szabadságra, függetlenségre, háborúellenességre vonatkozó nézeteik propagálását. A megvalósítás eszközeit „polgári” művészek meghívásában, egyetemisták bevonásában, fokozott sajtónyilvánosságban, a tárlatot hirdető plakátok kihelyezésében és egy freskótervpályázat meghirdetésében látták.⁸¹ Főként az utóbbitól remélték, hogy a „polgári” művészek figyelmét is felkeltik, ezáltal „magukhoz kapcsolják” őket is. E célból hasznosnak tekintették „polgári szimpatizánsok” meghívását a pályázat zsűrijébe is, amely az első három helyezettől dönthetett, míg a közönségre – remélten a „munkástömegekre” – bízták a különdíj odaítélését. A tervezet szerint a fődíjazott pályaművet valósították volna meg, ezidáig ismeretlen kivitelezési helyszínen.⁸²

A freskó, falkép médiumának választását indokolta, hogy a művészettörténet folyamán hosszú hagyományokra visszanyúló, alapvető és igen hatásos eszköze volt a tömegek megszólításának. „[...] a képzőművészeti alkotások közül a freskó legjellegzetesebben tárgya a kollektív műélvezetnek. Méretei és mintegy állandó »kiállítottsága« a freskót teszi legkönnyebben hozzáférhetővé a tömegek számára” – jelent meg a pályázati kiírás szövegében.⁸³ A csoport tagjainak későbbi beszámolóiból az is tudható, hogy az 1930-as évek második felében érdeklődésük homlokterébe került Diego Rivera mexikói művész. Alakját és társadalmi

⁷⁷ PIL V.816./17. 11. Vértés György: *Művészet a szabadságért (A Szabadság és a Nép kiállítás 1942-ben)*.

⁷⁸ A kiállításról Rédner Miklós készített enteriőr fotókat.

⁷⁹ A kiállított anyag nagyrészt már szerepelt a csoport korábbi tárlatain, ezeken túl meghívott művészek munkái voltak láthatóak. A grafikai blokk kiállító művészei többek között Ámos Imre, Bálint Endre, Bán Béla, Dési Huber István, Háy Károly László, Kádár Béla, Kondor György, Perlott Csaba Vilmos, Schnitzler János, Sugár Andor, Szántó Piroksa és Z. Gács György voltak. Szobrai szerepeltek a tárlaton például Bokros Birman Dezsőnek, Farkas Aladárnak és Goldman Györgynek. A freskótervpályázatra beküldött művel szerepelt a kiállításon többek között Ámos Imre, Bán Béla, Bernáth Aurél, Háy Károly László, Kassitzky Ilona, Kádár Béla, Nolipa István Pál, Oelmacher Anna és Varsányi Pál. Oelmacher 1962.

⁸⁰ PIL III.680./4. Aradi (szerk.) 1981: 266–267. Jegyzőkönyv, 1942. február 2. Visszaemlékezéseket lásd uo.

⁸¹ A plakáton csupán két egymás alá rendezett azonos méretű felirat szerepelt: Szabadság és a Nép, Szociáldemokrata Párt. Interjú Farkas Aladárral, 1976. Aradi (szerk.) 1981: 399.

⁸² Petrovics Elek, Mihályfi Ernő és Kmetty János is szerepeltek a zsűriben a Szocialista Képzőművészek Csoportjának több tagja mellett.

⁸³ *Népszava* (70.) 37. 1942. február 15. 4.

témákat feldolgozó, agitatív, monumentális falfestészetét Major Máté a körön belül „majdhogy nem divatosnak” aposztrofálta.⁸⁴

A visszaemlékezések alapján a pályázatra körülbelül 80-90 darab freskóterv érkezett be, amelyek közül a kutatás jelen pillanatában igen kevés ismert.⁸⁵ A leírások, publikált reprodukciók és azóta közgyűjteményekbe került alkotások tanúsága szerint ezek zömében figurális, közérthető motívumokkal, jelképekkel operáló, stíláriis jegyeiket, minőségüket tekintve heterogén tervek voltak. Számos esetben főszerepben a munkás dolgozó, illetve tömegekbe rendezett alakjával, esetleg egy pozitív, vágyott jövő víziójával. Az erről alkotott idea vélt megvalósulásával és annak vizuális bizonyítékaival találkozhattak a művészek az 1941-es BNV szovjet pavilonjában, amelynek meglátogatásáról a csoport több tagjával készített későbbi interjú is tanúskodik. Ugyanezen láthatták először reprodukciók útján a Szovjetunió szocialista realista művészetét, amelyről korábban a csoport tagjai csupán szövegek, beszámolók útján értesültek, vizuális megvalósítása viszont már a SzKCs első periódusának központi kérdése volt.

A művek közérthetőségét a tárlat lejáratajának szándékával vonta kérdőre vitéz Szegedi László a *Függetlenségben*: „– Csak az a baj, elvtárs, – halljuk egyszerre a hátunk mögött az előbbi hangot –, hogy nem adtak ezekhez a képekhez valami ismertetőt. Mert akkor jobban megértenénk.”⁸⁶ Az idézet hitelessége erősen megkérdőjelezhető, ezzel együtt valóságos igényt dokumentálhatott.

A népfrengmozgalommal szimpatizáló sajtóban a kiállítás pozitív értékelése, jelentőségének (főként az eszmét illető) hangsúlyozása található, nagymértékű látogatottságról, érdeklődésről olvashatunk, azonban kritikai hangok is megjelentek.⁸⁷ Elek Artúr például az *Újság* hasábjain a freskótervpályázat ötletét ugyan üdvözölte, mint egy, a fiatal, Képzőművészeti Főiskolán tanuló freskófestőknek nyitott lehetőséget, de a kiállított tervek között alig talált olyan minőségűt, amely alkalmas lett volna a megvalósításra. Szóvá tette emellett az ismert enteriőrfotókon is jól látható zsúfolt bemutatásmódot, a rossz megvilágítást és a szűköség problémáját.⁸⁸ A körülményeket a rendelkezésre álló helyszín, az anyagi források és a beérkezett pályamunkák sokasága is nagymértékben meghatározták, de az SzKCs tárlataira alapvetően sem volt jellemző a reprezentatív vizuális elemekkel gazdagított installáció.⁸⁹ Ez egyrészt a képzőművészetet bemutató kiállítások hagyományosan értelmezett

⁸⁴ Interjú Major Mátéval, 1969. Aradi (szerk.) 1981: 442.

⁸⁵ Farkas Aladár visszaemlékezései alapján ennek oka a kiállítás rövid nyitvatartásával és viharos bezárásával van összefüggésben, a betiltást követően számos alkotó azonnal elvitte a jelgés, gyakran név nélkül érkezett pályaművét. Rádásul az alkotók nem csupán a jól ismert fővárosi művészek sorából kerültek ki, hanem vidékről is érkeztek tervek. Interjú Farkas Aladárral, 1976. Aradi (szerk.) 1981: 399.

⁸⁶ Szegedi 1942.

⁸⁷ *Népszava, Magyar Nemzet*. Sipos 2011: 259.

⁸⁸ Elek 1942.

⁸⁹ Az SzKCs kiállításainak helyszínét működésük második periódusában célközönségük megszólításának törekvése határozta meg. Emellett azt is fontos megjegyezni, hogy a korszak művészeti intézményrendszerének kiállítóhelyein a minőségben rendkívül heterogén csoport nem valószínű, hogy lehetőséget kaphatott együttes megjelenésre.

műfajából adódik, másrészt abból az igényből, hogy a művek maguk közvetítsék a kívánt üzenetet és váltsanak ki hatást a közönségből.⁹⁰

A szélsőjobboldali orgánumokban megjelent éles hangvételű kritikák egyaránt bírálták a művek kvalitását és ideológiai háttérét. A tárlaton kiállított műveket „marxista, leninista agitációként” értelmezték, elfajzott művészetként bélyegezték meg, és antiszemita felhangok is helyet kaptak: „Ezen a kiállításon előkelő falakhoz jutottak annak az elfajzott, beteges, fölényes nagyképűek haladó »művészeinek« a termékei, amelyeket a degenerált, terhelt zsidóság terjeszt és amely ellen szinte szünet nélkül elkeseredett közelharcot vív az igazi, nemes művészet.”⁹¹ A *Függetlenség* néhány freskótervről is leírást közölt, amelyek közül Nolipa István Pál kiállított munkája biztonságosan azonosítható.

„A »Sapano 16« jellegű pályamű hosszú úton felvonuló tömeget ábrázol s a fejek közül helyenkint vörös zászlók lobognak az ég felé. Az út végén szinte felhőkarcolónyi szobortalapzat áll s rajta egy alak. Ki ez a feltartott kezű hazafi? A választ hátunk mögött az egyik nézelődő elvtárs adja meg. »Lenin« – mondja egyszerűen és lelkiismeretfurdalás nélkül.”⁹²

A „vörös zászlók lobogását” nem csupán Nolipa tervének kontextusában nehezményezték a publicisztikák. Tarnói László a *Nemzetőr* című lapban a következőképpen fogalmaz: „mialatt a magyar katona a keleti fronton harcol a bolsevizmus ellen, az ország fővárosában egy kiállításon vígan lobognak a vörös zászlók”.⁹³

Az idézett megnyilvánulások, a konzervatív és a szélsőjobboldali sajtó kritikája, nyomása, illetve a felsőbb politikai körökben uralkodó antibolsevizmus, antikommunizmus vezettek a *Szabadság és a Nép* cenzúrájához. Három nappal a megnyitót követően, 1942. április 2-án Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter „tendenciózus és provokatív volta miatt” betiltotta a tárlatot.⁹⁴ Az SzKCs számos tagját letartóztatták, elhurcolták. A gyors és határozott reakciót a háború eseményei és a háborús propaganda indokolták, ezzel együtt az az értelmezés is szerepet játszhatott miszerint az *Antibolsevista Kiállítás* ellentárlataként tekintettek a *Szabadság és a Népre*. Ez az interpretáció mutatkozik meg többek között az *Új Magyarság* hasábjain:

„[...] a nemzetköziség, világforradalom, pacifizmus jelszavait a művészet mögé bújtató munkák ugyanis azt a benyomást keltették, hogy a Népszava a nagy sikerrel megrendezett antibolsevista kiállítás ellenkiállítását óhajtotta megrendezni. A tárlat

⁹⁰ Ezzel együtt tudható, hogy az 1941. októberi, MOSz-ban rendezett kiállításon az SzKCs tagjainak műveit a magyar művészeti hagyományokat szemléltető reprodukciók, képfeliratok és néhány, a falra rögzített manifeszt felirat is kísérte („Vállalunk kell a korunkat”).

⁹¹ Szegedi 1942.

⁹² Szegedi 1942.

⁹³ Tarnói 1942.

⁹⁴ MNL OL K 428-D-6/1304. MTI bizalmas kiadványok: 142. sz. Pro Domo, 1942. április 2.

8. kép. Nolipa István Pál: *Freskóterv*, 1942 (72x100 cm, papír, gouache)

Forrás: Magyar Nemzeti Galéria, ltsz.: F.63.36.

anyaga felkeltette az illetékesek figyelmét is, s amint most értesülünk, csütörtökön betiltották a kihívó próbálkozást”.⁹⁵

Vajna Gábor nyilas képviselő már a betiltást követő parlamenti interpellációjában a Szociáldemokrata Párt megszüntetését sürgette, vázolvva a kiállítást és az annak háttérében húzódó fentebb ismertetett körülményeket, majd ezek összefüggésében aggodalmát kifejezve, hogy a Tanácsköztársaság eseményei megismétlődhetnek.⁹⁶ A Tanácsköztársaság sokak számára nem kívánatos emlékei elevenen éltek, és ezek megerősítésében, felszínre hozatalában szerepet játszott az *Antibolsevista Kiállítás* is.

* * *

A *Szabadság és a Nép* megrendezésében közrejátszott az *Antibolsevista Kiállítás* tartalmának, illetve az általa kifejtett propagandának az ellensúlyozási igénye. Ezt támasztja alá többek között az SzKCs egykori tagja, Farkas Aladár utólagos értékelése, illetve az SzKCs történetének több hasonló, nyílt, közvetlen kultúr- és

⁹⁵ *Új Magyarország* (9.) 76. 1942. április 3. 8.

⁹⁶ Képviselőházi napló, 1939: 196–198.

aktuálpolitikai reflexiója.⁹⁷ Az ismertetett körülmények értelmében azonban szükséges azt is látni, hogy megrendezésének nem ez volt az egyetlen indítéka. Hatásának recepcióját erőteljesen meghatározta betiltása, mintegy felértékelve azt. Az SzKCs történetének értékelése során a cenzúra annak bizonyítékaként szerepel, hogy a csoport tagjai és műveik a Horthy-korszak illegalitásában, a kiélezett háborús időkben számottevő ideológiai, politikai szerepet játszottak. Ez irányú tevékenységük ugyan nem vitatható el, azonban valós hatásuk mértéke kérdéses.

Az *Antibolsevista Kiállítás* és a *Szabadság és a Nép* egyaránt politikai, ideológiai üzenetek közvetítőjeként jelent meg a háborús háttérben. Rendezőik törekvése alapvetően a minél szélesebb közönség elérése volt, Magyarország háborús részvételének értékelésével kapcsolatos álláspontjuk propagálásának érdekében. A két kiállítás merőben más vizuális, művészeti megoldásokkal élt, amelyet a bemutatni kívánt anyag, a politikai támogatottság, a legalitás kérdése és minden bizonnyal a rendelkezésre álló anyagi források is meghatároztak.

Az *Antibolsevista Kiállítás* a magyar kormányzat támogatásával készült, annak háborús narratíváját tükrözte. Mind tartalmában, mind installációs kivitelezésének eszközeiben rezonált a nemzetközi politikai propagandakiállításokra, kifejezetten a náci „szégyenkiállításokra” és azok megoldásaira. A vizualitás az átadni kívánt üzenet strukturálását, a kiállított tárgyak, témák érdekek szerinti kontextualizálását, a közönség érzelmeinek befolyásolását szolgálta. A tárlaton a művészet és a kivitelező műterem alkalmazott jellege érvényesült.

Ezzel szemben a *Szabadság és a Nép*, illetve megrendezésének körülményei a művészet társadalomalakító szerepének eszméjéről tanúskodnak. „[...] a mozgalmi és a haladó szellemi köztudatban elevenen élt annak a Tanácsköztársaság idején bebizonyosodott ténynek az emléke, hogy milyen ereje lehet a forradalmi eszmék szolgálatában a művészagitátoroknak. Ez a tudat, ez a felismerés végigkísérte a csoport egész majdani történetét” – írja Aradi Nóra.⁹⁸ A *Szabadság és a Nép* a KMP ideológiájának megfelelően, a népfrontpolitika jegyében a háború és a fennálló rend elleni fellépésként jelent meg. A kiállításon az SzKCs „munkásművelődés” szolgálatába állított, képzőművészetet bemutató kiállítási gyakorlatát alkalmazták a közönség elérésének érdekében. A két alapvetően eltérő műfajú kiállítást az azokon megnyilatkozó politikai propaganda helyezi közös platformra.

⁹⁷ Interjú Farkas Aladárral, 1976. Aradi (szerk.) 1981: 399. Ilyen volt például az SzKCs első periódusának csúcspontjaként tekinthető *Újrealisták kiállítás* a Tamás Galériában, amelyen az „újrealizmust” a kor magyar kultúrpolitikája által erőteljesen támogatott művészeti irányzat, tehát a neoklasszicizmus ellenpólusaként kívánták felállítani, és kiállításukkal a szintén 1936-ban megrendezett *Modern olasz művészeti kiállításra* is reflektálni kívántak.

⁹⁸ Aradi (szerk.) 1981: 19.

FORRÁSOK

Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltára és Irattára (HM HIM HLI)

VI.9.50./780. A Hadtörténeti Múzeum iktatott iratai Antibolsevista kiállítás témában, 1941–1943.

Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (PIL)

III.680./4. Szocialista Képzőművészek Társasága, 1940–1942.

V.816./17. Vértess György személyi gyűjteménye: Vértess György és Major Máté írásai a Szocialista Képzőművészek Csoportjáról, 1955–1956, é. n.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

K 29-1-C. Belföldi propagandára vonatkozó tervezetek, a Miniszterelnökség V. Társadalompolitikai Osztály vezetőjének hangulatjelentései a miniszterelnökhöz, 1938–1941.

K 428-D-6/1304. MTI bizalmas kiadványok.

Z 193-C-281/3. A Nemzeti Önállósítási Alap számára adott véleményezések. Önállósítási és beruházási kölcsönért folyamodókról véleményezések, 1937–1938.

Németh Nándor hagyatéka, magántulajdon (Skornyák Ferencné Turner Zsuzsa jóvoltából).

A bolsevizmus tükröképe. *Magyar Világhíradó* 929/4. 1941. december.

Képes Vasárnap, 1941.

Magyar Futár, 1941.

Magyar Nemzet, 1941.

Népszava, 1942.

Tolnai Világlapja, 1941.

Új Magyarság, 1942.

Aradi Nóra (szerk.) 1981: „*Szabadság és a Nép*”. *A Szocialista Képzőművészek Csoportjának dokumentumai*. Budapest.

Bierbauer Virgil 1935: A kiállítások művészete. *Magyar Szemle* (25.) 9–12. 142–149.

Bosnyák Zoltán (szerk.) 1941: *Az antibolsevista kiállítás tájékoztatója. 1941. december 4–20. Pesti Vigadó, Rendezte: MOVE*. Budapest.

Elek Artúr 1942: Freskóterv-kiállítás a Magdolna utcában. *Újság* (18.) 75. 1942. április 2. 4.

Képviselőházi napló, 1939: Vajna Gábor: Interpelláció: a miniszterelnökhöz a Szociáldemokrata Párt és vele együttműködő népfront ártalmatlanná tétele tárgyában. Az Országgyűlés képviselőházának 254. számú ülése, 1942. április 29. In: *Az 1939. évi június hó 10-ére hirdetett Országgyűlés képviselőházának naplója*. 13. kötet, Budapest, 196–198.

Szegedi László, vitéz 1942: Hová tűnt a sokat emlegetett „szabadság és nép” a szociáldemokraták kiállításáról? Terhelt zsidók szörnyszülött műalkotásai a vasas székházban. *Függetlenség* (10.) 75. 1942. április 2. 4.

Tarnói László 1942: Bemutatjuk a Népszava-kiállítás vörös freskóit. *Nemzetőr* (4.) 13. 1942. április 3. 5.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Altshuler, Bruce 2008: *Exhibitions That Made Art History. Vol. 1. Salon to Biennial 1863–1959*. London.
- Bartha Ákos 2019: A magyar társadalom a második világháborúban: kiútervek és kommemoráció. In: Klestenitz Tibor – Petrás Éva – Soós Viktor Attila (szerk.): *Útkeresés két korszak határán. A Katolikus Szociális Népmozgalom 75. évfordulójára*. Agyagosz-szergény, 19–39.
- Bárdi Sára 2022a: „Kiállítás dekorációs” műterem a Parlament árnyékában. Gádor Emil, Németh Nándor és a Tér műterem. (Megjelenés alatt a *Látkép 2021* művészettörténeti konferencia tanulmánykötetében.)
- Bárdi Sára 2022b: Politikai ikonográfia a két világháború közötti magyar képzőművészetben. Esettanulmány: Háty Károly László *Történelem* jellegű freskóterve (1942). In: Boér Ilka – Pál Emese (szerk.): *Élő művek. Tanulmányok a Fiala Művészettörténészek VII. Konferenciájának előadásaiból*. Budapest – Kolozsvár, 185–203.
- Dósa Rudolfné 1972: *A MOVE. Egy jellegzetes magyar fasiszta szervezet 1918–1944*. Budapest.
- Gábor Imréné Orbán Ilona – Oelmacher Anna (szerk.) 1961: *Küzdtünk híven a forradalomért. Képes röplapok az illegálitás idejéből*. Budapest.
- György Péter – Pataki Gábor 1990: *Az Európai Iskola és az Elvont Művészek Csoportja*. Budapest.
- Hámori Péter 1997: Kísérlet egy „Propagandaminisztérium” létrehozására Magyarországon. A Miniszterelnökség V. Társadalmpolitikai Osztályának története 1938–1941. *Századok* (131.) 2. 353–382.
- Hegyí Dóra – László Zsuzsa 2009: A kiállítások láthatatlan története – párhuzamos kronológiák. *Korunk* (20.) 9. 48–58.
- Kerepeszki Róbert 2011: A politikai és társadalmi élet határán. A Társadalmi Egyesületek Szövetsége a Horthy-korszakban. In: Gebei Sándor – ifj. Bertényi Iván – Rainer M. János (szerk.): „... nem leleplezni, hanem megismerni és megérteni”. *Tanulmányok a 60 éves Romsics Ignác tiszteletére*. Eger, 373–388.
- Oelmacher Anna 1962: Szabadság és Nép. *Művészet* (3.) 4. 37.
- Pallos Lajos 2010: Magyar kormányzati propaganda, 1938–1941. *Limes* (23.) 1. 53–64.
- Pihurik Judit 2005: Háborús propaganda és a harctéri naplók valósága. A 2. magyar hadsereg katonái a szovjet fronton. *Történelmi Szemle* (47.) 1–2. 99–127.
- Prakfalvi Endre – Szücs György 2010: *A szocreál Magyarországon*. Budapest.
- Schnapp, Jeffery T. 2007: „Mostre”. In: Czech, Hans-Jörg – Doll, Nikola (Hgg.): *Kunst und Propaganda im Streit der Nationen 1930–1945*. Berlin, 78–85.
- Seres Attila 2008: Magyar–szovjet kereskedelmi kapcsolatok 1939–1941. Adalékok Magyarország hadba lépés előtti külgazdasági mozgásterének vizsgálatához. (II. rész) *Történelmi Szemle* (50.) 1. 73–94.
- Sipos Balázs 2011: *Sajtó és hatalom a Horthy-korszakban*. Budapest.
- Staniszewski, Mary Anne 1998: *The Power of Display. A History of Exhibition Installations at the Museum of Modern Art*. Cambridge.

- Szücs György 1999: Teória és praxis szorításában – baloldali törekvések. In: Andrási Gábor – Pataki Gábor – Szücs György – Zwickl András: *Magyar képzőművészet a 20. században*. Budapest, 106–114.
- Szücs György 2002: „Neue Nüchternheit.” Stíluskereső tendenciák a harmincas évek magyar művészetében. In: Knoll, Hans (szerk.): *A második nyilvánosság. XX. századi magyar művészet*. Budapest, 88–123.
- Theisler György 1985: A szocialista képzőművészek csoporttá szerveződése. In: Kontha Sándor (szerk.): *Magyar művészet 1919–1945*. Budapest, 541–548.
- Turbucz Dávid 2015a: Horthy Miklós vezérkultusza és a háborús propaganda. In: Bódy Zsombor – Horváth Sándor (szerk.): *1944/1945: Társadalom a háborúban. Folytonosság és változás Magyarországon*. Budapest, 251–270.
- Turbucz Dávid 2015b: *Horthy-kultusz 1919–1944*. Budapest.
- Tymkiw, Michael 2018: *Nazi Exhibition Design and Modernism*. Minneapolis. DOI: 10.5749/j.ctvvnfk2.
- Vass Henrik – Sipos Levente (szerk.) 1983: *Műveltség – Művészet – Munkásmozgalom. Tanulmányok a magyar munkásmozgalom kulturális törekvéseiből II. kötet*. Budapest.
- Vörös, Boldizsár 1991: Die Darstellung der Sowjetunion an der Budapester antibolschevistischen Ausstellung im Dezember 1941. *Sic Itur ad Astra* (5.) special edition: The European Paradigm – Papers of the ISHA'90 Conference. 42–54.

Lantos Edit

A magyar építészek és az „imperialista nyugat dekadens építészetének romboló hatása” 1945 és 1958 között*

A címben idézett kifejezés a *Magyar Építőművészet* 1952-es első évfolyama első száma vezércikkéként megjelent „Kedves Rákosi elvtárs!” kezdetű szövegben szerepel, és jól jelzi, hogy a nyugati építészet iránti érdeklődés, hatásainak adaptálása a diktatúrában a nemkívánatos dolgok közé tartozott.¹ Mivel a tájékozódás szabadsága minden foglalkozás esetében alapvető fontosságú, tanulmányomban azt vizsgálom, hogyan változott a nyugati építészet megjelenése 1945 és 1958 között (elsősorban) az építészeti sajtóban.

Az építészettörténeti összefoglalás már 1969-ben írt a Magyar Építőművészek Szövetsége (MÉSZ) és az Union Internationale des Architectes (UIA) kapcsolatáról, az IPARTERV Perret-díjáról (1961), valamint a nálunk megrendezett III. Ipari Építészeti Szemináriumról (1964).² A kilencvenes, illetve kétezres évektől kezdődött meg a nyugat-európai ösztöndíjak, pályázatok, kiállítások, exporttervezések alaposabb feldolgozása.³ Jómagam 2006-ban vettem fel először a nyugati szaksajtó magyarországi elérhetőségének kérdését.⁴ Jelenlegi kutatásom, a téma részletesebb, 1945-tel induló feldolgozása vezetett a diktatúra időszakának vizsgálatához. Ennek során áttekintettem az 1945 és 1958 közötti építészeti szaksajtót,⁵ a szöveges tartalom mellett számba véve az idézett folyóiratok, könyvek, valamint az illusztrációk eredeti megjelenési helyét is. Az elemzés alapja elsődlegesen a négy legfontosabb korabeli szakfolyóirat.

A *Tér és Forma* alapító szerkesztői Bierbauer (Borbíró) Virgil (1893–1956) és Komor János (1900–?) voltak. 1928-tól jelent meg, a *Tér és Forma* Lapkiadó gondozásában. Komor 1933-as kiválása után Bierbauer, 1943-tól pedig Fischer

* Tanulmányom az NKFIH (OTKA) PD-135 530 azonosítójú, *A magyar építészek nyugati tájékozódási lehetőségei 1945 és 1968 közt. A nemzetközi építészeti szakirodalom hatása a korszak építészetére* elnevezésű hároméves projekt első felének eredményeire támaszkodik.

¹ Benkhard et al. 1952.

² Merényi 1969: 107, 153.

³ Többek közt: Ferkai 1998: 314, 316; Róka 2000; Simon 2005; Branczik 2015; Haba 2019: 175, 476.

⁴ Lantos 2006.

⁵ Írásom az építőművészet (formai tervezés) és nem az építés, kivitelezés tájékozódására koncentrálok, emiatt nem szemléli a *Magyar Építőipar* (1952–) című folyóiratot. Adataim az *Arcanum Digitális Tudománytár* vonatkozó digitalizált folyóirat állományának 2022. első negyedévi állapotát tükrözik.

József (1901–1995) vezetésével öttagú bizottság szerkesztette a lapot.⁶ Miután Fischer 1946-ban a Fővárosi Közmunkák Tanácsa (FKT) vezetője lett, annak 1948-as megszűntetéséig⁷ a lapot is az adta ki. 1945 után a német, francia és angol összefoglaló mellett az orosz nyelvűt is megtaláljuk.

Az *Új Építészet: Művészeti és Tudományos Folyóirat* a *Tér és Formától* megvaló szocialista érzelmű szerzők alapították 1946-ban. A lap a *Magyar Technika: műszaki és gazdaságtudományi folyóirat* mellékleteként jelent meg 1949-ig, a Magyar Mérnökök és Technikusok Szabad Szakszervezete kiadásában. Szerkesztői: Kozma Lajos (1884–1948), Major Máté (1904–1986) és Perényi Imre (1913–2002). A tartalomjegyzéket francia, angol és orosz nyelven is közzétették, az 1947. 11. számtól pedig ezeken a nyelveken megjelentek a rezümék, illetőleg a francia nyelvű képaláírások.

Az *Építés–Építészet: Az Építőművészet, Tudomány és Gyakorlat Lapja* szerkesztői és szerzői gárdáját tekintve az *Új Építészetet* folytatta Major Máté vezetésével, kiadója a Magyar Építőmunkások Országos Szövetsége, illetve a Magasépítési Tudományos Egyesület volt. 1949-ben, a lap első számában még terjedelmes francia, orosz és angol nyelvű összefoglalások olvashatók. A második füzetben a rezümék rövidebbek, és a sorrend is megváltozott: az orosz nyelvű került előre, melyet a francia és az angol követett. 1950-ben a rezümék terjedelme tovább csökkent, és onnantól csak orosz és francia nyelven jelentek meg. A képaláírások 1950-ben változtak meg, amikor a magyar és a francia nyelv mellett az orosz is használni kezdték. A folyóirat 1951-ben szűnt meg.

A *Magyar Építőművészet* 1952-től mindmáig a Magyar Építőművészek Szövetségének a lapja. Első szerkesztőbizottságában a MÉSz alapítói, a korábbi lapokból már ismert építészek (Bonta János, 1921–2018; Kardos György, 1902–1953; Lux László, 1909–2002; Perényi Imre; Preisich Gábor, 1909–1998) és újak, mint például Benkhard Ágost (1910–1967), Farkasdy Zoltán (1923–1989), Gyárfás Iván (1912–?), Hegedűs Béla (1908–1992) is szerepeltek. Gyöngyösi István (1912–1993) technikai, Weiner Tibor (1906–1965) fő- és felelős szerkesztőként jegyezte a lapot. 1956-os utolsó számától (lapzárta 1956. augusztus 20.) új szerkesztőséget kapott: főszerkesztője Perényi Imre, felelős szerkesztője Juhász Jenő (1918–1999), szerkesztője Gyöngyösi lett. Weiner és Janáky István (1901–1966) maradtak a szerkesztőség tagjai, mellettük új nevek jelentek meg, mint például Csordás Tibor (1925–1998), Gilyén Jenő (1918–2011), Hornicsek László (1923–2014), Jánossy György (1923–1998), Ormos Imre (1903–1979) és Pogány Frigyes (1908–1976). 1952-től az 1955. év első számáig a lap végén megtaláljuk az orosz, illetve a francia rezümét. A háromnyelvű képaláírások előbb csak ritkultak, majd az 1953. 7–8. füzetől elmaradtak. A többnyelvűség

⁶ Hajdú–Ritoók 2003: 23.

⁷ Körülményének részleteiről: Fischer–Rainer M. 1985: 410.

az 1958. évfolyammal tért vissza, akkor a tartalomjegyzéket orosz, német, francia és angol nyelven is lehozták.⁸

A továbbiakban sorra veszem a nyugat-európai kiállítások, tanulmányutak és szakmai kapcsolatfelvételek alakulását (amelyet leginkább ezekben a lapokban lehetet nyomon követni), majd megvizsgálom, hogyan változott a négy építészeti lapban a nyugati építészet(i sajtó) említése.

KIÁLLÍTÁSOK

A *Tér és Forma* az 1946. 1–3. számában írt a MÉSz szervezésében megrendezett amerikai építészeti kiállításról, melyet 1946. február 2-án Kővágó József (1913–1996) polgármester és Fischer József országos építésügyi kormánybiztos, a Köz-munkatanács elnöke nyitott meg Oscar Wetherhold Riegel (1902–1997) amerikai kultúrattasé jelenlétében. Zöldy Emil (1913–1982) nemcsak azt emelte ki, hogy „sikerült végre az amerikai építészethez közelebb jutni”, de azt is, hogy:

„Háború utáni helyzetünkben jól esik látni és ösztönzőleg hat ránk e nagy nép építészete. Itt látjuk csak igazán milyen óriási eredményekre képes az emberi alkotó szellem, mely a földnek minden javát az ember fejlődésének és élete szebbé tételének érdekében használ [sic!] fel. Nekünk nagy hitre és sok munkára van szükségünk, hogy mindebből erőt merítve építészetünk is egy lépéssel előbbre jusson az egyetemes fejlődésben.”⁹

1946 októberében nyílt meg a British Council szervezésében a *Face of Britain* című kiállítás, melyről ugyan az építészeti sajtó nem adott hírt, tárgyunk szempontjából mégis érdekes. Az erről beszámoló napisajtó¹⁰ ugyanis a fotókon feltűnő „Ultramodern Shakespeare-Színház”,¹¹ és a „Pedagógiai luxus”-t képviselő Chistlehurst

⁸ A többnyelvűség változásai (úgyis, mint a külföldi kapcsolatok szándékainak és lehetőségeinek legközvetlenebb megnyilvánulásai) felvetik a külföldi célközönség meghatározása, a terjesztés irányai, mikéntje és a szerkesztőségek nemzetközi kapcsolatai kérdéseit is, melyek megválaszolására további kutatást igényel. Annyi azonban már most is tudható, hogy a nyugati építés közösség figyelemmel kísérte a magyar építészeti sajtót, illetőleg a szocialista országok építészetének alakulását. Példának okáért a *Techniques et Architecture* 1946. 7–8. száma közölte az *Új Építészet* 1946. 2. számának címlapját (Perczel 1947a: 131; N. N. 1946a). Az *Architectural Review* pedig 1953-ban hozott le egy terjedelmes cikket a modern építészet helyzetéről a szovjet szatellit államokban, melyben hosszan idéztek az *Építés-Építészet* 1951. 5–6. számából, valamint illusztrációkat közöltek az 1949. 1–2, az 1951. 9–10, 11–12, illetőleg az *Új Építészet* 1948. 9. füzetéből. Meek 1953: 145–148, 210.

⁹ Zöldy 1946: 9.

¹⁰ Kelemen 1946.

¹¹ Shakespeare Memorial Theatre, Stratford-upon-Avon, tervezők: Scott, Chesterton & Sepherd (1932). <https://www.ribapix.com/search?adv=0&q=shakespeare%20stratford> – utolsó letöltés: 2022. július 13.

& Sidcup¹² elemi, „áramvonalas üveg-vas-iskola” mellett kiemelte a „Whitewood Mere-Óvoda”-t, mely „szigorúan eltitkolandó minden magyar gyermekkedvelő előtt, mert aki szereti a magyar gyereket, biztosan megszakad a szíve, ha arra gondol, hogy mikor tudunk mi magyar gyerekeknek ilyent építeni”.¹³

A híradások szempontjából kivételesnek számított az 1947 szeptemberében megnyílt, a francia építészetet bemutató kiállítás, mivel az építészeti, kulturális és napilapok nemcsak írásban, hanem képekben is részletesen tájékoztattak a Nemzeti Szalonban rendezett tárlatról.¹⁴ E kiállítás előkészületeiről már egy 1946-os, Perczel Károllyal (1913–1992) készült interjúból is értesülhetett a műszaki értelmiség. Perczel, aki budapesti, brnói, majd zürichi tanulmányok után a francia ellenállás soraiból érkezett haza 1945-ben, 1946 januárjában az Országos Építészeti Kormánybiztosság megbízásából ismét útra kelt, hogy tanulmányozza a francia, illetve a svájci újjáépítés és városrendezés helyzetét, közvetlen kapcsolatot teremtsen ottani újjáépítési kérdésekkel foglalkozó hivatalos szervekkel és magánkörökkel, valamint azért, hogy új technikai szakirodalmat szerezzen be. Küldetése több ponton is sikerrel járt:

„Tárgyalásaim eredményeképpen azt a vándorkiállítást, amelyet Ausztria és Csehszlovákia számára állítottak össze, Magyarországon is bemutatják. Építészeti társaságokkal és folyóiratokkal dokumentációs anyag kicserélését beszéltem meg. Számos könyvet és folyóiratot szereztem be, ezeket azonban nem hoztam magammal, hanem a Vöröskereszt fogja egy gyógyszer szállítmányával együtt Magyarországra juttatni.”¹⁵

A vándorkiállítást a Francia Külügyminisztérium Kulturális Kapcsolatok Főigazgatósága (Ministère des Affaires Etrangères Direction Générale des Relations Culturelles) szervezte, annak apropóján, hogy a háború után több külföldi építész is hivatalos úton Párizsba érkezett a francia építészet és várostervezés tanulmányozására. A *L'Homme et Architecture* az 1946. 9–10. számában közölte a kiállítás szervező bizottságának névsorát, a tervezett tematikát és a célállomásokat. Eszerint a tárlat Bern, Bazel, Zürich, Genf, Prága, Brno és Pozsony után érkezett Budapestre (illetőleg Debrecenbe és Pécsre), majd pedig Bécsbe indult tovább.¹⁶ A nyolcvan tablón többek közt August Perret (1874–1954), Andre Lurçat (1894–1970), Marcel Lods (1891–1978), Georges-Henri Pingusson (1894–1978) és Le Corbusier (1887–1965) épületeit, Charlotte Perriand (1903–1999) és René Herbst (1891–1982) bútorait mutatták be. Az *Új Építészet* lelkes véleménye szerint a kiállításon a „francia építészet kiemelkedő művei”-vel,

¹² Tervezők: John Willey Poltock és Wilfred H. Robinson (1938). <https://www.ribapix.com/search?adv=0&cq=Chislehurst> – utolsó letöltés: 2022. július 13.

¹³ Kelemen 1946.

¹⁴ Többek között: Borbíró 1947; Budai 1947; Dutka 1947; Gy. N. P. 1947; Hágé 1947; Hoch 1947; Passuth 1947; Perczel 1947b.

¹⁵ N. N. 1946c.

¹⁶ N. N. 1946d; Borbíró 1947.

„francia ésszerűséggel és merész zsenialitással megalkotott újszerű épületszerkezetek”-kel találkozhatott az érdeklődő.¹⁷

Magyarországon rendezett nyugati kiállításról legközelebb több mint tíz évvel későbből, 1957-ből tudunk. Noha az *Építőművészet* nem említi, az év októberében az Építők Műszaki Klubjában kiállították a genfi „Nemzetek tere” pályázatra érkezett terveket (köztük tizennégy magyar pályaművet).¹⁸ 1958-ban már két nagy nemzetközi kiállítást is láthatott a magyar közönség. Április 19. és május 20. között az Építők Szakszervezete Dózsa György úti székházában mutatták be az UIA Hágai Kongresszusa kiállítási anyagát, 19 ország 388 tablóját.¹⁹ Majd pedig augusztus 27-én a MÉSz székházában megnyílt az Argentín Építészeti Kiállítás, mely a moszkvai UIA konferenciáról érkezett.²⁰

MAGYAROK KÜLFÖLDI KIÁLLÍTÁSON

Már 1946-ban jelentek meg arról hírek, hogy Franciaország tervezi egy nemzetközi újjáépítési kiállítás megrendezését.²¹ A világviszonylatban nagy érdeklődést kiváltó eseményről a *Tér és Forma* is tájékoztatott:

„Az első nemzetközi újjáépítési kiállítást a Franciaországi Újjáépítési Minisztérium ez év júniusában és júliusában akarta megrendezni Párisban. A meghívott külföldi országok részéről nagy érdeklődés nyilvánult meg, és az USA már kiállításának a modelljét is beküldte. Az egyetlen nehézséget a túl rövid határidő okozta, amely nem volt elegendő egy ilyen nagyarányú kiállítás megrendezéséhez. A Francia Köztársaság kormánya [emiatt] még ez év február havában elhatározta, hogy a Nemzetközi Lakásügyi és Város-építési Kiállítást csak 1947. év tavaszán fogja megnyitni. Az Országos Építésügyi Kormánybiztos értesítést kapott a kiállítás rendezőségétől, hogy a kiállításra Magyarországot is meghívják.”²²

Perczel Károly az *Új Építészet* 1947. 2. számában pedig úgy fogalmazott, hogy az előző évi mérnökkongresszus résztvevőinek közbenjárására érkezett a hivatalos meghívó.²³ Az 1947. július 10. és augusztus 15. között tartott eseményről a szemlézett lapok nem adtak több hírt, csupán a *Műszaki Értelmiség* közölte le Benedek Pál levelét, melyben a belga, csehszlovák, olasz, francia, svájci és lengyel pavilont ismerteti.²⁴ A *Technique et Architecture* 1947. 5–6., tematikus,

¹⁷ Perczel 1947b.

¹⁸ Gönczi–B. Szabó 1958: 236.

¹⁹ Szentiványi 1958; N. N.: 1959: 79.

²⁰ N. N. 1958a; N. N.: 1959: 79.

²¹ N. N. 1946b, 1946c.

²² Gyöngyösi 1946.

²³ Perczel 1947c.

²⁴ Benedek 1947.

a kiállítást is tárgyaló számában viszont nincs magyar anyag, tehát minden bizonytalannal magyar kiállító sem volt.²⁵

1947-ben a VIII. Milánói Triennáléra (1947. május 31–szeptember 14.) a Magyar Mérnökök és Technikusok Szabad Szakszervezetének küldetésében Major Máté, Mikes Alfréd (1892–?), Süveges Imre (?–1968), az FKT részéről Hönsch László (1901–1952) és Perényi Imre építészmérnökök utaztak ki. Mivel Major és Perényi ugyanakkor az *Új Építészet* szerkesztői is voltak, tapasztalataikat egy teljes, Olaszországnak dedikált, magyar–olasz nyelvű, gazdagon illusztrált lapszámban (1947. 11.) osztották meg. A címlapon a triennálén bemutatott lakótelepmodellt hozták, s Major terjedelmes cikkében a tömeges lakásépítés mellett a lakberendezésre helyezi a hangsúlyt, megemlítve az angol, amerikai, svéd, osztrák, svájci, brazil, cseh és belga kiállítók „folyóiratokból, szakirodalomból kilencven százalékban már ismert”²⁶ épületeit is.

Az értékelések sokfélék, mert míg Major szerint a „kiállítás sok érdekessége nem egy dologban jelentett számunkra komoly élményt és inspirációt”, Visontai Miklós (?–1964) Milánó rendezési tervében nagyvonalúságot, „műszakilag átgondolást [...] az olasz genialitást és a jövő hangját” érzi. Perényi pedig azt állapította meg, hogy „szerte Olaszországban [...] az építkezések sokkal fejlettebb műszaki felszereléssel folynak”, ugyanakkor az alábbi konklúzióra jut:

„Minden külföldi útunk újból meggyőz bennünket arról, hogy helyes úton járunk, amikor az építés fejlődését az építésügy helyes megszervezésében, az építéstechnika fokozott fejlődésében látjuk és szorgalmazzuk a céhszerű, elmaradt építőiparunkban az anyagok, a szerkezetek, a munkamódszerek racionalizálását. Tárgyilagosan meg kell állapítanunk azonban azt is, hogy vannak olyan területek is, melyeken elhagytuk az építőiparban fejlettebb országokat is, mint pl. Francia- és Olaszországot. Ilyen a teljesítményi bérrendszer bevezetése.”²⁷

A *Tér és Formába* Hönsch László írt két cikket. Egyiket magáról a triennáléről, melyben Majorhoz hasonlóan a kiállításrendezés artisztikusságát, valamint Perényivel megegyezően az előregyártás szerepét emelte ki, majd a másik, gazdagon illusztráltban egy milánói irodaházat méltatott.²⁸

Nemzetközi kiállítás meglátogatásáról itt is több mint tíz évvel későbbi időpontú, 1957-es a következő említés: a július 6. és szeptember 29. között Berlinben megrendezett Interbaun Szendrői Jenő és Schall József vett részt.²⁹

²⁵ Breton 1947. A 14 kiállító közül Belgium, Dánia, Svédország (230), Csehszlovákia, Svájc (231), Lengyelország, Olaszország, Görögország (232), Franciaország (233–240) pavilonját ismertetik, de szerepelt még Mexikó, Izland, Dél-Afrika (229) is.

²⁶ Major 1947: 276.

²⁷ Major 1947: 281; Visontai 1947: 291; Perényi 1947: 285, 287–288.

²⁸ Hönsch 1947a, 1947b.

²⁹ Szendrői–Schall 1958.

A magyar építészet nyugati megjelenésének külön csoportját alkotják azok az üzleti célú kiállítások, amelyekben az építészet és belsőépítészet közvetetten, a magyar áruk marketingje részeként jelentek meg. Habár az *Építőművészet* csak az 1957-es és 1958-as Bécsi Vásárról írt (tervezők Németh István, Havas László),³⁰ valójában „1957-ben a magyar külkereskedelem 21 vásáron vett részt kiállítással, illetve információs irodával a Magyar Kereskedelmi Kamara szervezésében, 10 vállalat pedig egyéni, szakmai kiállítással jelent meg egyéb nemzetközi vásáron, illetve önálló árubemutatókat tartott összesen 41 helyen”.³¹ Ám a vizsgált időszak legkiemelkedőbb példája kétségtelenül az 1958-as Brüsszeli Világkiállítás és annak pavilonja volt.³²

TANULMÁNYUTAK

1947-ben az *Új Építészet* adott hírt arról a tanulmányútról, mely Svájc (Zürich, Bazel), Franciaország (Párizs, Lille), Belgium (Brüsszel), Hollandia (Amszterdam, Rotterdam) és Svédország (Stockholm) egészségügyi létesítményeit vette célba. A résztvevők: Benjamin Károly (1897–1968, az Országos Társadalombiztosító Intézet műszaki osztályának egyik vezetője), az intézet két orvosa, valamint az építendő Központi Rendelőintézet tervezője voltak.³³ Benjamin 1948-ban a *Tér és Formába* írt két cikket, melyekből megtudjuk, hogy a legkorszerűbb egészségügyi létesítményeket látogatták meg. Ugyanakkor megilletődötten említi írásában a franciák építészeti múltjukat megőrző hozzáállását, hogy aztán bemutassa a legújabb belga és svájci kórházépületeket, svédországi és dániai tapasztalatait. Benjamin ekként írt az őt ért élményről:

„Szinte áhítatos hangulat fogja el az embert egy-egy artisztikusan kiképzett kórházi csarnokban, amelynek a méretezése is lenyűgöző [...] Azok, akik ezeket az intézményeket megalkották, tisztában voltak azzal, hogy a beteg ember gyógyulását nagyban elősegítik a lélektani körülmények, a környezet megfelelő hangulata, kiküszöbölése mind-annak, ami unalmas, nyomasztó és nyugtalanító. [...] Megnyilvánul ez a törekvés a berendezési tárgyokban, a bútorokban, a különböző színű és texturájú anyagokban, a színes falfelületekben, eltérő színű fal- és mennyezet kiképzésekben, abban, hogy van bátorságuk a várócsarnokok falait vidám, színes freskókkal feloldani, a folyosókat egy-egy művészi festménnyel derűssé tenni és nagy bőségben elhelyezni örökzöldeket, hogy a betegek gondolatait derültebb irányokba tereljük.”³⁴

³⁰ Gyöngyösi 1961: 40–41.

³¹ Kristóf 1957: 25.

³² Gádoros 1959.

³³ H. B. 1947.

³⁴ Benjamin 1948a: 7.

A brüsszeli kórházat bemutató cikkét Benjamin pontokba szedett sillabuszszal zárja, mely a kórház épületének szerkezetétől kezdve az egységek célszerű elhelyezésén, a gépészet kialakításán, és a folyosók szélességén át a bútorok kialakításáig terjed. A bázeli kórházról szóló cikk nemcsak helyszínrajzot ad, hanem a részletes méretezést, és a tervezés fontosabb szempontjait (technikai fejlesztések, városképbe illesztés, külső kiképzés) is taglalja. Az alaprajzokkal, nagyméretű és jó minőségű fotókkal illusztrált cikkekben a praktikus szemléleten túl átsüt az alkotó-tervező lelkesültsége:

„Minden építész számára élmény egy séta ebben a kórházban. A távozó úgy érzi, hogy a civilizáció mélységes gyökeret eresztett. A bánásmód a betegekkel, a gyöngéd figyelem a rászorulókkal megkapó, a csend szinte templomi. Sajnálom, hogy a kórház nem fekszik valahol a budai Dunaparton.”³⁵

1948-ban az *Új Építészet* beszámolt Egyed Zoltán Svájc, Franciaország, Anglia, Dánia, Svédország, Norvégia építés racionalizálását és előregyártását tanulmányozó útjáról. Alaprajzokkal és tervekkel gazdagon illusztrált beszámolójában Egyed minden ország kapcsán kitért az általános gazdasági és lakáshelyzetre, a kormányzati lakásépítés elfogadottságának kérdésére. A cikk deklarált célja a jó példák átültetése a magyar viszonyokra: „Tudjuk, hogy hallatlanul sokat tanulhatunk a külföldtől és tanulni is fogunk. Demokráciánknak ma minden adottsága megvan ahhoz, hogy amit tanulhatunk, azt hasznosítsuk is.”³⁶ Ez után viszont nyolc évet kell várni arra, hogy a következő nyugati tanulmányút feltűnjön a lapok egyikében. Miskolczy László az *Építőművészet* 1956. 5. számában számolt be 1955-ös, a francia lakásépítést vizsgáló útja tapasztalatairól.³⁷

NYUGATI LÁTOGATÓK

1949 májusában a magyar–francia kultúrkapcsolatok kiépítése céljából érkezett Budapestre a francia kormány kiküldetésében André Lurçat, és a Magasépítési Tudományos Egyesület rendezésében tartott két előadást a korszerű építészetéről, illetve Maubeuge város újjáépítéséről.³⁸ Ezen felül meglátogatott jelentősebb budapesti épületeket (Belügyminisztérium, MÉMOSz-székház), több építkezést (például Almásfüzitőn, Csepelen), valamint a Területrendezési Intézetet, ahol:

„Helyeselte a munkák elveit és a munkamódszereket, azonban a rendezési terveknel kifogásolta, egyhangúnak találta a sorozatosan ismétlődő, egyforma, beépítési ritmust. [...] Baráti körben folytatott beszélgetések során kifejezte elismerését az eddigi

³⁵ Benjámín 1948b: 34.

³⁶ Egyed 1948: 269.

³⁷ Miskolczy 1956.

³⁸ Málnai 1949; N. N. 1949a; Gábor 1950.

eredményeinkkel szemben, felhívta azonban a figyelmet arra, hogy veszélyes formalista elemeket érzett mai építészetünkben. A mi építészeink viszont az ő általa bemutatott terveket érezték formalistának és nem tudtak megállapodni abban, hogy végeredményben mi is a formalizmus a magyar és francia művekben. [...] Szaktársaink érzése az volt, hogy itteni eredményeink nemcsak, hogy elérik, de sok tekintetben felülmúlják a franciaországi eredményeket és különösen az volt a benyomásuk, hogy igazi építészeti alakítás csak ott születhet meg, ahol – mint a kapitalizmusban – tervszerűtlenség és anarchia nem fojtja el csirájában az építészek kezdeményezését. Ebben a tekintetben azt hiszem, André Lurçat azzal a komoly meggyőződéssel távozott, hogy noha a mi tervszerű és átgondolt építészeti fejlődésünknek még sok a hiánya-hibája, a népi demokráciák levegője lényegesen több lehetőséget biztosít igazán jó építészeti alkotások kialakítására, mint a marsallizált nyugati országoké.”³⁹

1950-ben már csak az *Építés–Építészet*ből tájékozódhatunk. Ez tudósított az egyetlen nyugati vonatkozású hírről: Ulf Bjuggren (1908–1979) *Az előfeszített vasbetonszerkezetek Svédországban* című, a Magasépítési Tudományos Egyesületben tartott előadásáról.⁴⁰ 1953-ban ugyan egyetlen mondat olvasható arról, hogy „[o]któber 27-én az Elnökség a hazánkban tartózkodó André Lurçat haladó francia építész tiszteletére a Művészeti Szövetségek Házában fogadást rendezett”, de azután nem írnak látogatásokról egészen 1956-ig, amikor is szeptemberben Pierre Vago (Vágó Péter, 1910–2002) járt hazánkban.⁴¹

SZAKMAI SZERVEZETEK NEMZETKÖZI KAPCSOLATFELVÉTELEI

Az 1946. szeptember 16–22. között Párizsban, harminc nemzet közreműködésével megtartott Nemzetközi Műszaki Kongresszusról (Congrès Technique International) a *Tér és Forma* több cikkben számolt be.⁴² A találkozó célja az újjáépítés általános, műszaki, gazdasági problémáinak, az atomenergia-kutatásnak, a technika és a mérnökök nemzetközi helyzetének a felmérése volt. A magyar küldöttség tagjaiként Fischer József és Zentai Béla (1914–1980, gépészmérnök) a Magyar Mérnökök és Technikusok Szabad Szakszervezetének elnökeként, illetve főtitkáráként, Major Máté és Granasztói Pál (1908–1985) az építész-szakosztályok vezetőségi tagjaiként vettek részt. Zentai Béla beszámolója kitért arra, hogy „a delegáció tagjai, különösen az építésztagek, sikerrel vettek részt a vitákban”, valamint:

„A kongresszus magyar résztvevői [...] igyekeztek párizsi tartózkodásukat felhasználni arra, hogy minél szélesebb körben személyi és szervezeti kapcsolatokat hozzanak létre. [...] A delegáció egyez tagjai részt vettek azon a kiránduláson, amelyet

³⁹ Málnai 1949: 59–60.

⁴⁰ Gábor 1950: 349.

⁴¹ N. N. 1953b: 374; Major 1961.

⁴² Gyöngyösi 1946; Fischer 1946a, 1946b; Pécsi 1947.

a Loire völgyébe vezettek az ottani nagy völgyzáró gát építésének és különböző műtárgyak helyreállításának és újjáépítésének megtekintésére. Az építészek Orleans-ba mentek többek között és ott egy prefabrikációs telepet tekintettek meg.”⁴³

A nyugati–magyar építészeti kapcsolatok jelentős állomása volt az 1947. szeptember 7–14. között Bridgwaterben megrendezett 6. CIAM (Congrès International d’Architecture Moderne) kongresszus, melyen a magyar delegációt Fischer József, Fischer Józsefné Pécsi Eszter (1898–1975), Granasztói Pál, Málnai László (1914–1980?) és Málnai Lászlóné⁴⁴ alkotta. Zürichben az előkészítő megbeszélésen Fischer József vett részt, aki a CIAM ideiglenes tanácsában a haladó építészet nagy nevei: Cornelis van Eesteren (1897–1988, díszelnök), Sigfried Giedion (1888–1968, tiszteletbeli titkár), Walter Gropius (1883–1969, elnök), Le Corbusier (elnök) mellett az egyik alelnöki pozíció töltötte be.⁴⁵ Málnai László az *Új Építészetben* írt a találkozóról, és foglalta össze a megbeszélések eredményeit összegző deklaráció új standardokra, formákra, illetőleg az építészkutatásra vonatkozó tudnivalóit. A *Tér és Forma*ba viszont Fischer írt egy, a lakásépítés kérdésének tárgyalására fókuszáló cikket.⁴⁶

1948. június 28. és július 1. között tartották Lausanne-ban az UIA I. kongresszusát. Mivel „a magyar küldöttség az alakuló közgyűlésre szóló meghívást nem kapta kézhez, [...] csupán a már megalakult új egyesülés rendes ülésén jelent meg”.⁴⁷

Az építészek nemzetközi összefogásának gondolata 1945-ben merült fel a párizsi Réunions Internationales des Architectes (RIA) tagjai körében. A RIA vezetője, Auguste Perret és tanítványa, Pierre Vago 1946-ban felvették a kapcsolatot Royal Institute of British Architects (RIBA) tagjaival, és felkérték Sir Patrick Abercrombie-t (1879–1957), hogy vállalja el a létesítendő szervezet vezetését.⁴⁸ Ezután Vago további építész szervezeteket kért fel a csatlakozásra. A CIAM Le Corbusier vezetésével elutasította a kérést, a francia Comité Permanent International des Architectes (CPIA, vezetője Paul Vischer),⁴⁹ illetve az American Institute of Architect (AIA) viszont igent mondott. A budapesti születésű Vago a nemzetköziség jegyében a kelet-európai bővítést is szükségesnek tartva Luben Tonev (1908–2001) bolgár és Helena Syrkus (1900–1982) lengyel építészek közvetítésével megkereste a Szovjet Építészek Szövetségét is, mely szintén csatlakozott.⁵⁰ Az UIA célja elsősorban az építészek információcseréje volt, amihez háromnyelvű közlöny kiadását és

⁴³ Zentai 1946: 1.

⁴⁴ Pécsi Eszter az első magyar női szerkezettervező mérnök volt, Málnai Lászlóné pedig 1952-től a BUVÁTI-nál volt rajzoló.

⁴⁵ H. B. 1947; Málnai 1947: 296, 298.

⁴⁶ Fischer 1947.

⁴⁷ Málnai 1948: 297.

⁴⁸ Zubovich 2016: 105.

⁴⁹ <http://www.lonsea.de/pub/org/883> – utolsó letöltés: 2022. május 6.

⁵⁰ Zubovich 2016: 106. Lubov Szófia újjáépítésének tervezője és Vago gyermekkori barátja volt, Syrkust pedig akkortájt elkötelezett kommunistaként tartották számon.

nemzetközi bibliográfia létrehozását tervezték. Elképzeléseik közt szerepelt a nemzetközi pályázatok szabályozása és az UNESCO-val való együttműködés is.⁵¹

A magyar delegáció tagja, Málnai László beszámolója a három téma (városrendezés, az építőipar industrializálása, az építész és az állam viszonya) tárgyalásának leírásakor érzékeltette „az alapvető különbségeket, amelyek [...] a polgári demokráciák között egyrészt, a népi demokráciák és a szocialista Szovjetunió között másrészt, fennállnak”. Megfogalmazásában a „kongresszusi ülés is visszatükrözte az egyes országok között fennálló felfogásbeli különbségeket. Misztikus bizonytalanság az egyik oldalon, világos, átgondolt tervek és elképzelések a másik oldalon”. A szovjet küldöttség álláspontjának hosszas ismertetése után azt is megtudjuk, hogy a három napos tanulmányút mellett (melyen a svájci építészeti kiemelkedő alkotásait tekintették meg) a delegáltak egy filmvetítésen is részt vettek:

„A film bemutatta egy svájci asztalosáru-gyár teljes munkamenetét és csodálatot keltett mindenkiben a gyártás pontossága és gyorsasága miatt. [...] E film hatása alatt Perényi Imre kartársammal együtt elmaradtunk a tanulmányutat végző csoporttól és helyette még egy napig maradtunk Zürichben abból a célból, hogy részletesebb felvilágosításokat és ajánlatokat kérjünk egy ilyen gyár megszervezésével kapcsolatban.”⁵²

1949-ben az *Építés–Építészet* értesít arról, hogy felelős szerkesztőjét, Major Mátét, aki a „CIAM magyarországi (sajnálatosan nem működő) csoportjának tagja”, megfigyelőként meghívták a CIAM hetedik, Bergamóban tartandó kongresszusára. Sőt „a VII. kongresszus előkészítésére ez év márciusában Párizsban tartott tanácskozásról kiadott jelentést [...] – érdekessége miatt – az alábbiakban teljes egészében” közölték.⁵³ Ebből megtudjuk, hogy többen, köztük „Fischer (Magyarország) akadályozva voltak a megjelenésben és levélben kimentették magukat”.⁵⁴ Az akadályoztatás oka az volt, hogy Fischer József nem kapott útlevelet. 1948-ban, az FKT megszüntetése után egy ipari tanonciskolába került tanítani, ahol 5 Ft-os órabérért tanított ő is, és felesége is kőművesmunkát, miközben egy kanadai egyetemről és a chicagói New Bauhaustól is meghívást kapott (utóbbihoz feleségével együtt). Noha a háború idejéből ismerték egymást Rákosival, 1949 márciusában az építész már Major Tamás közvetítését kérte a találkozó megszervezéséhez. Fischer ezen visszautasította a Rákosi által felajánlott minisztériumi állásokat, aki pedig „az útlevéllal kapcsolatban azt mondta: »Beláthatod, hogy nem adhatunk neked útlevelet, te mégis politikus is voltál. Téged megvásárolnának az amerikaiak« így. Nem is volt mit reflektálni, nyilvánvaló volt, hogy nem akarja megadni.”⁵⁵ Fischer 1959-ben mondott le CIAM-tagságáról, amit

⁵¹ Révai 1948.

⁵² Málnai 1948: 297–298, 300–301.

⁵³ Le Corbusier–Giedion 1949

⁵⁴ Le Corbusier–Giedion 1949: 63.

⁵⁵ Fischer–Rainer M. 1985: 413–414.

végül Polónyi Károly kapott meg.⁵⁶ Major Máté 1949-es kiutazásáról a lapok nem írtak, homályban hagyva, hogy végül eljutott-e a kongresszusra.

1953-ig érdemleges nyugati szakmai kapcsolatfelvételnél nem találjuk nyomát építészeti lapjainkban, hacsak az 1949-es párizsi Béke Barátai (Congrès Mondial des Partisans de la Paix), vagy az 1952-es bécsi Béke-kongresszust (Congress of the People for Peace) nem vesszük annak.⁵⁷ 1953-ban egy féloldalas összefoglalás informál a szeptember 20–28. között Lisszabonban tartott UIA kongresszusról.⁵⁸ 1955-ben viszont a július 9. és 16. között Hágában tartott IV. UIA kongresszuson – melynek témája a lakásépítés (L'architecture et l'évolution de l'habitation) volt –, Magyarországot felvették a tagok közé. A résztvevők ekkor Major Máté és Benjamin Károly voltak.⁵⁹ Ezután a magyar delegáció részt vett az UIA közgyűlésein és kongresszusain. 1957 második felében a párizsi UIA közgyűlésen „a Francia Szövetség vezetői és a Francia Újjáépítési Minisztérium a legnagyobb mértékű segítséget biztosította” Perczel Károly és Dávid Károly (1903–1973) számára, „és így lehetővé vált, hogy a francia építészet legújabb eredményeit is a helyszínen megismerhessék”.⁶⁰ 1958. július 20–28. között Moszkvában a városrendezés háború utáni tapasztalatairól tartott V. kongresszuson, öt munkabizottságban és a kiállításon is részt vettünk. A 27 tagú delegációt Major Máté vezette.⁶¹

A KAPCSOLATOK ALAKULÁSA

Az eddigiekből azt láttuk, hogy a kiállítások esetében 1947 és 1957, a tanulmányutaknál 1948 és 1955, a szervezetek kapcsolatfelvételekor 1949 és 1953 közötti a cezúra, a nyugati előadók meghívása pedig sporadikus volt. A kapcsolatok megszakadásának okait keresve az egyik út a Magyar Dolgozók Pártja által életre hívott Tudományos Bizottsághoz (MDP TB) vezet. Ennek 1948-as munkaterve:

„Gyökeres fordulatot írt elő [...] a külföldi tudományos kapcsolatokban: »Irányt kell vennünk keleteurópai tudományos kapcsolataink kiépítésére és Szovjet-Oroszországi [sic!] kapcsolataink lehető intenzívebbé tételére. Ugyanakkor nyugateurópai kapcsolatainkban fokozott tervszerűséggel kell irányt venni az ottani progresszív erőkre.«”⁶²

Az 1949 februárjában felálló, ezen irányelvet érvényesítő Magyar Tudományos Tanács (MTT), a minisztertanács elnökének a felügyelete alá tartozott, legfontosabb irányító szerve a Pártkollégium volt, és a tudományos élettel kapcsolatos

⁵⁶ ÁBTL 3.1.2. M-13287/2. 109.

⁵⁷ N. N. 1949b, 1953a.

⁵⁸ Sz. A. 1954.

⁵⁹ Major 1963.

⁶⁰ N. N. 1958b.

⁶¹ Gyárfás 1959.

⁶² Kónya 1998: 12. Idézet (MDP TB munkaterve): AL MTT 1/1.

véleményező, ellenőrző, javaslattevő funkciókat látott el.⁶³ Az MTT „a nemzetközi tudományos kapcsolatok valamennyi területét kézbe kívánta venni a külföldi kiutazásoktól, a külföldi meghívások, ösztöndíjak elfogadásának, a kongresszusokon való részvételnek az engedélyezésén, a külföldi tudósok meghívásán át, a külföldi könyvek, folyóiratok beszerzéséig”.⁶⁴ A Párkollégiumon belül létrehoztak egy Külügyi Bizottságot, mely a „nyugatra való utazás és a nyugatról való meghívások ügyében” döntött, s melynek irányelve az volt, hogy nyugati „[k]apcsolatainkat nem szakítjuk meg, de azok a legminimálisabbra redukálандók. Ezzel szemben a népi demokráciák felé fokozódni kell tudományos kapcsolatainknak.”⁶⁵ Egyik első (1949. június 18-i) döntésük három kongresszusi meghívást érintett, melyből az egyik „a Modern Építészet Nemzetközi Kongresszusára” meghívott Major Máté-jé volt.⁶⁶ Ekkor Gerő Ernő az előterjesztésre a „következőket írta: »Kik vesznek még részt? Miért személy szerint történik a meghívás? Hívják meg az országot: így nem fogadható el!«” A döntést elhalasztották, amíg az MDP KV Titkársága a Külügyminisztériumon keresztül kiderítette, hogy a Szovjetunió és a népi demokráciák hogyan vélekednek a kongresszusokról. Ugyanakkor azt is megállapították, hogy „»helytelen az a gyakorlat, mely szerint a külföldi meghívások túlnyomó részt személyre szólnak. Igyekezni kell arra, hogy a legrövidebb időn belül a külföldi kongresszusra való meghívások a magyar államhoz, vagy valamilyen tudományos testülethez (Akadémia, egyesületek, stb.) érkezzenek«”.⁶⁷ Szeptember 1-én aztán arról határoztak, hogy „»[n]em nemzetközi kongresszusokkal szemben, amelyeket nyugaton tartanak, az legyen a döntés általában, hogy nem veszünk részt.« »A nyugaton tartott nemzetközi kongresszusoknál tisztázni kell a Szovjetunió és a népi demokráciák részvételét és utána esetenként kell dönteni.«”⁶⁸

A fentiek alapján nemcsak az valószínű, hogy Major Máté nem utazott ki a CIAM Bergamóban tartott kongresszusára, de az is egyértelmű, milyen befolyás bénította le – a Sztálin halála utáni enyhülésig – a nyugati kapcsolatainkat. Ahogyan az is könnyebben értelmezhető, hogy miért nem volt akkora fennakadás azokhoz a nemzetközi szervezetekhez fűződő kapcsolatainkban, melyekben a Szovjetunió és a szocialista országok is részt vettek.

OLVASMÁNYOK

Felmerülhet a kérdés, hogy a fenti eseményeken túl találjuk-e egyéb jelét szakfolyóiratainkban a nyugati tájékozódás lehetőségeinek, s ha igen, ott milyen

⁶³ Kónya 1998: 14–15, 58.

⁶⁴ Kónya 1998: 163.

⁶⁵ Kónya 1998: 166. Idézet (a Párkollégium javaslata): AL MTT 1/7.

⁶⁶ A helyzet pikantériája, hogy Major Máté ekkor az MTT Műszaki Szakosztályának tanácstagja is volt. Kónya 1998: 76.

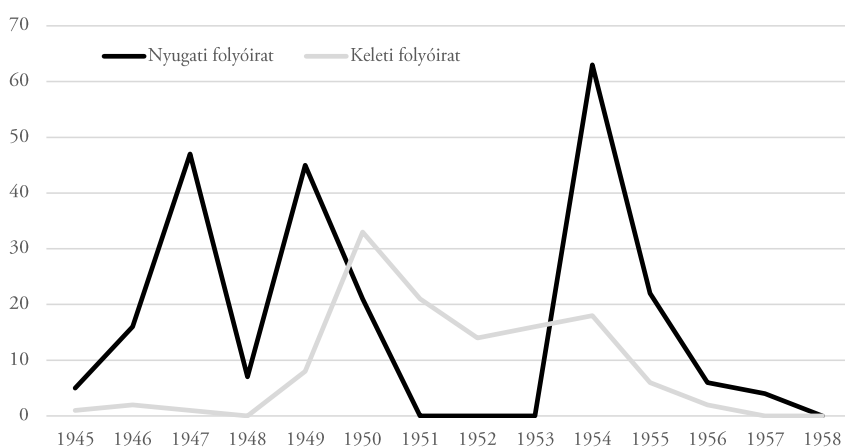
⁶⁷ Kónya 1998: 167. Idézetek (Gerő Ernő és a Párkollégium megállapítása): AL MTT 1/8.

⁶⁸ Kónya 1998: 168. Idézet (MTT és a Kulturkapcsolatok Intézetének megállapodása): AL MTT 15/4.

változások tapasztalhatók? Habár mind a négy lapnak a magyar építészet bemutatása volt a fő profilja, a nyugati építészet több módon is megjelent bennük: a lapszemléktől kezdve, egyes építészek vagy épületek ismertetésén át a különböző témákat feldolgozó tanulmányokban hozott példákig változatos a nyugati témák, építészek, folyóiratok megjelenése. Terjedelmi korlátok miatt csak ez utóbbira koncentrálva azt látjuk, hogy a *Tér és Forma*, az *Új Építészet*, az *Építés-Építészet* és a *Magyar Építőművészet* 1945 és 1958 között 1338 építészeti cikket hozott le, ebből 146-ban jelezték a szemlézett folyóirat címét.⁶⁹ 1945–1958 között az ezekben citált 316 lapból ekképpen alakult a kiadás helye szerinti megoszlás.⁷⁰

1. ábra

Folyóiratok említése 1945–1958

A cezúra, vagyis amikor egyáltalán nem jelent meg nyugati szakirodalomra hivatkozás: 1951–1953. E két dátum között találkozunk ugyan nyugati építész említésével (leginkább Le Corbusier-vel), azonban a nyugati országok, különösen az Amerikai Egyesült Államok kizárólag negatív példaként kerül elő. A jég az 1954. 3. számban, August Perret nekrológiájával törik meg. Telegdi Sándor értő és részletes írása szinte megrendítő a korábbi évek tervpályázatainak, ismertetéseinek kényszeres önkritikái és az elméleti eszmefuttatások kintornái után. S ugyanez a lapszám az, amely hosszú idő után először külföldi folyóirat szemlélt közöl.⁷¹ Noha az is, és a következő két számban levők is, pusztán cikkek tartalomjegyzékes felsorolásai, és a szocialista lapok vannak túlsúlyban, mégis üdítően hatnak.

⁶⁹ Egy közleménynek vettem a magyar nyelvű könyvek ismertetését, és az azonos tematikájú, de szerzővel, címmel nem rendelkező rövid híreket is, míg az előszóval ellátott cikkeket külön tételeknek. A hirdetések, tervpályázati kiírásokat csak akkor vettem figyelembe, ha releváns információt tartalmaztak. A képzőművészet és formatervezés témájú cikkekkkel nem számoltam.

⁷⁰ 1958-ban nem említettek nyugati folyóiratot, viszont hírt adtak a könyvtár állományának gyarapodásáról: 42 nyugati és 8 keleti kiadású könyv került a MÉSz könyvtárába. Előbbi kiadások nagy része NSZK (33), 3 angol, 2-2 svájci és amerikai, 1-1 francia és holland kiadójú. N. N. 1958c.

⁷¹ Telegdi 1954; N. N. 1954a, 1954b, 1954c.

1. táblázat

Az 1945–1957 között idézett jelentősebb nyugati folyóiratok listája

Folyóirat címe	Ország	Szemlézés éve	száma
<i>Architect and Building News</i>	GB	1954	2
<i>Architect's Journal</i>	US	1948, 1949, 1954 (2)	4
<i>Architectural Design</i>	US	1947 (2), 1949, 1954 (2)	5
<i>Architectural Forum</i>	US	1945 (3), 1946 (2), 1947, 1948, 1949(4), 1950, 1954	13
<i>Architectural Record</i>	GB	1945, 1947 (2), 1948, 1949 (3), 1950, 1955	9
<i>Architectural Review</i>	GB	1946 (2), 1947 (2), 1948, 1949 (5) 1950 (3), 1954, 1955	15
<i>Architecture Française</i>	FR	1945, 1946 (2), 1947 (2), 1954 (2), 1955	8
<i>Architecture d'Aujourd'hui</i>	FR	1946, 1947 (5), 1948 (2), 1949 (4), 1950 (4), 1954, 1955 (3), 1956	21
<i>Arkkitehti</i>	FIN	1949	1
<i>Arts & Decoration</i>	US	1947, 1949	2
<i>Aufbau</i>	A	1949 (2), 1954	3
<i>Bauen + Wohnen</i>	CH	1949, 1954 (2), 1955, 1956	5
<i>Baumeister</i>	GDR	1949, 1954 (2), 1956	4
<i>Bauwelt</i>	GDR	1954 (2)	2
<i>Builder</i>	GB	1950, 1954 (2)	3
<i>Byggnästaren</i>	SV	1947 (3), 1949 (5), 1950	9
<i>Construction Moderne</i>	FR	1946, 1947, 1954 (3), 1956	6
<i>Documents d'Architecture et d'Urbanisme</i>	FR	1954	2
<i>Domus</i>	IT	1947, 1948, 1949, 1950 (2), 1955	6
<i>Forum</i>	NL	1949, 1955	2
<i>Form</i>	SV	1946, 1947	2
<i>Interiors</i>	GB	1947, 1949 (2)	3
<i>Kenchiku Bunka</i>	J	1954	1
<i>Plan</i>	CH	1947, 1949, 1954	3
<i>RIBA-J</i>	GB	1947 (2), 1949 (2), 1950, 1954 (2)	7
<i>Technique des Travaux</i>	FR	1954 (2), 1955	3
<i>Technique & Architecture</i>	FR	1946, 1947 (4), 1949 (3), 1955 (2)	10
<i>Techniques Hospitalières</i>	FR	1954	2
<i>Urbanistica</i>	IT	1950, 1956	2
<i>Werk</i>	CH	1946, 1947 (5), 1949 (4), 1950 (3), 1954 (3), 1955, 1956	18

A hiátus megelőző és követő években legtöbbször (58-szor, 15 különféle) francia folyóiratot idéztek. Szám szerint ezt az angol (43/10), az Egyesült Államokbeli (35/15), a svájci (27/4), a svéd (12/3), az NSZK-beli (11/7) és az olasz (11/5) sajtó említése követte. A legnépszerűbb lap a francia *Architecture*

d’Aujourd’hui és a svájci *Werk*, ezután egy angol (*Architectural Review*) és egy amerikai (*Architectural Forum*) folyóirat következik.

A táblázatban azok a kiadványok szerepelnek, melyeket legalább kétszer idéztek (kivéve az egy-egy finn és japán lapot). A harminc legelismertebb építészeti lap említése nemcsak figyelemre méltó, de számos – például a folyóirat-megrendelések döntési folyamatára, prioritásaira, lehetőségeinek mikéntjére, változásainak alakulására vonatkozó – kérdést felvet a kutatás jövőendő szakaszaira nézvést.

A FOLYÓIRATOK JELENLÉTÉNEK ALAKULÁSA

A nyugati folyóiratok magyarországi jelenlétének feltérképezéséhez az 1946-os Műszaki Kongresszusig kell visszamennünk, mivel annak résztvevői vetették fel egy Nemzetközi Dokumentációs Központ felállításának szükségességét.⁷² A Magyar Műszaki Dokumentációs Központ (MMDK) 1947. elején alakult meg, orosz, amerikai, angol, francia, svájci és svéd műszaki, természet- és gazdaságtudományi szakirodalmi gyűjtőkörrel, de vállalták cikkek beszerzését, fordítását is.⁷³ Az 1947. március 15-től megjelent *Külföldi Technika Szemléje* című lapjuk szakterületek szerint referálta a fontosabb folyóiratcikkeket. Az MMDK építészeti albizottságában folyóiratfelelősök működtek, akik „gondoskodnak arról, hogy a szakmát érdeklő minden cikkről kivonat készüljön”.⁷⁴ Az *Építés-Építészet*ben megjelent hirdetés közli, hogy a „Műszaki Dokumentációs Központ rendszeresen feldolgozza az élenjáró szovjet, valamint a népi demokráciák és a fejlett technikájú országok kb. 2000 műszaki és természettudományi folyóiratának közleményeit”.⁷⁵ Ám nemcsak kivonatokhoz lehetett hozzájutni, hiszen 1949-ben lehetőség volt külföldi könyvek és folyóiratok személyes használatú megrendelésére, ahogyan arról a Műszaki Könyvesbolt hirdetése tájékoztatta az *Építés-Építészet* olvasóit. Az ehhez szükséges nyomtatványt ott, illetve az IBUSZ-ban is le lehetett adni.⁷⁶

A folyóiratokhoz, nyugati könyvekhez való hozzájutás harmadik útja a könyvtárakba vezetett. Elsősorban a MÉSz Könyvtárába, melynek állományában már 1948-ból is találunk jelentős nyugati folyóiratokat. Többek között olvasható volt a *Techniques & Architecture* (1948; 1953–1972), az *Architecture Française* (1950, 1952–1953, 1955, 1957–1962 etc.), az *Architecture d’Aujourd’hui* (1951–1981), a *RIBA Journal* (1949–1958), az *Architectural Review* (1953–1956, 1959–1979), az *Architectural Design* (1953–1979), az *Architectural Forum* (1953–1955, 1957–1964), az *Urbanistica* (1949–1967), a *Werk* (1951, 1953–1979), a *Baumeister* (1953–1984), valamint a *Forum* (1953–1955, etc), az *Architectural Record* (1954–1959), a *Byggnästaren* (1953–1956, 1958) és

⁷² Mosonyi et al. 1946: 224.

⁷³ Németh 1947.

⁷⁴ N. N. 1949c.

⁷⁵ MMDK 1950.

⁷⁶ N. N. 1949d.

a *Domus* (1955–1979) is. A leltárkönyv alapján 1953-ban volt az első nagy előfizetési hullám, amikortól tizennégy jelentős nyugati folyóirat érkezett be.

Az Országos Könyvtári Központ 1949–1952 között – a könyvtárak megrendeléseit elősegítendő – megjelentette az *Új külföldi kiadványok jegyzékét* (benne számos nyugati folyóirattal).⁷⁷ A korszakban működött ezen felül az Országos Műszaki Könyvtár (OMK) is, mely az MMDK jogutódja volt, valamint az Építészeti Minisztérium Könyv és Lapkiadó Vállalat átalakulásainak révén 1954-től létrejött az ÉM Dokumentációs és Nyomatványellátó (1959-től az Építészeti Dokumentációs Iroda, ÉDOK).⁷⁸ Utóbbi kiadványaiból tudható, hogy a fontosabb építészeti könyvtárakon (MÉSZ, Országos Műemlékfelügyelőség, Műegyetem) kívül számos vállalathoz is jártak építészeti folyóiratok.⁷⁹ A nagy budapesti és vidéki tervezővállalatokon (KÖZTI, IPARTERV, VÁTI, Pécsi, Győri, Szegedi, Miskolci TV) kívül számos állami építőipari vállalathoz és épületelemgyárhoz, példának okáért a Lábatlani Cement- és Mészműbe, vagy a Kőbányai Porcelángyárba is jártak építészeti, vagyis kivitelezéssel, építőanyagokkal, épületgépészetel, építészettel, tervezéssel foglalkozó nyugati lapok.⁸⁰

A nagy mennyiségű és széles körben terjedő szakirodalom – különösen a humán tudományokkal összehasonlítva – meglepőnek hathat. Ám érdemes ilyenkor számításba venni a kormányzat ama törekvését, mely az elmaradott, mezőgazdasági ország helyett fejlett, haladó állam képét szerette volna felmutatni, amely létrehozásához a műszaki értelmiség naprakész tudása elengedhetetlenül szükséges volt.

* * *

Tanulmányomban az 1945–1958 közötti nyugati tájékozódási lehetőségeket vizsgáltam a négy legfontosabb építészeti folyóirat hírei és cikkei alapján. A Magyarországon rendezett nyugati témájú, és a Nyugat-Európa nagy városaiban megtartott kiállítások, a tanulmányutak és a külföldi előadók látogatásai mellett kitértem a szervezeti szintű kapcsolatfelvételekre is. A folyóiratok tanulmányozása során egyértelművé vált, hogy a szakajtó rendszeresen felhasználta a nyugati szaklapokat ismertetések, tanulmányok készítéséhez.

Az építészeti sajtóban megjelenő kapcsolatok és szakirodalom látványosan jelzik a korszak politikai mozgásait, az építészek szabadságfokait. A fenti idézetekben a nyugati építészet kapcsán 1945-től előbb annak ösztönző, élményt, sőt áhítatot jelentő hatásairól, tanulságairól olvasunk, majd 1947-től felűnnek azok a kommentárok, melyek megfordítják (sőt kiforgatják) a minta/példakép viszonyt. Előbb csak a nyugati építészet egyes aspektusainak elhagyásáról, majd 1949-től felülmúlásáról cikkeznek. 1952-ben eljutnak oda, hogy egyesek 1945 után a „[r]eprezentálásra hivatott középületeink alkotásánál [...] a nyugati

⁷⁷ Országos Könyvtári Központ 1950a: 47; Országos Könyvtári Központ 1950b: 51, 90.

⁷⁸ Futala 1984: 430; Kiss 1990: 451.

⁷⁹ Lantos 2021a: 172–174.

⁸⁰ Az építészettel kapcsolatos lapok elérhetőségéről részletesebben: Lantos 2021b.

építészet – funkcionalista, konstruktivista stb. – formatárából merítették népüktől idegen, értelmetlen és érthetetlen elemeket. Ezt az állapotot alátámasztotta, sőt terjesztette az építészeti sajtó.”⁸¹

Az 1946-os amerikai kiállítás megnyitóját követően egy évvel Oscar Wetherhold Riegel előbb inkább csirkehálóhoz, mint a bulgáriai vasfüggönyhöz hasonlította az orosz befolyás magyarországi alakulását. Majd úgy vélte, a magyarországi helyzet leírására jobb analógia a Duna fölött a kora reggeli órákban elterülő kék köd, mely képzelgéseket és veszélyes szegleteket rejt. E képpel élve, a zugokból a nagyhatalmi erők közötti lavírozás, a megalkuvás és korrupció,⁸² illetve az orosz politikai akarat végül elég hamar előhívta a sötét árnyakat, s így retorikailag már 1947-ben megindult az a folyamat, amely hivatalosan elzárta a kortárs építészeti tudás felé vezető utakat. A kapcsolatokat illetően a diktatórikus fordulat 1948–1949-től érződik, míg a Sztálin halála utáni átrendeződés 1954-től kezdődött, s időben elhúzódott. Kutatásom további folytatására nemcsak az eddigiek nyomán felmerülő kérdések sarkallnak, de a vizsgált anyag és a problémakör összetettsége is rejthet még további meglepetéseket.

FORRÁSOK

Akadémiai Levéltár (AL)

Magyar Tudományos Tanács (MTT) iratai.

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTTL)

3.1.2. Reményi Lajos ügynök jelentései. M-13287/2. Jelentés Polónyi Károlyról, 1959. 109–116.

Benedek Pál 1947: Párisi levél. *Műszaki Értelmiség* (3.) 15. 5–6.

Benjamin Károly 1948a: A bruxellesi Jules Bordet kórház. *Tér és Forma* (21.) 1. 7–10.

Benjámín Károly 1948b: Baseli Bürgerspítal. *Tér és Forma* (21.) 2. 30–34.

Benkhard Ágost et al. 1952: Kedves Rákosi elvtárs! *Magyar Építőművészet* (1.) 1. 2.

Borbíró Virgil 1947: A francia építészeti kiállítás elé. *Új Építészet* (2.) 9. 201.

Breton, Paul 1947: Exposition Internationale de l'Urbanisme et de l'Habitation. *Techniques et Architecture* (7.) 5–6. 226–240.

Budai Erzsébet 1947: A francia építészet. *Kortárs* (1–2.) 1. 16–17.

Dutka Mária 1947: Francia építészeti kiállítás. *Világ* 685. 5.

Egyed Zoltán 1948: Svájc, Franciaország, Anglia, Dánia, Svédország és Norvégia – 1948-ban az építész szemével. *Új Építészet* (3.) 7. 262–269.

Fischer József [F. J.] 1946a: A párisi technikai kongresszus tanulságai. 1. közlemény. *Tér és Forma* (19.) 10. 127–128.

⁸¹ N. N. 1952: 4.

⁸² Riegel 1947: 58–59, 61.

- Fischer József [F. J.] 1946b: A párisi technikai kongresszus tanulságai. 2. közlemény. *Tér és Forma* (19.) 11. 146–147.
- Fischer József 1947: Dokumentum. *Tér és Forma* (20.) 6. 119–121.
- Gábor László 1950: A Magasépítési Tudományos Egyesület hírei. *Építés-Építészet* (2.) 5. 349–352.
- Gádosor Lajos 1959: Brüsszeli Világkiállítás 1958. *Magyar Építőművészet* (8.) 1–2. 5–67.
- Gönczi Éva – B. Szabó Erzsébet 1958: Az 1957. évi magyar művészettörténeti irodalom bibliográfiája. *Művészettörténeti Értesítő* (7.) 2–3. 225–244.
- Gy. N. P. 1947: A francia építészeti kiállítás. *Új Magyarország* 1947. szeptember 13. 1.
- Gyárfás Iván 1959: A Szovjetunió építészetének új útja és az U. I. A. ötödik nemzetközi kongresszusa. *Magyar Építőművészet* (8.) 7–8. 209–226.
- Gyöngyösi István [Gy. I.] 1946: Ballon házak. [Külföldi hírek.] *Tér és Forma* (19.) 4–6. 62.
- Gyöngyösi István 1961: Magyar kiállítások külföldön. *Magyar Építőművészet* (10.) 4. 40–47.
- H. B. 1947: Külföldi kapcsolatok. *Új Építészet* (2.) 12. 332.
- Hágé 1947: Két Kiállítás. *Új Ember* 1947. szeptember 28. 2.
- Hoch István 1947: A francia építőművészeti kiállítás. *Tér és Forma* (20.) 9. 189–190.
- Hönsch László 1947a: Milánói Triennale. *Tér és Forma* (20.) 12. 272.
- Hönsch László [H. L.] 1947b: Milánói irodaház. *Tér és Forma* (20.) 12. 273–275.
- Kelemen István 1946: Face of Britain. *Magyar Nemzet* 1946. október 17. 4.
- Kristóf László 1957: Külföldi kiállításaink fontosabb tapasztalatai. *Külgazdaság* (1.) 3. 25–26.
- Le Corbusier – Giedion, Sigfried 1949: A VII. CIAM Kongresszus Bergamoban. *Építés-Építészet* (1.) 1–2. 63–64.
- Major Máté 1947: A nyolcadik Triennale Milánóban. *Új Építészet* (2.) 11. 275–282.
- Major Máté [M. M.] 1961: Pierre Vago – Vágó Péter. *Magyar Építőművészet* (10.) 2. 31.
- Major Máté [M. M.] 1963: Az UIA és a magyar építészek. *Magyar Építőművészet* (12.) 3. 4–5.
- Málnai László 1947: A modern építészek világtalálkozója és a modern építészek feladatai. *Új Építészet* (2.) 11. 296–298.
- Málnai László 1948: Beszámoló az Építészek Nemzetközi Egyesületének alakuló gyűléséről Lausanneben [sic!]. *Új Építészet* (3.) 8. 297–301.
- Málnai László 1949: A Lurçat Magyarországon. *Építészet-Építés* (1.) 1–2. 59–60.
- Meek, Harold Alan 1953: Retreat to Moscow. Architecture in the Soviet Satellites. *Architectural Review* (113.) 675. 142–151, 210.
- Miskolczi László 1956: A franciaországi lakásépítés főbb szempontjai. *Magyar Építőművészet* (5.) 2. 60–62.
- MMDK 1950: Hirdetés. *Építés-Építészet* (2.) 5. 354+.
- Mosonyi Emil et al. 1946: A párizsi műszaki kongresszus. Mosonyi Emil, Perczel Károly, Pikler Ferenc, dr. Széchy Károly és Zentai Béla beszámolója. *Magyar Technika* (1.) 6. 222–224.
- Németh Béla 1947: A Magyar Műszaki Dokumentációs Központ. *Műszaki Értelmiség* (3.) 17. 2.
- N. N. 1946a: Informations. *Techniques et Architecture* (6.) 7–8. 377.
- N. N. 1946b: Közmunkatanácsi hírek. *Magyar Nemzet* 1946. március 8. 3.

- N. N. 1946c: Beszélgetés a francia újjáépítésről. *Műszaki Értelmiség* (2.) 6. 2.
- N. N. 1946d: Exposition d'Architecture Française. *L'Homme et Architecture* (2.) 9–10.
- N. N. 1949a: Budapestre érkezett André Lurçat elvtárs, a legkiválóbb francia építészek egyike. *Szabad Nép* 1949. május 29. 15.
- N. N. 1949b: A Béke Barátai... *Építés-Építészet* (1.) 1–2. I.
- N. N. 1949c: A Műszaki Dokumentációs Központ építészeti albizottságának működése. *Építés-Építészet* (1.) 6–7. 85.
- N. N. 1949d: Külföldi könyv- és folyóiratigénylések gyors és pontos lebonyolításának szabályozása. *Építés-Építészet* (1.) 3. 69.
- N. N. 1952: MÉSz Első Országos Kongresszusa: A Magyar Építőművészek Első Országos Kongresszusának Határozatai. *Magyar Építőművészet* (1.) 1. 4–5.
- N. N. 1953a: Hírek Dél-Amerikából. *Magyar Építőművészet* (2.) 1–2. 60.
- N. N. 1953b: Magyar Építőművészek Szövetsége hírei. *Magyar Építőművészet* (2.) 11–12. 373–374.
- N. N. 1954a: Külföldi építészeti folyóiratszemle. *Magyar Építőművészet* (3.) 3. 93–94.
- N. N. 1954b: Külföldi építészeti folyóiratszemle. *Magyar Építőművészet* (3.) 4–6. 169–170.
- N. N. 1954c: Külföldi építészeti folyóiratszemle. *Magyar Építőművészet* (3.) 7–9. 253–255.
- N. N. 1958a: Hírek. Argentín építészkiüldöttség... *Népszabadság* 1958. augusztus 27. 8.
- N. N. 1958b: A Magyar Építőművészek Szövetsége tájékoztatója 1957. II. félévi munkájáról. *Magyar Építőművészet* (7.) 1–3. 102.
- N. N. 1958c: Legújabb könyvszereményeink. *Magyar Építőművészet* (7.) 1–3. 102.
- N. N. 1959: A Magyar Építőművészek Szövetsége tájékoztatója 1958. évi munkájáról. *Magyar Építőművészet* (8.) 1–2. 79–80.
- Országos Könyvtári Központ 1950a: *Új külföldi kiadványok jegyzéke. B. Nyugati kiadványok. A természettudományok és alkalmazott tudományok köréből. 2. szám.* Budapest.
- Országos Könyvtári Központ 1950b: *Új külföldi kiadványok jegyzéke. B. Nyugati kiadványok. A természettudományok és alkalmazott tudományok köréből. 3. szám.* Budapest.
- Passuth László 1947: Európai őriárat. Le Corbusier. *Magyar Nemzet* 1947. szeptember 21. 3.
- Pécsi Eszter 1947: A párisi technikai kongresszus tanulságai. *Tér és Forma* (20.) 1. 10–11.
- Perczel Károly [P. K.] 1947a: Franciaország. Folyóiratszemle. *Új Építészet* (2.) 6. 130–132.
- Perczel Károly 1947b: A „Francia építészet kiállítása” és a magyar építészek. *Új Építészet* (2.) 9. 207.
- Perczel Károly [P. K.] 1947c: Nemzetközi lakásépítési és városépítési kiállítás Párisban. *Új Építészet* (2.) 1. 14.
- Perényi Imre 1947: Olaszországi tanulságok. *Új Építészet* (2.) 11. 283–288.
- Révai Erzsébet 1948: Nemzetközi egyesületük lesz az építészeknek. [Pierre Vago interjú] *Magyar Nemzet* 1948. április 21. 3.
- Sz. A. 1954: Az Építészek Nemzetközi Szövetsége III. Kongresszusa Lisszabonban. *Magyar Építőművészet* (3.) 3. 85.
- Szendrői Jenő – Schall József 1958: Interbau 1957. *Magyar Építőművészet* (7.) 1–3. 1–14.
- Szentiványi György 1958: Varsóból jön, Moszkvába megy a szombaton megnyílt nemzetközi építészeti kiállítás. *Népszava* 1958. április 20. 1.
- Telegdi Sándor 1954: Auguste Perret 1864–1954. *Magyar Építőművészet* (3.) 3. 84.

- Visontai Miklós 1947: Milánó városrendezési terve. *Új Építészet* (2.) 11. 289–291.
- Zentai Béla 1946: A párizsi nemzetközi műszaki kongresszus. *Műszaki Értelmiség* (2.) 20. 1–2.
- Zöldy Emil 1946: Az Amerikai Egyesült Államok építészeti kiállítása. *Tér és Forma* (19.) 1–3. 8–11.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Branczik Márta 2015: A KÖZTI export tervezési megbízásai. In: Ferkai András – Rubóczi Erzsébet (szerk.): *KÖZTI 66. Egy tervezőiroda története*. Budapest, 393–452.
- Ferkai András 1998: Építészet a második világháború után. In: Sisa József – Wiebenson, Dora (szerk.): *Magyarország építészetének története*. Budapest, 305–329.
- Fischer József – Rainer M. János 1985: Fischer József visszaemlékezéséből. *Budapest Főváros Levéltára Közleményei '84*. Budapest, 406–417.
- Futala Tibor 1984: A Tudományos és Műszaki Tájékoztatás 30 éve. (1. rész.) *Tudományos és Műszaki Tájékoztatás* (31.) 11. 429–438.
- Haba Péter 2019: *Magyar ipari építészet, 1945–1970*. Budapest.
- Hajdú Virág – Ritoók Pál 2003: A modern mozgalom Magyarországon. In: Cs. Plank Ibolya – Hajdú Virág – Ritoók Pál: *Fény és forma*. Budapest, 16–29.
- Kiss Sándor 1990: Az Építésügyi Tájékoztatási Központ negyvenéves tevékenysége és szolgáltatásainak fejlődése. *Tudományos és Műszaki Tájékoztatás* (37.) 11. 451–453.
- Kónya Sándor 1998: *A Magyar Tudományos Tanács (1948–1949)*. (MTAK közleményei 35.) Budapest.
- Lantos Edit 2006: A magyar építészek tájékozódási horizontja 1957 és 1965 közt. In: Lantos Edit – Uhl Gabriella (szerk.): *Postera crescam laude recens: Tanítványi tisztelgés Keserű Katalin születésnapjára*. Budapest, 82–110.
- Lantos Edit 2021a: A kortárs nyugati építészet formanyelvének megismerési lehetőségei Magyarországon 1945 után. *Ars Hungarica* (47.) 167–178.
- Lantos Edit 2021b: A kortárs nyugati építészet formanyelvének megismerési lehetőségei Magyarországon 1945 után. Adattár. *Ars Hungarica* (47.) 179–188.
- Merényi Ferenc 1969: *A magyar építészet 1867–1967*. Budapest.
- Riegel, Oscar Wetherhold 1947: Hungary – Proving Ground for Soviet-American Relations. *The Public Opinion Quarterly* (11.) 1. 58–82. DOI: 10.1093/poq/11.1.58.
- Róka Enikő 2000: Az 1958-as brüsszeli világkiállítás magyar pavilonja. In: Fehérvári Zoltán et al. (szerk.): *Pavilon építészet a 19–20. században a Magyar Építészeti Múzeum gyűjteményéből*. Budapest, 169–172.
- Simon Mariann 2005: Kalandozások kora. Magyar építészek a 60-as évek Angliájában. *Architectura Hungariae* (7.) 1. http://arch.et.bme.hu/arch_old/korabbi_folyam/25/25simon.html – utolsó letöltés: 2022. április 25.
- Zubovich, Katherine 2016: Debating “Democracy”: The International Union of Architects and the Cold War Politics of Expertise. *Room One Thousand (RM 1000)* (4.) 103–116.

Wettstein Domonkos

Építészek és nyaralók

*A szakmagyakorlás átalakuló formái a Balaton-parton
a hatvanas és a nyolcvanas évek között**

A balatoni nyaralóépítés az ötvenes évek végétől új kihívások elé állította a regionális fejlesztésben résztvevő építészeket. Bár a nyaralóépítéset műfaja a század első felében a külföldi és hazai üdülőterületeken egyaránt kialakult, a szakembereknek egyre nagyobb problémát jelentett, hogyan ellenőrizték és koordinálják az egyre növekvő számú építkezéseket, miközben jellemzően ezeket az épületeket még nem képzett építész szakemberek, hanem építőmesterek és helyi kivitelezők építették. Egyszerre volt tehát szükség a megbízók szemléletformálására és a kivitelezők tevékenységének felügyeletére. A tanulmány az építészszakma perspektívája felől közelít a nyaralóépítés kérdéséhez, azoknak az építészeknek a tevékenységét ábrázolja, akik egy-egy épület tervezésén túl regionális szinten is részt vettek a Balaton-fejlesztésben. A vizsgált korszakon belül a regionális szakmagyakorlás több periódusban is átalakult a fejlesztéspolitikai változások következtében. Az átalakulás folyamatában jól kirajzolódik az ötvenes évek végétől a nyolcvanas évek közepéig tartó ív. Kezdetben az építészek szakmai pozíciókból alakíthatták a régiót, később az állami struktúrák átalakulásával fokozatosan kiszorultak a regionális intézményekből és az építészeti tervezésen túl csak a közéleti szerepvállalásaikkal, publikációikkal tudtak a folyamatokra hatást gyakorolni. A nyaralótársadalom, illetve az építési tendenciák részletes elemzése ugyanakkor nem célja a tanulmánynak, ezekkel a kérdésekkel korábbi publikációk már részletesen foglalkoztak.¹

A tópart fejlesztésére sajátos regionális intézményrendszer alakult ki az ötvenes évek végén.² Az intézményi modell rekonstruálásával megállapítható, hogy három intézményi csoport, a Balatoni Intéző Bizottság (BIB), a balatoni főépítészség³ és az állami tervezővállalatok speciális irodái kapcsolatrendszerében formálódott a fejlesztés folyamata. A három intézményi csoportból kialakuló

* A tanulmány az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-21-4 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

¹ Németh 2016; Schleicher 2018; Wettstein 2020; Törő 2021.

² Wettstein 2018a.

³ A főépítészség intézményét 1957-ben először a Balaton-környék rendezéséhez hozták létre, az első főépítész Farkas Tibor volt. A főépítészség feladata elsősorban a Balaton körüli településeken benyújtott építési engedélyek véleményezése volt, emellett az ágazati és tanácsai szervek számára is tanácsadó-véleményező feladatot látott el.

regionális szervezetben az összes érintett szakterület képviseltette magát. A Balaton-térség rendezésére egységes regionális terv készült 1958-ban, ennek végrehajtását az építészek irányították. A terv 1965-ben elnyerte a Nemzetközi Építész Szövetség (UIA) Sir Patrick Abercrombie díját, ami a term művelet nemzetközi szakmatörténetben betöltött szerepére is rámutat. Az építész szakemberek az épülettervezési feladatokon túl a települési és regionális szintű fejlesztésekben is részt vettek, ami állandó helyszíni jelenlétet követelt meg. A főépítési dokumentumok vizsgálatával a munkatársak szezonális életvitele is kirajzolódik. A balatoni főépítészség a régióban meghatározott menetrend szerint helyszíni konzultációval segítette a településeket és az építetöket, hogy egységes koncepció mentén alakuljon a tópart összképe. A hivatalos szerepeken túl azonban az önkéntes építész mozgalmak és szerepvállalások eszközeit is ki kell emelnünk, amelyek révén a szabadidős tevékenységek és a szakmai szerepvállalás közti határvonal elmosódott. Az építészek személyes kötődéseik, szezonális életvitelük részeként bekapcsolódtak a helyi fejlesztésekbe. Az önkéntes és felszabadult kísérletező munka a települési koncepciók vázlataiban és az invenciózus építészeti formákban is tükröződött.

AZ ÉPÍTÉSZET ESZKÖZTÁRA A REGIONÁLIS FEJLESZTÉSBEN – AZ ELEMZÉS MÓDSZERE

Az elemzés a Balaton-part 20. századi építészetét elemző doktori disszertációmra épül, azonban új forrásanyagok feldolgozásával új nézőpontokat ad a regionális építéstörténehez.⁴ Korábban már részletesen feldolgoztam a Balaton-fejlesztés történetét, jelen tanulmányban az építészek pozícióját és a nyaralótársadalommal kialakított kapcsolatrendszer eszköztárát elemzem, több korszakon keresztül. A tanulmány archív források feldolgozásából és az egykori tervezőkkel készített interjúkból építkezik.⁵ A kutatás keretében az örökösök megbízásából rendeztem Farkas Tibor főépítész hagyatékát. Ez, illetve a fejlesztésben részt vevő más építészek személyes hagyatéka plasztikus képet ad a napi szintű ügymenetről és az építetö, engedélyt kérő nyaralókkal folytatott párbeszédéről. A tömeges nyaralóépítkezések minőségének javítására a szabályozásokon túl alternatív eszközök kidolgozására is szükség volt. A korszak építészeti tervpályázatokat szerveztek, mintatervekkel, publikációkkal, kiállításokkal kívánták a nyaralóépítetöket segíteni. A szemléletformálás hatásmechanizmusának feltárásával lehetőség nyílik az

⁴ Wettstein 2018a.

⁵ A kutatás keretében készített interjúk szereplői: Bajnay Zsolt, BIB főmérnök; Callmeyer Ferenc, építész, a Magyar Építőművészek Szövetsége patronáló mozgalmának tagja; Csorba Zoltán, a Főépítészség munkatársa 1961–1968 között; Farkas Tibor, Balaton környéki főépítész, a Balatonfejlesztési Tárcaközi Bizottság titkára; Polónyi Anikó, Polónyi Károly BIB főmérnök özvegye.

építész szakma és a nyaralótársadalom közti kapcsolatok bemutatására.⁶ A személyes archívumokon túl érdemi forrást jelentett az egykori Balatoni Főépítészség és a BIB siófoki kirendeltségének iratanyaga, amiket a kutatás során sikerült feltárnom és feldolgoznom.⁷ Ez a forrásanyag azonban rendkívül fragmentált, ráadásul az intézmények, ahogy azt az elemzés során látni fogjuk, a hetvenes évek elejére szerepüket veszítették, mivel az építészet regionális szintű kontrollja átalakult.

A tanulmányban az egyes korszakokra vonatkozó modellek megalkotásán keresztül mutatom be azt a folyamatot, amely az építészeti szakmagyakorlás pozícióinak átrendeződését és a társadalmi kapcsolattartás formáinak átalakulását eredményezte. A modellek tárgyalása során először az intézményi háttérrel és az építészek szakmagyakorlásának pozícióját ábrázolom, majd ezzel összefüggésben a korszakot meghatározó regionális keretterveket, amelyek a nyaralóépítkezések számára is értelmezték a régió területhasználatát. Ezt követően térek ki azokra az építészeti eszközökre, amelyekkel a regionális fejlesztésben részt vevő építészek a nyaralótervezést és -építést formálni kívánták az adott korszakban. Mindezekon túl azok a korszakos alkotó személyiségek is megjelennek, akik személyes szerepvállalásukkal meghatározták az építészsakma és a társadalom közti kapcsolattartást. Feladatértelmezésük, szerepvállalásuk mellett életformájukba is betekintést nyerhetünk.

Az egyes korszakok modelljei előtt tisztáznunk kell azt a fogalmi háttérrel, amely az építészeti szakmagyakorlást értelmezi. A fogalmak a közbeszédben is jelen vannak, de jelentésük nem feltétlen tisztázott, és ahogy a korabeli építésszeknek is fontos volt a párbeszéd kialakítása és a megfelelő közvetítő fogalmak megtalálása, úgy ennek a tanulmánynak is a célja az eltérő értelmezések, szakterületek közti közvetítés és a fogalmi kapcsolatok kialakítása.⁸ A regionális szintű építészet a Balaton régió esetében több eltérő lépték kapcsolatrendszerét jelentette, amelyet a doktori értekezésemben részletesen elemeztem.⁹ Az építészeti léptékű tervezésen túl, kezdetben a településrendezés és a táji koncepció kialakítása is a tervezés részét képezte. A 20. század második felében ugyanakkor egy szakmatörténeti átrendeződés is kibontakozott, amihez a Balaton régió kísérleti territóriumot biztosított. A tágabb léptékű tervezhetőség ugyanis fokozatosan új szakterületek kialakulását tette szükségessé, így a nemzetközi tendenciákkal párhuzamosan a hazai szakmagyakorlásban is a hatvanas–hetvenes években vált egyre inkább önállóvá a várostervezés és a területrendezés, valamint az ökológiai problémákra megoldást kereső tájrendezés. A több léptékű tervezés elsősorban a fejlesztési kérdésekhez és a közcélú beruházásokhoz keresett egységes keretet.

⁶ A nyaralótársadalom építkezéseihez: Németh 2016.

⁷ BRTKK A siófoki BIB főmérnökség és a főépítészség iratanyaga (iktatlan). A Főépítészség fennmaradt iratanyaga a kutatás keretében került először feldolgozásra Siófokon a Balatoni Regionális Történeti Kutatóintézet és Könyvtárban.

⁸ A nyaralótársadalom építkezéseihez: Törő 2021.

⁹ Wettstein 2018a: 53–57.

Ezek a feladatokon túl azonban egy önálló építészeti probléma is megjelent, az egyre tömegesebb nyaralóépítés koordinációjának a kérdése.

A nyaralóépítés kezdettől fogva sajátos műfajt jelentett, amelynek egyszerű térszervezése ellenére a tömeges építésből és az építészek hiányából adódóan komoly kihívást jelentett a korabeli építészeknek.¹⁰ A nyaraló funkcionális szempontból a modernitáshoz kapcsolódó épülettípus, amely az egyre szélesebb rétegek számára hozzáférhető üdülés új életformájára keresett praktikus térformát.¹¹ Maga a nyaraló fogalma elsősorban a hagyományos villaépítészettől való megkülönböztetés révén jelent meg, a hétvégiház szinonimájaként.¹² A városi villákkal egyenértékűen kialakított századfordulós vízparti villák akár az egész éves használatot is lehetővé tették volna – bár a Balatonon jellemzően szintén csak nyaranta teltek meg élettel –, de a 20. század első felében kialakuló nyaralóépítészeti praktikus gazdaságossági megfontolásokból elsősorban a nyári életvitelre adott megoldást. Bár a regionális tervhez kapcsolódóan természetesen készült építési szabályzat, és a településrendezési tervek is egyértelműen kijelölték a magánnyaraló-építésre alkalmas területeket, a magánépítkezések színvonalának emelésére komplexebb eszköztárra és szerepfelfogásra volt szükség.

Epp ezért a regionális szintű építészeti tárgyalásakor nem az egyes nyaralók megtervezésére kell fókuszálnunk, hanem azokra az intézményekre, építészeti pozíciókra és terveszközökre, amelyekkel a nyaralóépítkezések rendkívül heterogén összképét kezelni próbálták.¹³ Hangsúlyozandó, hogy ebben a helyzetben az építészeti tervezettség eltérő fokairól beszélhetünk: az építészeti képzetlen építőmesterek által készített tervektől, a kivitelezők mintakövetésén át az egyedi építészeti megformálásig, amely tevékenységeket a hagyományos szabályozási kereteken túl a Balaton-parton a speciális jogkörökkel felruházott főépítészeti, patronáló építészeti és önkéntesek is formáltak. Emellett a tanulmány fókuszában sajátos műfaj jelent meg: a nyaralótípus-tervek. Ez a tervfajta az egyedi tervezéstől és a mintatervektől is elkülönül. Mintaterveket már a harmincas években is publikáltak, amely tervsorozatokban fiktív Balaton-parti helyszínekre dolgoztak ki különböző elrendezésű nyaralókat.¹⁴ Ezeket a terveket nem egy az egyben építették meg a kivitelezők, hanem nyitott rendszerként adaptálhatták azokat, azaz a mintatervek nem kész megoldást, csak követhető mintákat adtak. Ezzel szemben a típus-tervek már azzal a céllal készültek, hogy változtatás nélkül – vagy csak minimális adaptálással – építsék meg azokat. Ezeknek a terveknek az elterjedéséhez már az iparosított technológiákkal előállított építőanyag-kínálat is hozzájárult, a nyaralótípus-tervek – bár nem alkalmaztak házigyári technológiát – szükségessé tették az egyre fejlettebb építési rendszerek bevonását. A minta- és a típus-tervek közti különbség rámutat a II. világháború előtti és utáni korszakos

¹⁰ Carter (ed.) 1937.

¹¹ A nyaraló fogalmának részletes elemzése: Wettstein 2020.

¹² Kaspar 1967.

¹³ A nyaralóépítkezések problémájáról részletesen: Wettstein 2018b.

¹⁴ Wettstein 2017.

különbségeire. A nyaralóépítkezések tömegessé válásával már nem volt lehetőség a mintatervek adaptív alkalmazására, ezért a típusstervek merevebb eszköztára került előtérbe.

A BALATONI FŐÉPÍTÉSSZÉG MŰKÖDÉSE ÉS A TÍPUSTERVEK MEGJELENÉSE A HATVANAS ÉVEKBEN

A Balaton tervezéstörténetében az első regionális tervet 1957–58-ban készítették el a Városépítési Tervező Vállalat (VÁTERV) munkatársai Farkas Tibor, az ekkor kinevezett Balaton-környéki főépítész irányításával.¹⁵ Egy regionális szintű terv szükségessége már a háború előtt megfogalmazódott, majd a negyvenes–ötvenes években is voltak kísérletek, de ezek mögött nem volt egyértelmű fejlesztéspolitikai szándék. Az 1956-os forradalmat követő konszolidációs program azonban felértékelte az üdülés szerepét, és rávilágított a Balaton-part elégtelen turisztikai infrastruktúrájára. Épp ezért a korabeli építészekre várt egy átfogó fejlesztési terv elkészítése, amely a modernizáció mellett a régió területhasználatát és települési struktúráját is rendezi.¹⁶ A táj összképe alapján megfogalmazott elveket települési, majd építészeti léptékre is lebontották. Az elkészült dokumentum egyszerre volt tehát fejlesztési és rendezési terv, amellyel összhangban regionális építési szabályzatot is kidolgoztak, külön övezeteket definiálva üdülőterületeként és nyaralóövezetként. Ez a regionális keretterv az állampárt centrális berendezkedéséből adódóan felülről lefelé építkező struktúrát követett, amely – szemben a két világháború közötti kezdeményezésekkel – nem a helyi települések és a civil közösségek kezdeményezésére jött létre, hanem egy erős fejlesztéspolitikai szándék koordinálásából fakadt.¹⁷ A korabeli tervezők ugyanakkor megpróbálták a helyi társadalmi és környezeti adottságokat is figyelembe venni, és a fejlesztési szándékokat a lokális tényezőkhez igazítani.¹⁸ Ez a szemléletmód a helyszíni művezetésben és tervezői koordinációban jelent meg, amely során aktív kapcsolat alakult ki a településekkel és a helyi szereplőkkel. Mivel a negyvenes évek végén az egyébként addig erős civil nyaralótársadalom szervezeteit, fürdőegyesületeit feloszlatták, nem jöhetett létre intézményesült párbeszéd a korábbi korszakokban a tóparton kialakult közösségekkel, ugyanakkor az új építetteknek – ahogy azt később látni fogjuk – a főépítésszég munkájában részt vevő építészek igyekeztek megfelelő tanácsadási környezetet biztosítani.

A regionális tervezéssel egyidőben a helyi intézményi struktúra is átalakult.¹⁹ Létrehozták a Balaton-környék főépítésze pozíciót és a főépítésszég intézményét a már említett Farkas Tibor vezetésével, akinek feladata a regionális terv és

¹⁵ A regionális tervről és a hatvanas évek balatoni építészetéről részletesen: Wettstein 2016.

¹⁶ LTK 0491/k; DKT/OTTT/BTI/-0491 (II).

¹⁷ A két világháború közti balatoni regionális törekvésekről: Wettstein 2017.

¹⁸ Farkas–Polónyi–Bérczes 1957.

¹⁹ A regionális intézményekről részletesebben: Wettstein 2016.

szabályozás betartatása, valamint az építkezések ellenőrzése volt, továbbá elsősorban az ő hatókörébe tartozott a magánépítkezések felügyelete.²⁰ A fejlesztések összehangolása az újraelakított BIB feladata volt, ez a szervezet a vállalati és tanácsi beruházásokkal foglalkozott, a nyaralóépítkezésekkel azonban már nem.²¹ Az átfogó regionális terv készítésével párhuzamosan az építések elkezdtek a nyaralótervezés koordinálásával is foglalkozni. Ennek egyik fontos lépése a nyaralóépületek számára beépíthető övezetek kijelölése és a területek megfelelő infrastruktúrával való ellátása volt. Ez utóbbi azonban még hosszú évekig problémát okozott a tóparton, főleg az új parcellázások esetén késett a csatornahálózat kiépítése. A VÁTERV mint tervezővállalat, a főépítészség mint felügyelő és a BIB mint fejlesztő szerv mellett egy sajátos önkéntes szerveződés is elindult a tóparti építészet támogatására. A Magyar Építőművészek Szövetsége (MÉSz) patronáló építészhálózatot szervezett, amelynek tagjai egy-egy településen vállalták a tanácsadást.²² A résztvevő építészek közt a korszak kiemelkedő szakembereit találjuk meg, akiket személyes kötődéseik is a feladat vállalására sarkalltak. Egyesek már a háború előtt is részt vettek a Balaton-fejlesztésben, de a háború után színre lépő fiatalabb generáció tagjai is képviseltették magukat.²³ A mozgalom egyik célja a településfejlesztési kérdések megválaszolása volt. Jellemzően a patronáló építészek készítették el azokat a településfejlesztési vázlatokat, amelyek később a rendezési tervek alapját adták. Ebből adódóan elsősorban a helyi tanácsi szervekkel és az ágazati beruházókkal álltak kapcsolatban, de a magánépítetőknek is adtak tanácsokat. Tevékenységük nem dokumentált részletesen, és a mozgalom jellemzően csak a fejlesztés első éveiben volt aktív. Egyes visszaemlékezések alapján hatékonysága az egyéni ambíciótól, az adott karaktertől és annak beágyazottságától függött, tevékenységét nem szabályozták egységes irányelvek.

A Balaton-környéki Regionális Tervművelet eredményei és a kihívások, amelyekkel szembesültek, már az első évektől kezdve folyamatosan megjelentek mind a szaksajtóban, mind a napilapokban. Bár elsősorban a középítkezésekre irányult

²⁰ Farkas–Csorba 1963.

²¹ A központi fejlesztésekhez: Wettstein 2016.

²² A tanácsadó építészeket külön igazolvánnyal látta el a MÉSz, amelybe rögzítették: „N. építészmérnök, a Magyar Építőművészek Szövetsége által N. településre kijelölt építésztanácsadó”. BRTKK A síófoki BIB Kirendeltség iratai. Kisléghy Nagy István jelentése a MÉSz balatoni munkabizottsága 1957. június 17-én tartott üléséről; a MÉSz levele Polónyi Károlynak.

²³ A tanácsadó mozgalomban az alábbi építészek vettek részt az egyes településeken: Csillag József (Keszthely), Gáll Pongrác (Boglár-Szabadságtelep), Dióshegy Ernő (Fonyód), Tóth Kálmán, Svaszits Géza, Virágh Pál (Rendes) és Krassói Virgil (Széplak), Nemes Árpád (Tihany), Kiss Tibor (Győrök), Császár Ildikó (Szemes), Farkasdy Zoltán (Arács), Callmeyer Ferenc (Badacsony), Pintér Béla (Zamárdi), Mináry Olga (Kővágóörs-Révfülöp), Dragonits Tamás (Berény), Kotsis Lajos (Boglár), Wossola György (Almádi), Vákár Tibor (Káptalanfüred), Erdős László (Fonyód), Wagner László (Tihany), Scultéty János (Csopak), Biczó Tamás (Boglár), Tillai Ernő (Máriafürdő), Klie Zoltán (Szárszó), Sebők Imre (Aliga), Borostyánkői László (Világos), Bánóczi Ferenc (Szabadi), Kéri Gyula (Füred), Preisch Gábor (Szigliget), Vidos Zoltán (Boglár), Gotthard Zsigmond (Kővágóörs-Révfülöp), Kismarty Lechner Kamill (Zamárdi), Metzner Lajos (Fenyves). BRTKK A síófoki BIB Kirendeltség iratai. Részletesen feldolgozva: Wettstein 2018a: 56.

a figyelem, a nyaralóépítés problémáját is hamar tematizálni kezdték. A megfogalmazott nehézségek azonosak voltak azokkal, amelyeket már a két világháború között is tapasztalt a szakma. Továbbra is problémát jelentett, hogy az épületek jelentős részét nem képzett építészek tervezték, a nyaralóépítkezések számának növekedésével egyre nagyobb volt a száma azoknak az épületeknek, amelyek saját kezű, házilagos építésmódokkal készültek, és ez egyes esetekben az épületek állékonyságát is veszélyeztette. A 20. század első felében már kialakult az egyszerű nyaralóépület műfaja, amely a háborút követően még tovább egyszerűsödött. Egyre kisebb telkeken, egyre egyszerűbb térszervezésű épületek készültek. „Inkább meghúzódni kíván a házban, mint benne élni, idejét a szabadban tölti, legfeljebb a tető védelmében”²⁴ – fogalmaztak a korabeli építészek, és elsősorban a kertkapcsolat jelentőségét hangsúlyozták. Az új felfogáshoz azonban nem álltak rendelkezésre irányadó minták, előképek, amelyek az építetőköt vagy a tervet is készítő építőmestereket orientálhatták volna. Az építésmódok és felfogások különbözőségéből adódóan pedig rendkívül heterogén településkép alakult ki az üdülőterületeken.²⁵ Erős helyi karakterek helyett általános üdülőterületi jelleg mentén formálódott a vízpart. Épp ezért a főépítészség kettős feladat előtt állt: egyrészt ki kellett dolgoznia az építkezéseknek keretet adó balatoni építési szabályzatot, másrészt a szabályzaton túl megfelelő típusterveket is kellett alkotnia, amelyekkel a tervezést és a kivitelezést is egyszerűsíteni lehetett.

A nyaralót építetőknek az elsődleges iránymutatást az építési szabályzat adta: a Balatoni Építésügyi Szabályzatot 1959-ben készítették el a regionális tervművelethez kapcsolódóan.²⁶ A regionális szintű koncepció és hatókör összetett közigazgatási helyzetét mutatja, hogy azokat először a Veszprém és a Somogy Megyei Tanács végrehajtó bizottságai együttes ülésén kellett megtárgyalni, majd a két megye külön tanácsülésen fogadta el, hogy azután még ugyanazon év októberében országos szinten is jóváhagyják.²⁷ A szabályzatban a beépítési módok alapján különböző övezetekbe osztották az üdülőterületeket, ezzel elkülönítve az eltérő léptékű épülettípusokat. Külön helyszínen kaptak helyett a nagyüdülők, a kisebb nyaralóházak, illetve a helytakarékosabb és kollektív üdülést propagáló sorházak telepek.²⁸ Ez utóbbiakra Almádiban az OTP segítségével kísérleti telepet is létrehoztak, és további telepek helyszíneit is kijelölték a regionális tervben, de végül ezek a finanszírozási problémák miatt nem valósultak meg nagyobb számban. Később, a hatvanas évek végétől már a kollektív formában épített társasüdülők adtak választ a sűrűbb, „helytakarékosabb” beépítésre mutató igény kihívására.

²⁴ Bérczes–Farkas–Kisléghy Nagy–Polónyi 1960: 25.

²⁵ B. J. 1963.

²⁶ A Somogy Megyei Tanács 2/1959. (IX.25.) számú rendelete. A Balatonkörnyék építésügyi rendjéről: Farkas–Csorba 1963: 58–59.

²⁷ Farkas Tibor: Főépítési beszámoló, 1959. Kézirat, Farkas Tibor hagyatéka.

²⁸ Az Országos Építésügyi Szabályzat (OÉSz) csak 1961-ben készült el (lásd a közzétételéről szóló 5/1961. [III. 19.] ÉVM rendeletet), az üdülőterület fogalmához az V–VIII. építési övezet tartozott.

A szabályozás azonban önmagában nem volt elégséges, a főépítészség nagy hangsúlyt helyezett a szemléletformálásra is. A feszes heti menetrend során Farkas Tibor és munkatársai folyamatosan járták a településeket és előre meghirdetett fogadóórákat tartottak. A főépítész leírása alapján:

„Hétfőnként a Múzeum utcában a BIB fejlesztések és a központi beruházások problémáinak műszaki tárgyalása zajlott, majd a budapesti ügyfelek félfogadására és a tervtanácsba irányított tervek zsűrizésére került sor. Kedden és szombaton a VÁ-TERV-beli székhelyükön az ügyek véleményezését, a rendezési tervek zsűrizését és pesti ügyintézt végezték. Ezt követően utaztak le a régióba, ahol szerdán a déli parti, csütörtökön az északi parti járások ügyeit tekintették át. Mindenütt rendelkezésre álltak a rendezési tervek, melyekkel minden ügydarab telekpontosságig egyeztetést nyert. Pénteken a megyei vagy budapesti további ügyek intézése zajlott.”²⁹

A visszaemlékezések alapján ezek az ülések nemcsak az építetőknek, de a helyi tanácsok ügyintézőinek a látásmódját is formálták.

A nagyszámú engedélykérelem miatt a hivatalok folyamatosan túlterheltek voltak. Az iktatókönyvek vizsgálata alapján megállapítható, hogy a főépítészségen véleményezett ügyek száma éves szinten 3000-3500 között mozgott. Átlagosan a beadott tervek 25–30%-a szorult felülvizsgálatra, áttervezésre. Mivel a legtöbb tervet ekkor még nem képzett építészek készítették, a hatóságok megpróbálták a patronáló építészeket is bevonni a tervek átdolgozásába. A nyolc napos elbírálási idő azonban nehezen tartható keretek közé szorította az érdemi segítséget, ráadásul a mozgalom csak az első években működött hatékonyan, az önkéntes szerveződés hosszútávon nem bizonyult fenntarthatónak.³⁰ A hatvanas évek közepén Farkas Tibor már a napi sajtóban is kritikát fogalmazott meg a túlterhelt engedélyeztetési rendszerrel kapcsolatban. „Tanácstalan a tanács” – mondta, majd így folytatta: „Nem jut idejük arra, hogy az építetőkkel foglalkozzanak, megmagyarázzák a hibákat és tanácsaikkal kedvet ébresszenek a jóhoz, az újhoz.”³¹ A személyes kapcsolattartás intenzitását jelzi, hogy a személyes konzultációkon hetente 120–160 fő jelent meg a településeken. Az építkezések gyenge színvonalát és a szabályok betartásának hiányát mutatja, hogy 40 településen hetente 100 engedélyt kellett a főépítészségnek utólag felülvizsgálnia, ebből átlagosan 65 esetben indítottak szabálysértési eljárást.³² Éves szinten 250 esetben kellett bontási határozatot hozni.³³

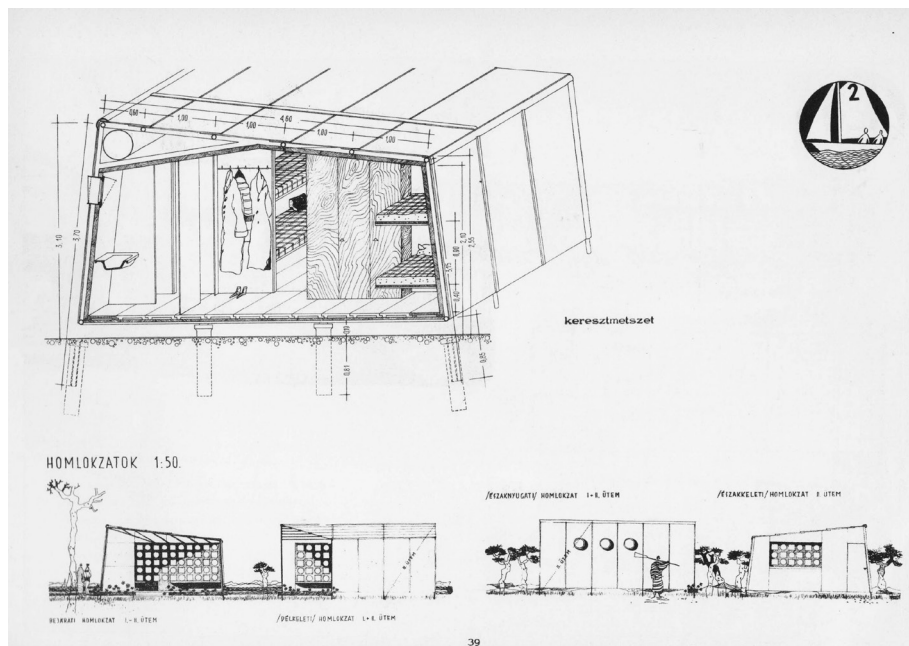
²⁹ Farkas–Balla–Bottyán–Szappanos–Csorba 1967: 47–48.

³⁰ Callmeyer Ferenc (Badacsony patronáló építész) és Dragonits Tamás (Balatonberény patronáló építész) visszaemlékezései alapján. Interjú Callmeyer Ferencsel, illetve Mészáros Ábel beszélgetése Dragonits Tamással.

³¹ Z. L. 1964.

³² BRTKK, ÉM Balatoni Területi Főépítészség siófoki iratanyaga.

³³ BRTKK, ÉM Balatoni Területi Főépítészség siófoki iratanyaga. Bontási határozatok 1961, 1962, 1963, 1964. Zamárdi, Földvár, Szárszó, Szemes, Lelle.

1. kép. Vadász Mihály nyaraló pályaterve

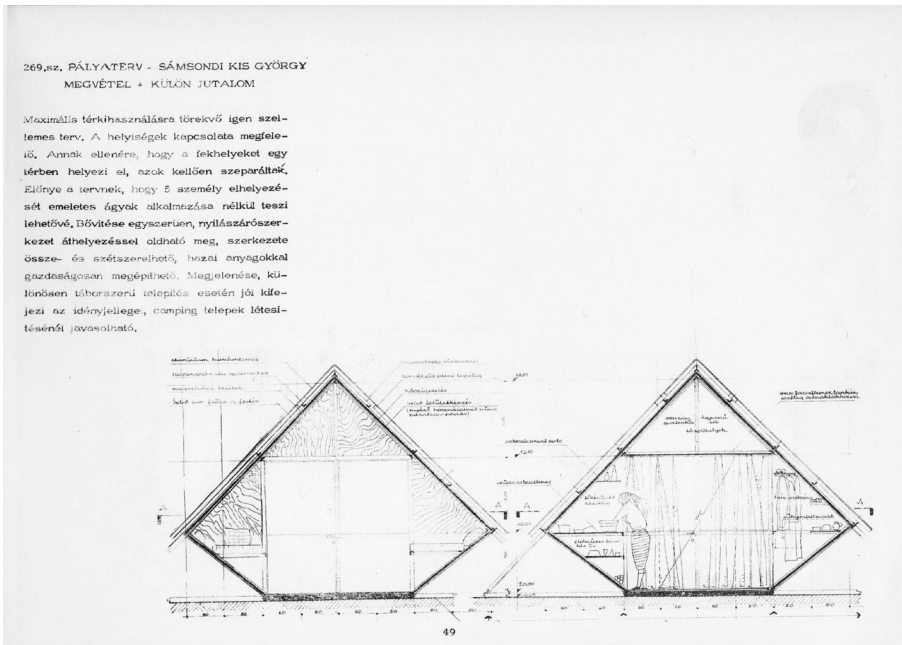
Forrás: Bánszky–Egressy (szerk.) 1962: 39.

A títustervek kidolgozásához az első lépést egy ötletpályázat adta, amelyet 1960-ban írt ki az Építésügyi Minisztérium.³⁴ A pályázati forma lehetőséget adott a nyaraló műfajának tisztázására is. Az elsődleges szempont az egyszerű, kisléptékű téralakítás és a könnyű kivitelezés volt. A pályázat a Balatonnál építkezőknek megfelelő színvonalú terveket kívánt biztosítani, de ezen túlmenően az építőipari szerkezeti kínálatot is fejleszteni szerette volna. A Belkereskedelmi Minisztérium ugyanis előregyártható épületeket, épületelemeket kívánt árusítani, amellyel felgyorsíthatóvá vált volna az építkezés, és leegyszerűsödhetett volna az engedélyeztetés.³⁵ Az egységes műfaji keret meghatározása ellenére nagyon sokféle, eltérő karakterű pályamű érkezett be mind a formai kialakítás, mind a térszervezés és az építéstechnológia tekintetében.³⁶ A tervpályázat a nyaralók tipizálásának kialakítására tett első kísérlet volt, és a későbbiek fényében fontos azt is hangsúlyozni, hogy ezek a tervek kifejezetten a Balaton-partra készültek. Bár a tervtípusokhoz nem készült további, az értékesítéshez és szerkezeti előregyártáshoz szükséges dokumentáció, de széles körben propagálták és publikálták azokat. A minisztérium készített egy ismeretterjesztő kiadványt, amelyben a tervek látványos és közérthető grafikai bemutatása mellett az építésügyi szabályokat és

³⁴ Callmeyer 1960: 23.

³⁵ Callmeyer 1960: 23.

³⁶ A tervpályázathoz kapcsolódó MÉSz-jegyzőkönyveket feldolgozta: Simon 2016: 12–37.

2. kép. Sámsondi Kis György nyaraló pályaterve

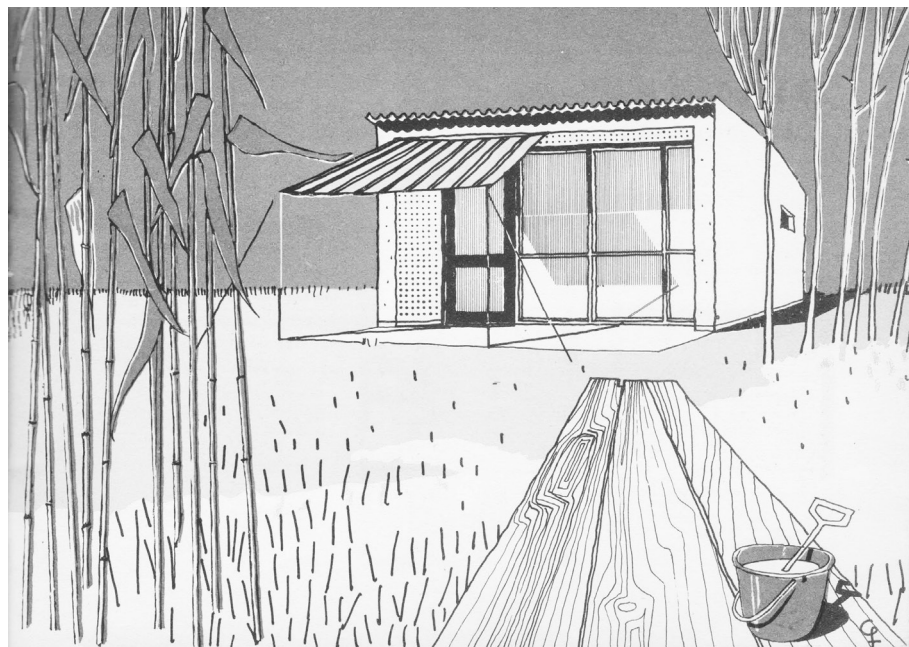
Forrás: Bánszky–Egressy (szerk.) 1962: 49.

a kertalakítás szempontjait is részletesen elmagyarázták.³⁷ Ezen túl pedig felmerült egy vándorkiállítás gondolata is a Balaton körül, ahol a tervanyagot a településeken bemutatták volna a nyaralóknak, ez azonban végül nem valósult meg. Mindezek azt jelzik, hogy a szakmai diskurzuson túl a regionális szinten tevékenykedő építészeknek a közérthető prezentáció és az ismeretterjesztés is fontos volt, ennek eszközeit pedig a grafikai ábrázolásban és a könyv, illetve kiállítás formátumában találták meg.

A nyaralók tipizálásának kérdése a későbbiekben is napirenden maradt, 1965-ben újabb, immáron szervezettebb pályázatot írtak ki. Ennek háttérben most már a Típustervező Intézet állt, amely kifejezetten az építészeti tipizálás kérdésével foglalkozott az országban.³⁸ A nyaralóépítészet típustervezését Callmeyer Ferenc koordinálta, aki korábban már építész tervezőként aktívan részt vett a Balaton-fejlesztésben. Patronáló építészként Badacsonyi települési koncepcióját készítette el, ő tervezte több más épület mellett a Tátika éttermet is. Többszintű tapasztalatokkal rendelkezett tehát a régió építészetéről, az általa megfogalmazott nyaralóépítészeti tervpályázat kiírása ugyanakkor jól mutatja az időközben megváltozó igényeket az üdülőhelyekkel kapcsolatban. A felhívás ugyanis már nem

³⁷ A nyaralóterveket bemutató kiadvány: Bánszky–Egressy (szerk.) 1962.

³⁸ Callmeyer 1965.

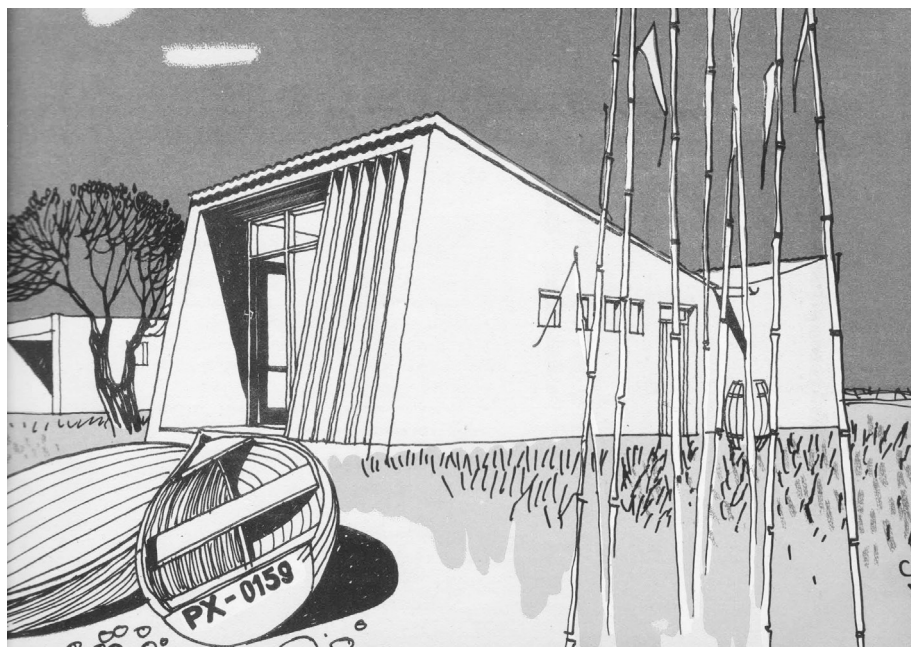
3. kép. Hofer Miklós *Avas* típusú 40 m²-es nyaralóterve

Forrás: ÉM Típustervező Intézet 1965: 8.

csak a Balaton-partra szorítkozott, hanem általánosan – tájegységtől függetlenül – a nyaraló korabeli műfaját kívánta definiálni, ráadásul három különböző méretkategóriában. A pályázat alapján elkészült, az Építésügyi Minisztérium finanszírozásában kidolgozott „Hétféle házak, nyaralók” tervsorozatot három kötetben publikálták 20–30 m², 31–45 m² és 50–80 m² közötti kategóriákban.³⁹ A kis, A6-os méretű katalógusok grafikai kidolgozása az előző kiadványhoz hasonlított, közérthető, játékos formában mutatták be az épületeket, hogy ne csak a szakmabeliekhez, hanem a társadalom egészéhez is könnyebben eljusson. Az egyes típusokat különböző nevekkkel látták el, amelyek széleskörben elterjedtek és mai napig ismertek.⁴⁰ Ezek között a nevek között ismert balatoni helynevek (Tátika, Gödrös, Zánka) mellett, a növényvilágból ismert nevek (Repkény, Páfrány, Kókény), csillagképek (Göncöl, Androméda) és az ország más üdülőtérületeiről származó elnevezések is megjelentek (Visegrád, Avas, Dömös, Búbánatvölgy, Bikavér), ami azt is mutatja, hogy a katalógus – a pályázat kiírásának megfelelően – már nem csak regionálisan a Balaton-parton, hanem országosan kívánta kezelni a nyaralóépítészet kérdését. Mindez a helyi jelleg feloldódásához vezetett, hiszen a különböző nyaralókat nemcsak az adott helyi karakterhez

³⁹ ÉM Típustervező Intézet 1965.

⁴⁰ ÉM Típustervező Intézet 1965.

4. kép. *Dul Dezső Fagyöngy* típusú 44 m²-es nyaralóterve

Forrás: ÉM Típustervező Intézet 1965: 10.

igazodva választották ki.⁴¹ Jól illusztrálják ezt a lábakon álló ártéri típusok, amelyek a Balaton környékén is elterjedtek, pedig ezeken a helyeken nem kellett árvízre számítani, ugyanakkor az emeletes kialakítás megfelelő kilátást adhatott, és a ház alatt autóparkolásra vagy asztaliteniszezésre is volt lehetőség. Ez a sokféleség (a tipizálási szándékok ellenére) nem segítette elő az egységes településkép kialakulását. A rendkívül eltérő karakterű épületek, bár egyesével megfelelő színvonalú építészeti kialakítással rendelkeztek, egymás mellé kerülve továbbra is zavaros összeképet hoztak létre. Épp ezért a nyaralóépületeknél a típustervezés értékelése ambivalens. 1968-ig a hatóságok 4000 típusterv felhasználási jogát adták el az építetőknek, és bár a házilagós építkezési módokat és a színvonalatlan tervekkel többé-kevésbé sikerült kiváltani velük, de az összkép szándékolt alakításához hiányzott a megfelelő koordináció.

A tóparti regionális intézményekben tevékenykedő építészek visszaemlékezéseit feldolgozva sajátos életforma rajzolódik ki.⁴² A hét jelentős részét a tóparton töltötték, ahol feszes menetrend szerint járták a településeket, és egyeztettek a helyi tanácsok műszaki felelőseivel az építési engedélyeztetésről. A szabadidős

⁴¹ Az Esztergom melletti Búbánatvölgyben például a Csopak típust is alkalmazták a rendezési tervben, miközben az ártéri Tulipán tervéből több is megépült a tóparton. Farkas–Balla–Botytyán–Szappanos–Csorba 1967: 15.

⁴² Lásd a kutatás keretében készített interjúkat (5. lábjegyzet).

életforma és a szakmagyakorlás közti határ mindazonáltal elmosódott. Polónyi Károly, aki a BIB déli parti kirendeltségét vezette Siófokon, önéletrajzában részletesen leírja a szakmagyakorlás körülményeit.⁴³ Az első években egy vitorláshajón lakott és a klubházban volt a rajzasztala, amit a klub ülésezése idején odébb kellett támasztania. A nomád tóparti életforma hatása az általa tervezett balatoni épületek egyszerű, praktikus karakterében is felismerhető. A korszak szűkös gazdasági körülményei közt a Balatonon tevékenykedő építészeknek a fesztelen tóparti környezet és a szezonális használat a kísérletezés lehetőségét adta. Különösen az apró nyaralóházaknál figyelhetjük meg ezt a praktikus, közvetlen formálást. Farkas Tibor hagyatékának feldolgozása során előkerült a főépítész határidőnaplója, amelyben részletes napi szintű beosztást vezetett a helyszíni művezetésekről és a települési egyeztetésekről. Ez megerősíti visszaemlékezésének ama részét is, amelyben kiemeli a helyszíni művezetés és koordináció fontosságát. Munkatársa, Csorba Zoltán a vele készített interjúban Farkas Tibor rendkívül hatékony kommunikációját emelte ki: véleménye szerint a főépítész nemcsak az építészekkel tudta megértetni magát, de igen sokféle emberrel, az országos politikusoktól, a tanácsi ügyintézőkön át az építeni szándékozó nyaralókig.⁴⁴ Az 1960-as években így rendkívül közvetlen kapcsolat alakult ki a regionális szinten tevékenykedő építészek és az építkezésekben érintett szereplők között, ami nagyban hozzájárult ahhoz, hogy nemzetközi szinten is elismert fejlesztés valósulhatott meg.

A REGIONÁLIS SZINTŰ KAPCSOLATRENDSZER FELBOMLÁSA A HETVENES ÉVEKBEN

A hetvenes években új fejlesztési modell rajzolódott ki, amely az építészek és a nyaralók közti kapcsolatokat is átalakította. 1968-ban bevezették az új gazdasági mechanizmust, és ez a Balaton-fejlesztésre is hatással volt. Bár a korábban kormányhatározattal elfogadott regionális terv továbbra is érvényben volt, a főépítészséget megszüntették, ezáltal nem volt olyan szerv, amely a tervben foglalt szándékokat és szabályokat érvényre juttatta volna.⁴⁵ A kontroll hiánya elsősorban a magánépítkezések terén mutatkozott meg, a középítkezések koordinálására ugyanis a kormányzat az új gazdasági mechanizmus rendszerébe illeszkedően meghirdette a Balatoni Központi Fejlesztési Programot.⁴⁶ Ennek kidolgozója és irányítója a korábbi főépítész, Farkas Tibor lett, de hatásköre csak a célterületekre, a településközpontokra és a vízpartokra szorítkozott, a nyaralóövezetek szabályainak betartatása a helyi tanácsokra maradt. A szétforgácsolódó hatáskörök között egyre inkább fellazult a korábbi hosszútávú terveszme, és a táj védelme helyett a helyi érdekek, személyes kapcsolatrendszerek kerültek előtérbe. Újabb és

⁴³ Polónyi 2000: 26–27.

⁴⁴ Interjú Csorba Zoltánnal.

⁴⁵ A regionális tervet a 1023/1963. (IX. 21.) Kormányhatározattal fogadták el.

⁴⁶ LTK 0491/k 0491/k; DKT/OTTT/BTI/-0491 (III).

újabb területeken indultak meg a parcellázások, sokszor infrastrukturális előkészítés nélkül. A korábban védett külterületeket is egyre nagyobb mértékben vonták belterületbe és építési övezeteket jelöltek ki rajtuk. Tiltakozásul a tervezme figyelmen kívül hagyása miatt Farkas Tibor a hetvenes évek elején lemondott a még meglévő balatoni pozícióiról. Főépítési tevékenysége során épp azokat az elveket képviselte, amelyeknek az erózióját a hivatal 1969. évi megszűnését követően végig kellett néznie. Elvű hozzáállását a további pozícióiról lemondását bejelentő 1972. évi levelében is kifejti:

„Az építési rendben a törvényesség volt a maradéktalanul képviselt irányvonalam. Köztudatba ment, hogy mit szabad mit nem. Visszaszorult a korábbi elvtelen és helyenként korrupt szellemű engedélyezési gyakorlat. A tanácsoknál egy új generáció nevelődött, egyesek közülük más térségek főépítészei.”⁴⁷

Egyre nagyobb problémát okozott a régió nyári telítettsége, a tervezett keretszámok fokozatos meghaladása.⁴⁸ Az 1958-as Balaton-környék Regionális Tervében foglalt távlati népességszám eredetileg 591 000 fő volt, az 1969-es Balatoni Központi Fejlesztési Program ezt a számot már 655–677 000 fős távlati maximumra emelte fel, érzékelve az időközben meginduló építési tendenciákat.⁴⁹ A népességszám emelkedését mutatja, hogy 1973-ban már az összlakossággal együtt 640–650 000 fős nyári csúcst mértek, ami jóval meghaladta a regionális terv célkitűzését.⁵⁰ A legnagyobb gondot azonban az infrastrukturális ellátottság hiánya jelentette, hiszen a tópart ekkoriban legfeljebb 400 000 ember ellátására volt képes. Ez a feszültség látványos torzulásokat okozott a vízparti létesítmények használatában és a nyaralótelepek kiépítésében. A nyaralóépítészetben továbbra is problémát jelentett a saját kezű építés jelensége. Az időközben megváltozó életformákhoz és nyaralóépítési igényekhez igazodva 1968-ban a Típustervező Intézetben Callmeyer Ferenc újabb típustervsorozat kidolgozását kezdeményezte, amely kiegészítette az előző háromkötetes kiadványt.⁵¹ Callmeyer nyaralóépítészeti munkásságához kapcsolódik a Rojkó Ervinnel közösen szerkesztett *Hétvégi házak – nyaralók* című könyve, ami széleskörben elterjedt és nagy hatást gyakorolt a nyaralóépítésre.⁵² A kötetben a típustervek megépült példái mellett a korszak neves hazai építészeinek egyéni tervei és külföldi példák is helyet kaptak. Ebben az időszakban indult el a társasnyaralók építése is, ahol a tulajdonosok szövetkezetbe tömörülve, kvázi társasházként építették fel nyaralóikat. A jelenség

⁴⁷ Farkas Tibor levele Bondor József építésügyi és városfejlesztési miniszternek. 1972. április 18. Farkas Tibor hagyatéka.

⁴⁸ Javaslat a GB 27/1967. (VII.6.) határozata alapján a Balaton-környék „Központi Fejlesztési Programjának” kezdeményezésére. Farkas Tibor hagyatéka.

⁴⁹ LTK DKT/OTTT/BTI/-0491 (I).

⁵⁰ Javaslat a GB 27/1967. (VII.6.) határozata alapján a Balaton-környék „Központi Fejlesztési Programjának” kezdeményezésére. Farkas Tibor hagyatéka.

⁵¹ Schéry 1969.

⁵² Callmeyer–Rojkó 1972.

először spontán indult el, később a tervezőintézetek is bekapcsolódtak, annak érdekében, hogy megfelelő minőségű épületek születhessenek. Példaként a füredi Baricska társasüdülő telepet, a Neptun társasüdülőt, illetve a lellei Magyar Tenger Társasüdülőt érdemes kiemelni.⁵³ Ez a műfaj már kilépett a nyaralóépítés léptékéből, speciális tervezési kérdéseiből adódóan önálló problémakört képezett.

A legnagyobb nehézséget a zártkerti parcellázás okozta.⁵⁴ A termelőszövetkezeteknek gazdaságtalan volt a hegyoldalak megművelése, inkább a síkvidéki gazdálkodást preferálták, ezért a történelmi szőlőterületeken és gyümölcsösökben egyre több telket parcelláztak fel és adtak el. Ezekre csak korlátozottan lehetett volna mezőgazdasági célú építményt építeni, de a szabályokat kijátszva különböző megoldásokkal fokozatosan beépültek a hegyoldalak. Sokan csak lakókocsikat vagy kiselejtezett autóbuszokat, vasúti kocsikat vittek fel, mert az nem számított építménynek. További problémát okozott, hogy ezek a területek nem képezték a településszerkezet szerves részét, sem az úthálózat, sem az infrastruktúra nem volt megfelelően kiépítve. A telekszerzők nem kívánták folytatni a hagyományos mezőgazdasági művelést, inkább üdülési céllal vásárolták meg a földet. A művelés hiánya hamar megindította a talaj erózióját, miközben a zavaros beépítés általános esztétikai problémát jelentett a tájképi környezetre érzékeny üdülőterületen. A komplex ökológiai és tájhasználati probléma megoldásával a hetvenes évek közepétől kezdtek az építészek és a tájépítészek foglalkozni. 1976-ban a Városépítési Tudományos és Tervező Intézet (VÁTI) felmérése alapján a zártkertek aránya a belterülethez viszonyítva jelentős mértékben megnőtt, az északi oldalon 32%-kal, a délin 14,5%-kal.⁵⁵ Laposa József ekkortájt megjelenő publikációjában új életformát javasolt, a tevékeny üdülést, amely összekapcsolta volna a mezőgazdasági művelést és a szabadidőt.⁵⁶ A sajátos helyzet új típustervek kidolgozását tette szükségessé: 1974-ben kiadták a *Szőlőhegyi nyaraló tervek* című kiadványt, ami speciálisan ezen építési övezetekben alkalmazható terveket tartalmazott.⁵⁷ A kiadványt már az Építésügyi Tájékoztatási Központ adta ki, amelyet 1950-ben kifejezetten a társadalom építésügyi tájékoztatására hozott létre az Építésügyi Minisztérium, később pedig feladata lett a típustervek, szerkezetek propagálása.

Összességében a korszakban az építészek és a nyaralók közti kapcsolatrendszer fokozatos felbomlását figyelhetjük meg. A közvetlen tanácsadás és kommunikáció helyett a tervezők csak a típusterveken és a publikációkon keresztül tudták szemléletformáló tevékenységüket folytatni. Bár a hetvenes években – ahogy láttuk – a nyaralótípustervek terén történtek fejlesztések, a regionális szintű építészeti szakmagyakorlás fokozatosan elvesztette azokat az intézményi formákat, amelyek révén aktív kapcsolatot tartott fenn a nyaralótársadalommal.

⁵³ Példaként lásd: Szabó 1968, 1972, 1975.

⁵⁴ Laposa 1979.

⁵⁵ Thuránszky 1976.

⁵⁶ Laposa 1979.

⁵⁷ Építésügyi Tájékoztatási Központ 1974.

AZ ÉPÍTÉSZET POZÍCIÓVESZTÉSE A NYOLCVANAS ÉVEKBEN

A nyolcvanas évek elején az egyre fokozódó ökológiai problémák kezelésére új regionális tervet kellett készíteni. A Balaton Üdülőkörzet Regionális Rendezési Tervének kidolgozásában már elsősorban tájépítészek, területrendezők és várostervezők vettek részt, az építész szakma kiszorult a tervezésből.⁵⁸ Ez egyrészt az időközben lezajló szakmai differenciálódásból adódott, másrészt a gazdasági válságokkal sújtott időszakban a fejlesztések háttérbe szorultak, így az építészeti tervezés számára sem adódott olyan kiemelt feladat, amely a tágabb koncepciót befolyásolhatta volna. Az értékhangsúlyok átrendeződését mutatja, hogy a regionális terv már nem elsősorban a fejlesztést, hanem a rehabilitációt tűzte ki célul, és az ökológiai szempontokat helyezte előtérbe. Farkas Tibor mindazonáltal, komplex szemléletének köszönhetően, miniszteri biztosi feladatot kapott a vízminőség vizsgálatához.⁵⁹ Badacsonytomajon Plósz Sándor tájépítésszel közösen kísérleti telepet hoztak létre, és nemzetközi szintű eredményeket értek el a víz eutrofizációjának vizsgálatával.⁶⁰ A kutatásokat 1979–1983 között végezték el, és rámutattak a vízparti ökoszisztéma fontosságára a víz öntisztulásában.

Az ötvenes évek végétől lezajló változásokat mutatja, hogy míg az 1958-as Balaton-környék Regionális Terve 600 000-es nyári népességszámmal kalkulált, az 1980-as tervet már 800 000-es csúcsra kellett méretezni. Az újabb parcellázásokat a hatóságok igyekeztek korlátozni, sőt az időközben beépített területek hosszútávú rekultivációjára is kísérletet tettek. Ezt elsősorban az építési tilalmi övezetek kialakításával kísérelték meg, és az épületek amortizációjával szeretnék volna a területeket a természet számára visszanyerni. A terv azonban érdemben nem realizálódott. Ebben az időszakban a nyaraló-típustervezés is háttérbe szorult. Az évtized elején még kijött egy átfogó katalógus *Nyaraló tervek* címmel az Építésügyi Tájékoztatói Központtól, amelyben az 1965-ös és az 1968-as

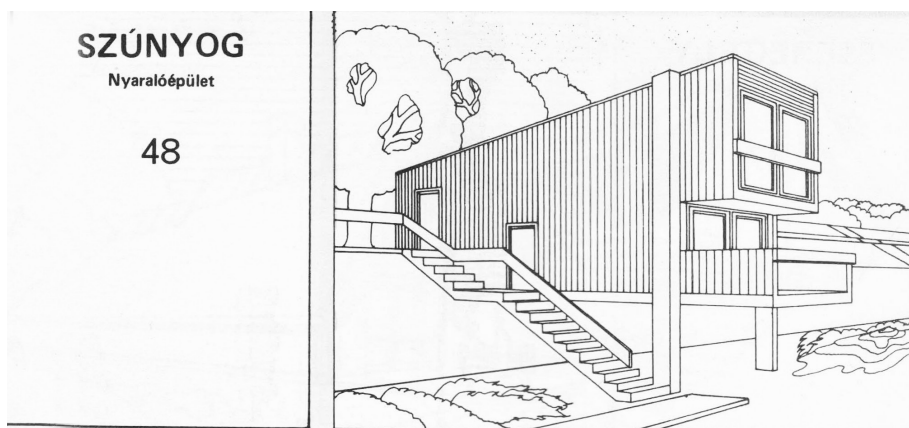
5. kép. *Átdolgozott nyaralóterv-katalógus a hatvanas–hetvenes évek típusterveivel*

Forrás: Építésügyi Tájékoztatói Központ 1980: címlap.

⁵⁸ LTK 2281/99/1. A Balaton Üdülőkörzet Regionális Rendezési Terve.

⁵⁹ Ábrahám Kálmán 14Sz. 3/F/34-1/1979. levele Farkas Tibor részére. 1979. szeptember 27. Farkas Tibor hagyatéka.

⁶⁰ LTK DKT/ÓTTT/BTI/-2281.

Hasznos alapterület:

Felső szint:

1. közlekedő, lépcső	1,60x2,44	3,90
2. konyhafülke	1,50x1,34	2,01
3. nappali	5,30x3,00	15,90
4. járható szekrény	0,88x1,34	1,27
5. háló	3,00x2,00	6,00

Felső szintű hasznos alapterület összesen: 29,08 m²

Alsó szint:

6. közlekedő	1,60x0,88	1,41
7. fürdő	2,40x1,34	3,22
8. háló	2,94x3,00	8,82

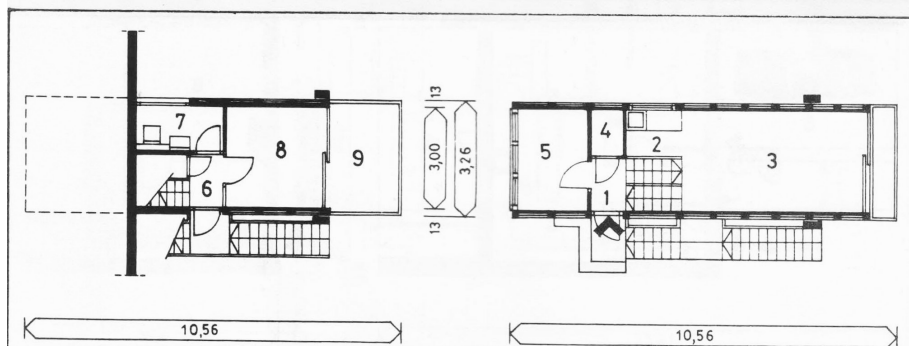
Alsó szintű hasznos alapterület összesen: 13,45 m²

Hasznos alapterület összesen: 42,53 m²

Kiegészítő terület:

Alsó szint:

9. erkély	1,90x3,12	5,93 m ²
-----------	-----------	---------------------

6. kép. Szúnyog típusú nyaraló

Forrás: Építésügyi Tájékoztatói Központ 1980: 66.

sorozatból kiválogatott tervek mellett az időközben kidolgozott *Szőlőhegyi nyaralók* című kiadvány tervei is szerepeltek.⁶¹

Később már csak az olyan országos vállalatok készítettek egy-egy speciális sorozatot, mint amilyen az ERDÉRT faipari vállalat, amely hétvégi faházak sorozatát dolgozta ki, és szerte az országban telepítette is az épületeket. Ezek a termékek azonban már nem az építész szakma összefogásából és kollektív tervezői készségéből alakultak ki. A regionális építészeti intézmények eltűnésével a helyi társadalommal és nyaralóközösségekkel kialakult kapcsolatok is megszakadtak. Ebben az időszakban már a szakajtóban és a közéleti írásokban sem jelentek meg olyan szemléletformáló publikációk, amelyek az építetők orientációját szolgálták volna.

Az építészek önszerveződése a hatvanas évekbeli patronáló mozgalomhoz hasonlóan ismét napirendre került. A MÉSz 1980-ban meghirdette az „Építészek a Balatonért!” programot, amelynek keretében településenként kisebb szakmai csoportok jöttek volna létre az építészetén túl a szakági tervezési ágakat is képviselve. A mozgalom vezetésére Farkas Tibort kérték fel, aki összeállított egy javaslattervezetet és kezdeményezte az érdekeltek tanácskozását, de végül a hálózat nem valósult meg.⁶² Farkas diagnózisa szerint a regionális vízió elakadása elsősorban a helyi érdekellentétekből fakadt, ezért javasolta egy helyi szinteket is elérő, de regionálisan összefogott hálózat kialakítását. A kezdeményezés hasonló lett volna a korábbi patronáló mozgalomhoz, de működtetéséhez nem állt rendelkezésre megfelelő infrastrukturális, anyagi és személyi háttér. Mindez az építészet pozícióinak átrendeződését is megmutatja: kiszorult a regionális szintű koncepcióalkotásból és területrendezésből, miközben nem rendelkezett sem helyi, sem országos szinten megfelelő érdekérvényesítő képességgel ahhoz, hogy egy közéletben is tematizált problémára, a Balaton-parti települések építészeti problémáira átfogó megoldást alakíthasson ki.

* * *

Az 1950-es évek vége és az 1980-as évek között az építészek pozíciójának átrendeződését láthatjuk, ami a nyaralókkal, építetőkkel fenntartott kapcsolataik, kommunikációs felületeik átalakulására is rávilágít. Míg a hatvanas években egészen közvetlen kapcsolattartási formák alakultak ki mind az intézményesült, formális pozíciókban, mind az informális, önkéntes patronáló mozgalmakban, addig a hetvenes–nyolcvanas évekre ezek az érintkezési felületek eltűntek. Ennek egyik oka az építkezések egyre nagyobb száma, de fontos szerepet játszott benne a fejlesztéspolitikai háttér átalakulása is. Az 1968-ban bevezetett új gazdasági mechanizmus fellazította az építésügyi eljárást és megszüntette a regionális kontrollt, ezt követően pedig nem állt rendelkezésre olyan pozíció, amely a Balaton-régiót átfogóan szemlélve kezelte volna a nyaralóépítés problémáját.

⁶¹ Építésügyi Tájékoztatói Központ 1980.

⁶² Kruppa István MÉSz-titkár levele Farkas Tibor részére. 1980. október 3. Farkas Tibor hagyatéka.

A balatoni nyaralóépítés a helyi települési szinten túl általános regionális problémaként jelentkezett, amelyre az építészet regionális szintű pozíciói révén adott érdemi válaszokat. A hatvanas évek közepétől más üdülőterületeken is elindultak az építkezések, így a nyaralók problémája már országos szintű tipizálási kérdésként jelentkezett. Az első típustervsorozat még a balatoni karakter kialakítását tűzte ki célul és a rekreáció balatoni stílusát kereste, később azonban ez a regionális jelleg feloldódott, és már általános üdülőhelyi jelleg keretében fogalmazták meg az épületeket. A típustervsorozatban az absztrakt modern formálás mellett a hagyományos, archetipikus épületformák és természetes anyaghasználatok is megjelentek, ebből adódóan a katalógusok kínálata rendkívül heterogén volt. A tervek célja kettős volt, egyrészt az egyedi épületek szerkezeti-esztétikai színvonalának javítása, másrészt az egymás mellé kerülő épületek települési összképének a rendezése. A típustervek azonban csak az egyedi problémára kínáltak megoldást, ugyanakkor nem tudták maradéktalanul kiszolgálni az építetők igényeit sem, szükség volt adaptálásukra és az engedélyezés során a személyes tanácsadásra, főépítési koordinációra is. Az intézményi modelleket áttekintve a rendszerszintű működésen túl a személyes hatókörök és kommunikációs eszközök fontossága rajzolódik ki az építetőkkel kialakított kapcsolatrendszerben. A főépítészség működése során a helyi és a regionális szint összehangolására tettek kísérletet, az intézmény megszüntetését követően azonban már nem volt megfelelő szerv ennek a kapcsolatrendszernek az átvételére. A regionális szintű koncepciót képviselő építészek és a nyaralóépítetők közti közvetlen kapcsolat megszakadt, ezt követően – bár történtek kísérletek a nyaralóépítkezések elvi formálására – már csak a szabályozás, típustervezés, ismeretterjesztés közvetett eszközeivel alakíthatták a táj összképét.

FORRÁSOK

Balatoni Regionális Történeti Kutatóintézet Könyvtár (BRTKK)

A Balatoni Intéző Bizottság Kirendeltségének iratanyaga, d. n.

Az ÉM Balatoni Területi Főépítészség iratanyaga (iktatlan), d. n.

Lechner Tudásközpont (LTK)

0491/k; DKT/OTTT/BTI/-0491 (I). Balaton-környék Regionális Terv felülvizsgálata I. In: Balaton-környék Regionális Terv felülvizsgálata. (I. kötet) VÁTI, 1975.

0491/k; DKT/OTTT/BTI/-0491 (II). A Balaton-környék Regionális Tervének ismertetése. In: Balaton-környék Regionális Terv felülvizsgálata. (II. kötet) VÁTI, 1975.

0491/k; DKT/OTTT/BTI/-0491 (III). A Balatoni Központi Fejlesztési Program ismertetése. In: Balaton-környék Regionális Terv felülvizsgálata (III. kötet). VÁTI, 1975.

2281/91/3.; DKT/OTTT/BTI/-2281. A Balaton eutrofizálódás elleni védelme.

- Farkas Tibor, Balaton-környéki főépítész, a Balatonfejlesztési Tárcaközi Bizottság titkáranak a hagyatéka. (A család magántulajdona, a kutatás keretében a szerző által feldolgozva.)
- Interjú Callmeyer Ferencel. Készítette Wettstein Domonkos, Telki, 2015. szeptember 5. (A szerző tulajdonában.)
- Interjú Csorba Zoltánnal. Készítette Wettstein Domonkos, Budapest, 2015. szeptember 2. (A szerző tulajdonában.)
- Mészáros Ábel beszélgetése Dragonits Tamással a *Fehér köpeny és rajzasztal* című beszélgetéssorozat keretében a Lechner Tudásközpontban. Budapest, 2016. november 30.
- Bánszky Zoltán – Egressy Imre (szerk.) 1962: *Nyarlalóépítés a Balaton-parton*. ÉM Dokumentációs Iroda, Budapest.
- Bérczes István – Farkas Tibor – Kisléghy Nagy István – Polónyi Károly 1960: Beszámoló a Balatonkörnyék fejlesztéséről. *Magyar Építőművészet* (9.) 6. 15–26.
- B. J. 1963: A balatoni nyaraló- és szálloda-építkezésekről tárgyaltak a siófoki kislakás-anakéton. *Magyar Nemzet* 1963. június 30. 5.
- Callmeyer Ferenc 1960: A hétvégi ház pályázat. *Magyar Építőművészet* (9.) 1. 23–29.
- Callmeyer Ferenc 1965: Hétvégi házak, nyaralók. *Magyar Építőművészet* (14.) 6. 32–37.
- Callmeyer Ferenc – Rojók Ervin 1972: *Hétvégi házak – nyaralók*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest.
- Carter, Ella 1937 (ed.): *Seaside Houses and Bungalows*. Country Life, London.
- ÉM Típustervező Intézet 1965: *Hétvégi házak, nyaraló épületek*. É.M. Építésügyi Dokumentációs Iroda, Budapest.
- Építésügyi Tájékoztatói Központ 1974: *Szőlőhegyi nyaraló tervek*. Építésügyi Tájékoztatói Központ, Budapest.
- Építésügyi Tájékoztatói Központ 1980: *Nyaraló tervek*. Budapest.
- Farkas Tibor – Csorba Zoltán 1963: A Balatonkörnyék építési rendje. *Magyar Építőművészet* (12.) 5. 58–59.
- Farkas Tibor – Polónyi Károly – Bérczes István 1957: Beszámoló a Balatonkörnyéki munkákról. *Magyar Építőművészet* (6.) 3–4. 112.
- Farkas Tibor – Balla Tibor – Bottyán Géza – Szappanos Géza – Csorba Zoltán 1967: *Főépítési beszámoló a Balatonkörnyék és Dunakanyar területéről*. ÉM Balatoni és Dunakanyari Területi Főépítészsége. Kézirat, Budapest, 1967. március. (Farkas Tibor hagyatékában.)
- Kaspar, Karl 1967: *International Vacation Houses*. Niggli, Teufeln.
- Laposa József 1979: Zártkertek a Balaton körül. *Területrendezés* (8.) 2. 86–95.
- Schéry Gábor 1969: Nyaralóépületek tervpályázata, 1968. *Magyar Építőművészet* (17.) 4. 2–6.
- Szabó Iván 1968: Baricska társas üdülőtelep, Balatonfüred. *Magyar Építőművészet* (17.) 4. 14–15.
- Szabó Iván 1972: Neptun társasüdülő. *Magyar Építőművészet* (21.) 3. 23.
- Szabó Iván 1975: Társasüdülők és társasüdülő telepekről – a tervezési gyakorlat kapcsán. *Városépítés* (12.) 4. 27–29.

- Thuránszky Miklósné 1976: A Balaton üdülési-idegenforgalmi régió területi problémái. *Városépítés* (13.) 3. 20–22.
- Z. L. 1964: Összhangban a természettel. Beszélgetés a Balaton főépítészével. *Magyar Nemzet* 1964. augusztus 20. 9.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Németh Szandra 2016: A Balaton mindenkié? A szocialista időszakbeli nyaralóépítések egyéni motivációinak vizsgálata. *Korall* (17.) 64. 137–156.
- Polónyi Károly 2000: *Építész-településtervező a perifériákon. Polónyi Károly retrospektív naplója*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest.
- Schleicher Vera 2018: *Kultúrfürdő. Kulturális kölcsönhatások a Balaton térségében 1821–1960 között*. L'Harmattan, Budapest.
- Simon Mariann 2016: *Újrakezdések / Restarts. Magyar építészet 1956–1969 és 1990–2010 között. Kritikai írások / Hungarian Architecture 1956–1969 and 1990–2010. Essays*. Terc, Budapest.
- Törő Balázs 2021: Befogadott turizmus? Formálódó terek, közelítő felek Balatonakali nyaralókultúrájának korai időszakában. *Korall* (22.) 84. 55–80.
- Wettstein Domonkos 2016: A Balaton régió mint kísérleti territórium. Az építészeti pozíciói az üdülőtérületi regionális tervezés kialakulásában Magyarországon. *Építés-Építészettudomány* (44.) 1–2. 129–177. DOI: 10.1556/096.2016.44.1-2.7.
- Wettstein Domonkos 2017: Regionális törekvések a Balaton-parti üdülőtérületek építéstörténetében a két világháború között. *Építés-Építészettudomány* (45.) 1–2. 139–171. DOI: 10.1556/096.2017.45.1-2.3.
- Wettstein Domonkos 2018a: *Regionális stratégiaalkotás a Balaton-part rekreációs célú építészetében (1929-1979)*. (PhD-disszertáció.) Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Csonka Pál Doktori Iskola, Budapest.
- Wettstein Domonkos 2018b: A „nagy számok” apró építésze. A magánépítkezések problémái a hatvanas évek Balaton-partján. *Comitatus* (28.) 226. 37–46.
- Wettstein Domonkos 2020: A Balaton-parti nyaralók építésze a rekreáció 20. századi életformáinak tükrében. *Építés-Építészettudomány* (48.) 1–2. 49–74. DOI: 10.1556/096.2020.002.

Szijártó Zsolt

Budapest és Nyugat-Berlin: lakások, nyilvános terek, szubkulturális közösségek

*Soskuti Tibor 1980-as és 1990-es évekbeli fényképeiről**

Az ún. 80-as évek divatba jöttek: kiállítások egész sora foglalkozik az underground szcéna legfontosabb alkotóival,¹ az alternatív kulturális-művészeti élet jellegzetes helyszíneivel,² művészeti-kulturális folyóiratok különszámokat szentelnek az időszak tudományos feldolgozásának.³ A műkereskedésben egyre nagyobb presztízssre tesznek szert az ekkoriban készült műtárgyak, az aukciók emelkedő árlistái jól tükrözik a korszak gyors felértékelődését. Konferenciák, kiadványok sokasága tanúskodik arról, hogy különböző tudományágak képviselői számára – saját területük belső logikájától vezetve – tanulmányozandó problémaként jelennek meg a 80-as évek: mint a kulturális ellenállás időszaka; mint „pokoli aranykor”; mint a második nyilvánosság létrejötte; mint a posztavantgarde előretörése,⁴ és a példák tovább sorolhatók. Erősödő kutatási aktivitás, fokozódó nyilvános érdeklődés – egy meglehetősen szűk (szinte csak Budapestre korlátozódó,⁵ alig pár száz aktív tagot és néhány ezer szimpatizánst magában foglaló) színtér tevékenysége, életformája iránt.

Jelen tanulmány is látszólag ebbe a kutatási trendsorozatba illeszkedik. „Témája” és főszereplője a 80-as évek budapesti underground színtérének egyik fontos résztvevője és megörökítője, Soskuti Tibor⁶ (Soso) képzőművész. Ugyanakkor a szöveg kérdésfeltevése némileg eltér a korszak bevett, elsősorban művészet-, jelenkor- vagy éppen irodalomtörténeti irányultságú feldolgozásaitól, és túllépve a lokális kulturális-művészeti szcéna elemzésén, összehasonlító megközelítésmódot képvisel.

* A tanulmány megírását támogatta a Nemzeti Kulturális Alap Képzőművészeti Kollégiuma.

¹ *Metszéspontok – Film, képzőművészet, zene: esettanulmányok a nyolcvanas évek filmjeinek köréből.* Szent István Király Múzeum, Székesfehérvár, 2017. október 6. – november 19.

² *Fekete Lyuk. A pokol tornáca. Underground Budapest '88-'94.* Kiscelli Múzeum 2018. december 18. – 2019. június 30.

³ *Artmagazin* 2019.

⁴ A korszakfogalom és a 80-as évek kapcsolatáról: K. Horváth 2017.

⁵ Vannak azért kivételek, így Pécs vonatkozásában: Koszits 2020.

⁶ Soskutilal – nem függetlenül a bevezetőben vázolt folyamatoktól – csaknem harminc év hallgatás után az utóbbi időszakban kezdtek foglalkozni a művészettörténészek: az Art+Text Budapest 2018. március 8. és március 30. között kiállítást szentelt a 80-as években készült festményeinek, ennek apropóján interjú jelent meg vele az *Artmagazin* lapban. Rieder 2017.

A 80-as évek underground kultúráját – nem függetlenül a kor kultúrpolitika által teremtett helyzettől, az első nyilvánosság csatornáinak politikai ellenőrzésétől – egy magába záródott, önmagára reflektáló, a hatalom által ellenőrzött, s ezért is szolidáris közegként mutatja be a szakirodalom. Ugyanakkor ez a leírás mintha elfedné a külföldi, hasonló érdeklődésű művészekkel, hasonló helyzetben lévő underground színterekkel kialakított kapcsolatokat, kölcsönhatásokat,⁷ s ezzel mintha „aranykalitkába” is zárná ezt a kultúrát. Ám éppen a 80-as évektől (főleg annak a második felétől) kezdve megnövekvő mobilitási lehetőségek, a politikai kontroll fokozatos fellazulása⁸ az underground kultúra tagjai számára is lehetőségeket kínáltak nemzetközi szakmai kapcsolatok kialakítására, külföldi rendezvényeken történő megjelenésre. Mint ahogyan az is előfordult, hogy a színtér tagjai más nyugat-európai nagyvárosokba költözve (de a hazai szcénával való kapcsolatukat is megtartva) folytatták tovább művészeti tevékenységüket.

A jelen tanulmány középpontjában álló életmű elemzése betekintést kínál az underground kulturális közeg – Budapest, sőt, az ország határain túl zajló – tevékenységébe. Egyebek mellett abba, hogyan segítette az idegen társadalmi közegben egy új életforma kialakítását az a sajátos tudás, kulturális tőke, személyes kapcsolatháló, amelyre a budapesti underground színtér tagjaként lehetett szert tenni. Soskuti ugyanis – miután 1978 és 1983 között aktív szereplője, később megörökítője volt a budapesti underground kultúra főbb szereplőinek – 1986-ban „disszidált”, elhagyta az országot, Nyugat-Berlinben telepedett le, és azóta is ott él. Élettörténetének, művészeti tevékenységének elemzése megismertet a nagyvárosi migrációs folyamatok egy különleges, viszonylag korai – a rendszerváltást közvetlenül megelőző – időszakával.⁹ Láthatóvá teszi a berlini magyar diaszpóra egy meghatározott generációs csoportját, s mikroszinten választ kínál a migrációkutatást általánosságban foglalkoztató kérdésekre: mit jelentett a 80-as évek közepén, viszonylag fiatalon, a vasfüggöny mögül egy nyugat-európai nagyvárosba megérkezni, s ott új életet kezdeni?

Mindezekre a kérdésekre a tanulmány – némileg rendhagyó módon – a Soskuti által Budapesten, illetőleg élete új helyszínén, Nyugat-Berlinben készített fényképek elemzésén keresztül keres választ.¹⁰ Soskuti fiatalkorától kezdve folyamatosan fotózta saját környezetét, lakóhelyét, barátait, azokat a városi tereket, amelyekben mozgott; kiemelt jelentőségű tevékenységet jelentett számára élete történéseinek dokumentálása.¹¹ Az általa készített képek sajátos természetűek,

⁷ Léteznek természetesen kivételek: elég csak Beke László művészettörténeti tevékenységére utalni, aki a szcena művészeti történéseit közép-kelet-európai kontextusba helyezte.

⁸ Bencsik–Nagy 2005.

⁹ Az elemzés szorosan kapcsolódik a migrációs folyamatot egy meghatározott nagyvárosi környezetben, a berlini magyarok különböző generációs csoportjaiban vizsgáló kutatáshoz. Erről lásd bővebben: Szijártó 2018.

¹⁰ Ezúton is szeretnék köszönetet mondani Soskuti Tibornak a baráti közreműködésért, a kutatás támogatásáért.

¹¹ És ez a megállapítás mindmáig igaz – az általa működtetett honlap egyik célja éppen az, hogy keretet kínáljon ezen dokumentációs tevékenység számára: <https://www.tiborsoskuti.com/>

formanyelvüket, esztétikájukat illetően szorosan kapcsolódnak a 80-as évek magyar művészeti fotográfiáinak meghatározott irányzataihoz. Hogyan rekonstruálható a fotódokumentumokat felhasználva egy meghatározott időszakhoz, generációhoz, szociokulturális közeghez kapcsolódó diaszporikus élethelyzet, tapasztalat? Mi olvasható ki segítségükkel a kétfajta (budapesti, nyugat-berlini) városi térhez és társadalmi-politikai mikrokörnyezethez fűződő viszonyról? Mennyiben figyelhetők meg különböző tapasztalatok, térhasználati minták és vizuális reprezentációk – attól függően, hogy egy zárt szubkultúra résztvevőjeként Budapesten, illetőleg egy kis etnikai csoport tagjaként Nyugat-Berlinben készítette-e a képeket Soskuti? Elválasztható-e egymástól ez a két csoportidentitás?

Több mint száz fénykép alkotja az elemzés korpuszát, eloszlásuk ugyanakkor meglehetősen egyenetlen. A képek zöme a budapesti idősakkal foglalkozik, a Nyugat-Berlinben eltöltött, kezdeti évekről sokkal kevesebb forrás maradt fenn, mivel 1988 elején Soskutinak zálogba kellett adnia a fényképezőgépét, s 1998-ig kölcsöngépek segítségével fotózott, ezáltal jóval kisebb korpuszt létrehozva. Az elemzés másik forrása az a háromrészes élettörténeti interjú, amely Soskuti Tiborral 2017–2018-ban, illetőleg 2022-ben készült berlini otthonában.

AZ ÉLETRAJZ: A BUDAPESTI ÉVEK

Az életrajzi tények röviden a következők: Soskuti Tibor 1960-ban született, egy művészethez sok szálon kapcsolódó családban. Karmester dédapa, a Király Színházban színészkedő és grafikai-műhely-tulajdonos nagyszülők, kitűnően rajzoló apa – többek között ez volt az a családi háttér, amely Soskuti gyermekkorában, neveltetésében alapvető vonatkoztatási pontokkal bírt. Ebből következett a hét éven keresztüli zongoratanulás, koncertfellépések különböző klasszikus darabokkal, mint ahogyan nem véletlen a rajzolás, a képregénykészítés iránti korai érdeklődés sem. Az életét végigkísérő fotózási szenvedély kialakulásához is hozzájárult a nagyon korán, már öt éves korában megkapott Zenit kamera. „A fotóstáska mindig a szívemnél lógott – mint egy meghosszabbított szem és adattároló – rögzítve azt a mesét, amiben élünk” – mondja egy közelmúltbeli interjúban, s a szövegben előkerülő fogalmak mindegyike („meghosszabbított szem”, „adattároló”, az „élet mint mese”) szerepet játszik az életmű interpretálásakor.¹²

Ebben a művészetek iránt fogékony közegben szinte természetesnek tűnt, hogy Tibor az általános iskola befejezése után, 1974-ben egy képzőművészeti gimnáziumban folytassa tanulmányait. Ám a család nem támogatta ezeket az ambíciókat, ezért Soskuti 1978-ban a Török Pál utcai Kisképzőben, alkalmazott művészeti területen, játékkészítő grafikusként végzett; főként a játékkészítés, a bábszínház, a meseírás és -illusztráció területeivel foglalkozott elmélyültebben. Ez a látszólag speciális előképzettség, illetve az ipari dizájn, az iparművészet,

¹² Rideg 2017.

a díszlettervezés iránti érdeklődés pályája későbbi alakulásában fontos szerepet játszik. 1978-ban sikeresen felvételizett ugyan a Képzőművészeti Főiskolára, de csupán egy évig bírta az intézményt akkoriban jellemző, hagyományos képzést, aztán félbehagyta tanulmányait, és inkább maga választott mestereket. Művészeti fejlődését leginkább Pauer Gyula, Vető János és közeli rokona, Tolvaly Ernő segítették.

A VÁROS: BUDAPEST

Ez az intézményeken kívüliség nem csupán Soskuti művészeti tanulmányokhoz való viszonyát határozta meg, hanem sajátos életformájává is vált. Valószínűleg a saját szoba hiányában, és a zaklató családi konfliktusok következtében már nagyon korán, alig 15 évesen elköltözött otthonról, és 1975–1986 között barátok lakásaiban húzta meg magát Budapesten, de arra is volt példa, hogy nyáron az utcán élt.¹³ Ezek a barátok, szerelmek, ismerősök a korabeli, éppen szerveződő képzőművészeti-zenei underground jellegzetes alakjai voltak: filmesek, festők, fotósok, zenészek. Soskuti Tibor ebben az érdekes, zárt, állandó átalakulásban lévő közegben mozgott egy évtizeden keresztül.¹⁴

Az 1976 és 1986 közötti évek kulturális-művészeti tekintetben is mozgalmas időszakot jelentettek: ebben a bő évtizedben átalakult a főváros alternatív kulturális-művészeti szcénája, új zenei és képzőművészeti irányzatok jelentek meg. A hard rock és a progresszív rock korábbi dominanciáját először a punk zene felforgató tartalmai és provokatív külsőségei váltották fel, majd ezt követően megjelent, s az évtized elejére dominánssá vált a new wave zenei stílus. A képzőművészetben nagyjából párhuzamosan zajlott le a posztavantgárd irányzatok térhódítása, s egy olyan eklektikus formanyelv felértékelődése, amely középpontba állította a dekorativitást, kedvelte az ironikus-frivol gesztusokat. Mindez nem hagyta érintetlenül a mindennapi élet esztétikáját sem: a fővárosi, főként fiatal művészekből álló csoportok életstílusa, öltözködése, lakberendezése megváltozott, újfajta divathullámok jelentek meg.

Ennek a jelentős átalakulásnak, a „nyolcvanas évek kultúrájának” egyik leg-szorgalmasabb, leghitelesebb dokumentátora éppen Soskuti Tibor volt, aki 1978 és 1983 között a színtér egyik aktív szereplőjeként tevékenykedett. 1978-ban

¹³ Az underground kultúrát ugyancsak naplószerűen fotózó Szilágyi Lenke így emlékezik vissza erre az időszakra: „Mindenki ugyanazokra a helyekre járt. Fényképezgettem a körülöttem lévő embereket koncerteken és kiállításokon [...]. Az élet is olyan volt, hogy egymáshoz jártunk konyhabulikba. Ebben az időben nem laktam sehol, táskákból éltem és mindig másnál aludtam.” Oltai 2017: 245.

¹⁴ „Különleges és titokzatosan tehetséges volt a közeg, amely létrehozta azt a korszakot: pár száz zenész és pár (tíz?)ezer fős közönség. Ezt a közeget, ezeket a zenéket és szövegeket a »magasművészet« lekezelte, a rockerek nem értették, az akkori harminc-negyvenesek (a hatvannyolcasok) lesajnálták, a huszonévesek alig ismerték, a tizenévesek azt hitték, hogy ismerik (pedig az *Első Emelet* nevű együttést ismerték helyette).” Kemény 2017: 13.

az elsők között szervezett „new wave disco”-t a Fiatal Művészek Klubjában. 1980. november 5-én pedig Gázi Zoltánnal nyílt közös kiállítása, a Balaton együttes részvételével az egyik fő szubkulturális rendezvényhelyszínnek számító Bercsényi Kollégiumban.¹⁵ Aktívan részt vett a képzőművészettől ekkoriban elválaszthatatlan zenei szubkultúra működésében is. 1980 szeptemberében baszuszusgitárosként játszott a Balaton együttes debütáló fellépésén, a Kulich Gyula téri Pszichiátriai Klinikán. Később inkább képzőművészként volt jelen a Balaton, Trabant, Európa Kiadó koncerteken, a műsor részeként korai VJ-ként színezett diákat vetített a zenekar tagjaira, és folyamatosan fotózta próbáikat, fellépéseiket, mindennapjaikat. Klubok, koncerthelyszínek, magánlakások voltak a dokumentálás legfontosabb helyszínei, a városi tér ritkábban, a fellépésre igyekvő zenészek útjainak alkalmi, szinte véletlenszerű háttereként jelent meg a fotókon.

Aztán 1983-ban egy súlyos betegség végett vetett ennek az aktív, színtér-alkalító, közreműködő tevékenységnek, Soskuti mindennapi élete egyre inkább beszorult különböző pesti lakásokba. Ezen lakások nappal elsötétített szobáiban fotózott, festett napokon keresztül, hetente alig pár órát mozdulva ki belőlük. Így ez az amúgyis kicsi színtér a lakások privátságában még intimebb körülmények közé került, ahol a vastag falak, a leeresztett redőnyök, a behúzott függönyök között megvalósult a külvilág teljes kizárása. Ugyanakkor ritkán volt magányos, a lakásokban gyakori vendégeknek számítottak az alternatív kulturális közegekből származó ismerősök és barátok, Soskuti több száz főt számláló közvetlen hálózatának tagjai. Akkoriban készített képein felvonul szinte az egész underground mozgalom, stilizált, a mindennapoktól elkülönülő pózokban – jelmezekben, ki-sminkelve, megszerkesztett enteriőrökben.

A FÉNYKÉPEK ELEMZÉSI SZEMPONTJAI

Az ebben az időszakban készített több száz, különböző technikával létrehozott, de tartalmilag-stilárisan meglehetősen egységes képrepertoár több, egymással összekapcsolódó módon is vizsgálható.¹⁶ Ki lehet indulni a fotós intézményi helyzetéből, rákérdezve arra, milyen pozícióból/intézményi felhatalmazással készítette ezeket a képeket, hogyan tekintett mindeközben saját szerepére. Ebből az intézményi nézőpontból osztályozta a 80-as évekbeli posztavantgárd színtérrel foglalkozó fotósokat Havasréti József, három alapvető szerepet különítve el: a hivatásos fotóriportert, az értelmiségi szószólót és a színtér aktív szereplőjét/doku-

¹⁵ A Kollégiumban zajló kulturális, művészeti eseményekről a *Bercsényi 28–30* című lap folyamatosan beszámolt. A folyóirat digitális archívuma itt található: http://bercsenyi2830.hu/bercsenyi2830_hu/ – utolsó letöltés: 2022. július 13. Egy másik Bercsényi Klub-beli rendezvény, ahol jelen volt Soskuti Tibor ebben az évben Pauer Gyula *Pseudoelőadás – Maya hasadása* című előadása volt. Bercsényi Kollégium, Budapest, 1980. április 15. Résztvevők: Érmezei Zoltán, Imre Emma, Dobos Gábor, Pauer Henrik, Pauer Gyula, Soskuti Tibor, Vető János.

¹⁶ Részletesen: Fejős 2005.

mentátorát.¹⁷ Oltai Kata művészettörténész felosztása is hasonló kritériumokat tart szem előtt: különbséget tesz a szociográfiai nézőpontot érvényesítő társadalomkutatók, a hivatásos fotósok és a szintér szereplői között (Oltainál: Szilágyi Lenke és Lugossi Lugo László), akik valamifajta „életformaszerű naplózás” keretei között fotóztak.¹⁸

Soskuti egyértelműen azon képkészítők közé tartozik, akik speciális belső perspektívából, a szintér szereplőjeként – talán egyik csomópontjaként (még ha nem is csak az ő személye, hanem az általa használt lakások jelentették a hálózat fő szervezőelemét) – dokumentálta a körülötte zajló eseményeket; eleinte a fél-nyilvános helyeken, majd egyre inkább a lakás privát szférájába zárva. Mind-eközben az így létrehozott képeket nem csupán dokumentumoknak, hanem saját művészeti tevékenysége egyik területének tekintette, ahol szabadon kísérletezhett a posztavantgard vizuális nyelvvel.

Soskuti médiahasználatát különös kettősség jellemzi. Egyrészt fogékony az új technológiák kínálta lehetőségekre: Magyarországon az elsők között használta művészeti célokra a Xerox-gépet, mint ahogyan a kezdetektől érdeklődött a számítógép művészeti alkalmazása iránt is.¹⁹ Analóg kamerája gyermekkorától kezdve folyamatosan a nyakában lógott, de digitális fényképezőgéppel is már korán rendelkezett. Soskuti igazi innovátor, az új mediatechnológiákkal állandóan kísérletező, folyamatosan újdonságokat kereső és kipróbáló alkat. Ugyanakkor az a mód, ahogyan az új mediális eszközkészletet használja, az évek során meglepő állandóságot mutat, s szorosan kapcsolódik a nyolcvanas évek elején kialakított esztétikai-alkotói elveihez.

Ezen esztétikai elvek középpontjában a „festőiség” kategóriája áll. „Nem fotószerűen próbáltam festeni, hanem festőszerűen próbáltam fotózni” – fogalmazta meg egy nyomtatásban megjelent interjúban afféle ars poeticaként fotókészítésének alapelvét.²⁰ Ez a „festőiségre” való törekvés kapcsolódik a 80-as évek elején jelentkező, Hegyi Lóránd művészettörténész által „új szenzibilitásként” jelölt posztavantgárd megközelítésmódhoz,²¹ amely nagy figyelmet fordított a dekorativitásra, szívesen használta a populáris kultúra szimbólumait, egyszerre volt ironikus és mégis bensőséges.²² De legalább ennyire fontos elve volt ennek az esztétikának a síkok összekeveredése, a különböző felületekre elhelyezett, azokat átalakító vizuális tartalmak, s az így elért szürreális összhatás.²³

¹⁷ Havasréti 2017.

¹⁸ Oltai 2017.

¹⁹ Már 1998-ban vásárolt magának számítógépet, s elkezdett különböző programnyelveket megtanulni és honlapokat készíteni.

²⁰ Rieder 2017: 58.

²¹ Hegyi 1983.

²² Az „új festőiség” programjának egyik megfogalmazója Birkás Ákos volt: Birkás 1983.

²³ Egy interjúrésztletben Soskuti összefoglalja a festőiség keresésére irányuló, nyolcvanas évekbeli mediális kísérleteit, amelyek végül elvezettek egy saját formanyelv kialakításához: „Amikor a hetvenes évek végén elkezdtem erőteljesebben foglalkozni a fotográfiával, ezzel párhuzamosan kezdtem a koncerteken az emberekre általam készített diaképeket vetíteni. és a fotók átalakultak

1. kép. Soskuti Tibor: *Freedom – Gépmadár utca* 1980

Fotó, xerox, dia. Soskuti művészeti törekvése arra irányult, hogy e médiumokat kimozdítsa eredeti használati kontextusukból, „festménnyé formálja” azokat. Az foglalkoztatta, hogy a fotó milyen módokon válhat festőivé, a xeroxból hogyan hozható létre festményszerű munka, s ugyanezért fordult a számítógéphez is: „Így történt, hogy computer megjelenésekor elkezdtem computer grafikákat is csinálni. Tulajdonképpen a festészet miatt lett a computer. Mint ahogy a fotónál is, a fotó miatt kezdtem el festeni és nem fordítva.”²⁴

A „festőiség” hatásának eléréséhez Soskuti sokszor használt különböző felületeket (layereket), amelyek újfajta síkokat, szokatlan nézeteket kínálnak. E sajátos „layer-használat” hátterét a new wave vizuális világának egyik meghatározó eszköze, a készen talált felületeket átszínező, a reális városi tereket megjelölő graffiti kínálta. A Soskuti által használt „layerek”, felületek meglehetősen különbözőek voltak. Előfordult, hogy kémiai úton bontotta meg, s alakította át rétegzetté az eredetileg egységes felületet. Ez történt a 70-es évek végén, a 80-as évek elején készült diaportréinál, amelyeknél a színes diafilmet a mindennapokban használt

festményekké. Ott voltak továbbá a »xerox-pillanatok«, amelyek szintén nagyon festőiek voltak. A hetvenes évek végén bejött a nyomtató, [...] és ezek a nyomatok [...] absztrakt, elmosott, fekete-fehér képeknek tűntek, a fotók nagyon kemények voltak, a széleik elmosódtak, nagyon rossz minőségűek. Nekem ez teljesen a festészet irányába mutatott, olyan volt, mint egy géppel előállított festmény. És akkor rájöttem, hogy ebből el lehet menni a festészet felé... Elkezdtem megfesteni a diákat is mindenféle anyagokkal, és ebből is kialakult egy miniatűr festészet. És a 80-as évek elején már nagy képeket is festettem, amelyekhez sokat használtam fotókat és ezeket a mai napig is sokat használom.” Interjú Soskuti Tiborral, 2017. október 30-án.

²⁴ Interjú Soskuti Tiborral, 2017. október 30-án.

vegyi anyaggal (a „Szilvia fehérítőporral”) kezelve, sajátos, különböző rétegekből álló felületet hozott létre.²⁵ De ugyanez a folyamat játszódott le akkor is, amikor ezeket a színes diákat – VJ-ként dolgozva – rávetítette a koncertező művészbárátok testére, újfajta nézeteket, síkokat előállítva. Később – már Nyugat Berlinben – egész házfalakat festett újra ezen sajátos esztétika jegyében,²⁶ s Berlinben, 1986-ban találkozhatott minden felületek „leghíresebbikével”, a Berliini Fallal.²⁷

A BUDAPESTI FÉNYKÉPEK ELEMZÉSE

A különböző alkalmakkor, szándékokkal készített fényképek, több ezer darabos képrepertoárok rendszerezéséhez jó kiindulópontot kínálnak a kutatók által létrehozott különböző fényképtipológiák. Jelen korszak vonatkozásában fontos orientációs pontot kínál Szilágyi Sándor fotótörténész *Neoavantgárd tendenciák a magyar fotóművészetben 1965–1984* című, nagyjából húsz év tendenciáit felleltározó, enciklopédikus szándékú kötete.²⁸ A szerző ebben a munkában összesen kilenc képtípust különít el: fotóakciók, szekvenciák, térkonstrukciók, városvíziók, fényrajzok, önarcképkonceptek, portrékonceptek, megrendezett fotók és képzőművészeti fotóhasználatok. E képtípusok közül jónéhány megtalálható a Sосkuti Tibor által létrehozott fotókorpuszban, főként a portré- és az önarcképkonceptek száma jelentős, kapcsolódva ezzel az egyik mesterének tekintett underground művész, Vető János 70-es évek végén, 80-as évek elején készült munkáihoz.

Már Sосkuti első, 1980-ban a Bercsényi Klubban megrendezett kiállításának a meghívója mutatja az életmű legfontosabb témáit: az elmosódott, foltszerű városi teret, amelynek éjszakai, lámpák által megvilágított kulisszája előtt, a kép előterében megjelenik a művész portréja. Sосkuti képei kapcsán három nagyobb tematikai egység különíthető el: az otthon/lakás (énközpontú) világa, az utca/városi tér nyilvános közege, a klubok/galériák félnyilvános terei. Ezeket a privát és a nyilvános tengelyén elhelyezhető térkonstrukciókat ugyanakkor összekapcsolja egy negyedik képtípus: a (sokszor felkérésre készült) portrék, illetőleg a (dokumentáció szándékával létrehozott) önportrék sorozata.²⁹ Sajátos hierarchiát

²⁵ „A vízben oldva, a diára kerülve feloldja az emulziót, s lehet vele festeni és átváltoztatni – a hígítástól függően – vagy lazábban, akkor lazúrosan, ha keményebben, akkor a rétegeket leszedte. Az emulzió a dián négy rétegből áll – a kék, aztán a piros, a zöld és a sárga – ezzel lehetett játszani, sok fényképet direkt kékre csináltam, hogy meglegyen az összes emulzió rajta.” Interjú Sосkuti Tiborral, 2017. október 30-án.

²⁶ „Graffitiztem a házak tűzfalát Kreuzbergben, megbízásból és jó pénzért. Igazából arra mentem, hogy gyorsan elkészüljön, mert közben más munkám is volt. Megvoltam vele három nap alatt, 3500 márkáért. Nem egy óriási munka, de meg lehet nézni a Köpenicker Strasse 8. szám alatt.” Interjú Sосkuti Tiborral, 2017. október 30-án.

²⁷ 1989-ben szintén megbízásból graffitizett a Berliini Falra, összesen 300 m hosszúságban.

²⁸ Szilágyi 2007.

²⁹ Ezek a képtípusok – ahogyan korábban is már láhattuk – a korszak underground kultúrájának bevett, jellegzetes műfajait alkotják.

alkotnak ezek a képtípusok: a portrék/önportrék szerepe az elsődleges, a különböző térkonstrukciók legtöbbször ezekhez kínálnak jól megválasztott hátttereket.

A 80-as évek kulturális-művészeti undergroundját elemző írások kiemelt módon foglalkoznak ezen – az első nyilvánosság intézményrendszerétől megfosztott – kultúra megjelenésének helyszíneivel: a (periférikus városi helyeken található) művelődési házakkal³⁰ és a (hatalom számára az ellenőrzés lehetőségét is megteremtő) belvárosi klubokkal.³¹ Ezek mellett fontos helyszínek voltak a (magán) lakások,³² hiszen a tűrés és betiltás határán mozgó művészek sok esetben arra kényszerültek, hogy produkcióikat, eseményeiket ezek viszonylagos védettségében szervezzék meg. A legismertebb történet a Halász Péter-féle színház esete, amelynek a 70-es évek elején kellett elhagynia a Kassák-klubban levő alkotóbázist, s ezután egy Dohány utcai ház emeleti lakásában hozta létre előadásait. Számos példa támasztja alá a magánlakások kiemelt szerepét a korszak kulturális termelésében, s ennek következtében az időszak eseményeinek leírásának bevett kategóriájává vált a „lakás” (lakásszínház, lakáskiállítás, lakásszeminárium). Sőt, a neoavantgard művészet és irodalom egyik monográfusa, Tábor Ádám – igaz, egy korábbi korszak leírásakor, de a jelen időszakra is érvényes módon – a „lakás-kultúra” fogalmában ragadta meg e kulturális-művészeti színtér működési elvét.³³

A 80-as évekkal foglalkozó tanulmányok a „lakás”-t legtöbbször absztrakt módon, nyilvánosságelméleti keretben, a privát–nyilvános dichotómia mentén, annak egyik pólusaként értelmezik. Még azok a szövegek is, amelyek e két kategória kapcsolatára, dinamikus viszonyára hívják fel a figyelmet,³⁴ legtöbbször megmaradnak ebben a gondolkodási sémában. Ám fontos kiemelni, hogy ezek az ellenkulturális helyszínek konkrét, „empirikus” lakások voltak, fizikai helyek a korabeli városi térben. Egy olyan városi térben, ahol érvényesültek a szocialista városfejlődés főbb tendenciái,³⁵ a korszak sajátos tulajdonviszonyai, amelyet a 60–70-es évtizedek lakáspolitikája formált. Nem véletlen, hogy a korszak szociológiája kiemelten foglalkozott a városfejlődés, a szocialista urbanizáció folyamataival, azt olyan kutatási területnek tekintette, ahol a társadalom szerkezetére, változásaira lehet következtetni, s így lehetőség nyílik a szocialista rendszer működési logikájának a tanulmányozására.

A szocialista városfejlesztés középpontjában a korszak egyik nagy szociális problémájának, a „lakáskérdés”-nek a kezelése állt. Az urbanizáció hatására nagy tömegben a fővárosba érkező munkavállalók lakhatását a városközponttól

³⁰ K. Horváth 2010; nagyobb összefüggésben: Fogarasi 2007.

³¹ Bényi 2002.

³² Havasréti 2006.

³³ Tábor 1997.

³⁴ „Ugyanakkor – módosítva ezzel a klasszikus nyilvános/privát kettősséget – ezzel a mozzanattal a magánszférát is kiterjesztették, a »nyilvános« karakterjegyeivel látták el, amennyiben a színházi darabok, felolvasások, zenehallgatások közönsége meghaladta az intim nyilvánosság körét és ismerveit; így a magánélet és a közéleti, képzőművészeti, irodalmi, zenei aktivitás nem vált el élesen egymástól”. K. Horváth 2010: 124.

³⁵ A klasszikus tanulmány: Konrád–Szelényi 1971.

2. kép. Soskuti Tibor: *Photo shooting by Gazsi Zoltán – Valusek Zoltán (Bobby)* (1979)

viszonylag távol lévő, új lakótelepek létesítésével kívánták megoldani.³⁶ Ennek következtében a történeti belvárosban megmaradt a nagyjából az 1880-as évek végén épült és a II. világháború után államosított tanácsi bérlakásállomány.³⁷ Ezeknek az állaga ugyan fokozatosan romlott, de – az állami támogatás rendszere miatt – meglehetősen alacsony lakbérékkel és rezsiköltségekkel, olcsón lehetett bennük élni. A rendszerváltás előtt kétfázisú mobilitási rendszer működött a fővárosi lakáspiacon, amelynek következtében a magasabb jövedelemmel rendelkező családok a budai szuburb-övezetekben teremtettek maguknak új otthont, az alacsonyabb jövedelműek pedig különböző külső kerületekbe szorultak, míg a foglalkozási hierarchia közepén található csoportok nagyobb számban telepedtek meg a Nagykörúton belüli városrészben, ahol a viszonylag nagy alapterületű lakások és a városi élet vitalitása fontos vonzerőt jelentett számukra. Ezek a szocialista urbanizáció következtében létrejött társadalmi-térbeli átalakulások jelentették azokat a keretfeltételeket, amelyek befolyásolták az underground kultúra tagjainak lakásviszonyait, életformáját, illetőleg – közvetetten – hatottak az ön-reprezentációjukra is, így befolyásolva, alakítva a különböző művészi tartalmakat.

Soskuti Budapesten készített fotóinak középpontjában is – 1983 után egyértelműen – a lakás belső tere áll, amely számára fontos identitásformáló és -kifejező erővel rendelkezett. Soskuti ugyanis nem rendelkezett saját lakással,

³⁶ Szelényi–Konrád 1969.

³⁷ Ekler–Hegedűs–Tosics 1980.

legtöbbször valamely közeli ismerősétől több-kevesebb ideig kölcsön kapott helyen rendezkedett be, s a helyzet ideiglenességével mindig tisztában volt. Ezek a lakások az Akácfa, a Révai, az Alpári Gyula utcában, azaz többnyire a főváros belső kerületeiben helyezkedtek el, közel a képzőművészeti-zenei underground fontos helyszíneéhez, ideális találkozópontra kínálva az ismerősök, barátok számára. Többnyire polgári lakások szolgáltak ideiglenes otthonként, tágas belső terekkel, hatalmas ablakokkal, nagy szobákkal, amelyek csak a legszükségesebb bútorokkal voltak berendezve. Annál több, első pillantásra szokatlannak tűnő tárgy volt a belső terekben felhalmozva: zeneszerszámok, kottatartók, festőállványok és festéktubusok, műanyag térelválasztók – egy szubkulturális művészvilág tárgyai, amelyek sajátos viszonyrendszerbe kerültek a polgári lakás inkább reprezentatív belső tereivel.

A város kinti világa, a 80-as évek lepusztult budapesti közterei nem láthatók a lakásokból – éles elhatárolódást teremtenek ettől az ablak előtt összehúzott függönyök, a ritkásan leengedett redőnyök.³⁸ A belső terekből a kinti világ kizáródott: a városi utcák csak lefotózott formában, a szoba falaira rávetített képekként voltak jelen, inkább lebegő, fiktív helyszínekként, semmint valós, reális földrajzi pontokként. „Az utcát is hazavittem, mert rengeteget fényképeztem úgy, hogy rávetítettem az emberekre az utcát” – mondja Soskuti az interjú egy helyén.³⁹ A kinti világtól való elhatárolódást, a lakásbeli mikrokozmosz autonómiáját tovább erősítette a napszakok megszokott rendjének felcserélése. Mivel Soskuti legtöbbször éjszaka dolgozott a festményein, és a társasági élet is akkor, a klubok bezárása, a koncertek befejeződése után volt igazán jelentős, ezért a nappalok a leeresztett redőnyök mögött, leginkább passzívan teltek.

A redőnyök résein keresztül beeső fénysugarak egy önmagába záródott kisvilágot jelenítenek meg.⁴⁰ Néha melankolikus ez az erőteljesen stilizált világ, de a legtöbbször inkább játékos: az üres szobában áttetsző vagy színes függönyökkel, használati tárgyakkal kialakított enteriőrök, a sokszor valamilyen jelmezbe öltözött szereplők változtatják át a teret a mindennapi élet helyszínéből egy életforma kulisszájává. „Függönyöket csináltam a lakáson belül, elválasztó szelvényeket, zöld műanyag függönyből, amit térben lehetett tologatni – ezzel játszottam, ez volt az enteriőr. Vivit nagyon sokat fényképeztem, beöltözött, játszottunk.”⁴¹ A képeken látható színes, mesterséges, művi világ egyszerűen volt menekülés

³⁸ Egy jellegzetes idézet erről a korszakot feldolgozó monográfiából: „[...] a terem sötétjében nem bocsátott több világosságot a diavetítő sugara, mint egy lazán leengedett redőny.” Szőnyei 1992: 384–385.

³⁹ Interjú Soskuti Tiborral, 2017. október 30-án.

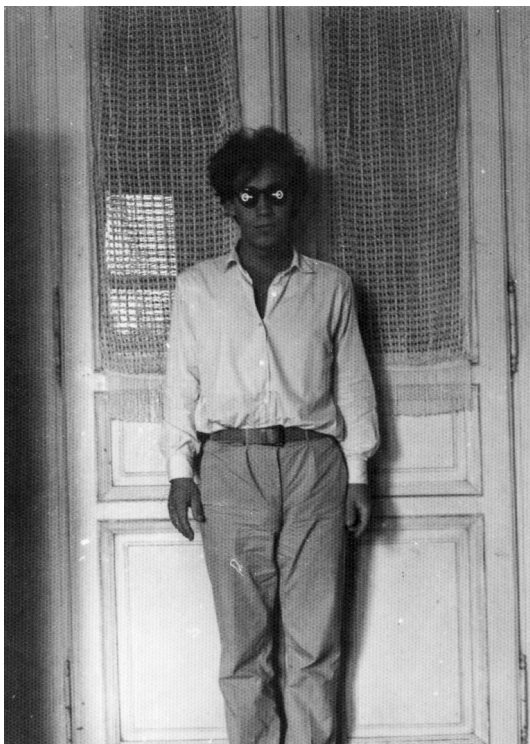
⁴⁰ A Trabant zenekar kapcsán jegyzi meg Szőnyei Tamás, de igaz a zenészeket fotózó Soskuti munkáira is: „Amilyen bensőséges, csak-magunknak-csináljuk érzete volt a színpadon zenélő Trabantnak, olyan furcsa falat is emeltek önmaguk és a nézők közé: saját, külön, zárt világukba az idegen bepillantott ugyan, de csak akkor léphetett be, ha sikerült azonos hullámhosszra hangolni magát velük. [...] elvarázsolt tájakon utaztak, vagy inkább elvarázsoltan bolyongtak ebben a nagyon is valós városban.” Szőnyei 1992: 383.

⁴¹ Interjú Soskuti Tiborral, 2017. október 30-án.

a „létező szocializmus” jellegtelően szürkeségéből, valamifajta underground életforma-kísérlet helyszíne, illetőleg élet és művészet egységének megvalósításával kísérletező alkotóbázis, művészeti laboratórium. És persze (főleg) találkozóhely.

A fotókon szereplő személyek a különböző lakásokban szinte ugyanazok. Sokszor látható rajtuk maga a fotós, Soskuti, aki vendégként, ideiglenesen van jelen a belső terekben, miközben a képek segítségével mégis megpróbál valamilyen otthonosság érzést előállítani, az otthon kulisszáját felépíteni. Sokszor megjelenik még a lakás tulajdonosa vagy a lakótárs (van, amikor a kettő ugyanaz a személy), aki legtöbbször valamilyen közeli ismerős, szintén az underground tagja. Legtöbbször nemcsak érzelmi támogatást nyújtó barát, hanem valamilyen formában – mecénásként vagy alkotótársként – része Soskuti művészeti tevékenységének is. Mint Pauer Henrik, akivel Pestszentlőrincen lakott együtt egy évig, intenzív közös művészeti tevékenységet, útkeresést, kísérletezgetést, manifesztumgyártást folytatva. Vagy mint a társkiállító Gazsi Zoltán rendező-operatőr, aki frissen örökölt, Alpári Gyula utcai lakását, műtermét adta kölcsön Soskutinak.

Jelen vannak továbbá az ismerősök, a naponta akár többször is felugró jóbarátok, akik valamilyen formában magukkal hozták a várost, a kinti világot a lakásba: a fontosabb történések beszámolóit, a közelgő események híret – s cserébe legtöbbször egy portrét kaptak, képet saját magukról. Az így megörökített ismerősök többsége is alkotótárs, az underground kultúra azóta ismertté vált figurája, de akadnak köztük szimpla érdeklődők, az éjszakai életben magukat jól érezni szerető kíváncsiskodók. Sőt, Soskuti „lakásaiban” már korán felbukkantak külföldi (elsősorban német) vendégek, ottani underground művészek, a berlini, kölni stb. színtér képviselői, egzotikus felfedezőútra vállalkozó újságírók, akikkel már a 80-as évektől kezdve elindult valamifajta kapcsolatfelvétel. Néha meglepően színes társaság gyűlt össze az Alpári Gyula utcai lakásban:

3. kép. Soskuti Tibor: *Guest (önarckép)* (80-as évek)

„Volt itt mindenféle látogató. Folyamatosan jöttek Nyugat-Berlinből is, mert a lakás központi helyen volt. Itt volt egy kelet-berlini srác, aki egy társával átúszott Nyugat-Berlinbe, hét órán keresztül voltak a víz alatt. Úgy nézett ki, mint egy texasi amerikai, vastagnyakú, szeplős. Volt egy másik pár, feketébe öltözött igazi berlini punkok, aztán még egy berlini lány. Kölnből is jöttek néhányan, Moritz Reichelt is volt nálam, a Der Plan alapító tagja.”⁴²

A VÁROS: NYUGAT-BERLIN

Soskuti habitusában van valamilyen lényegi kíváncsiság, amely nem korlátozódik a művészet területére, hanem általánosságban érdeklődik a világban (Nyugat-Európában) zajló események iránt. Már 18 éves korában (1978-ban) világméretű útra akart menni a barátnőjével, aki decemberben el is utazott Svájcba. Soskuti hiába indult utána, a határőrök leszállították Hegyeshalomnál, s arra hivatkozva, hogy disszidálási szándékával törvénysértést követett el, elvették az útlevelét. Ekkor még nem akarta végleg elhagyni az országot, csak – egy ismerős lánytól kapott pénzen – körül szeretett volna nézni Nyugaton. Ennek ellenére bevonták az útlevelét, s hiába adott be minden évben kérelmet, újra és újra elutasították. Csak nyolc évvel később, 1986-ban lett ismét útlevele, ekkor azonnal ki is használta a lehetőséget, és az év végén elhagyta Magyarországot, és Nyugat-Berlinben telepedett le.

Miért pont Nyugat-Berlin volt az úticél? Leginkább kizárásos alapon:

„Amerikába nem sok kedvem volt elmenni – egyébként a mai napig sincs –, Párizsról azt hallottam, hogy nagy a szegénység, nem jó ott maradni, London már akkor is túl drága volt, más hely meg annak idején nem jött számításba. Olaszországban volt egy menekülttábor, Capua, onnan mentek tovább Amerikába, már akinek sikerült. A legtöbbször nem sikerült, ott maradtak több éven keresztül. Az északi országokba nem akartam menni. Fogalmam sem volt, mi a szituáció Berlinben, azt sem tudtam, hogyan néz ki a fal, egyáltalán, mi van itt...”⁴³

1986 decemberében érkezett meg Nyugat-Berlin Kreuzberg nevű kerületébe. Noha az áttelepülés „vakrepülés”-szerű volt számára, a Budapesten kialakított, sűrű ismerősi hálózat itt is segítségére sietett. Már Nyugat-Berlinben élt egy közeli jóbarátja (B. D.), akit 16 éves kora óta ismert Budapestről, ezt a lakást is az ő révén kapta meg. Az első hetek különösen emlékezetesek voltak számára, rendkívüli időjárási viszonyok között, évtizedes rekordokat döntőgető (-36°-os) hideghullám során költözött be a fűtetlen szobába. S mintha magával hozta volna

⁴² Interjú Soskuti Tiborral, 2017. október 30-án.

⁴³ Interjú Soskuti Tiborral, 2017. október 30-án.

a budapesti közegét, már a következő nap megjelent nála a budapesti underground néhány jellegzetes képviselője, akikkel tovább is utazott Hamburgba, egy ottani *Magyar hetek* elnevezésű rendezvénysorozatra, ahol egy művészeti performansz lebonyolításában segédkezett.⁴⁴ Csak pár hónap múlva, 1987 márciusában tért vissza újra Nyugat-Berlinbe. Az első időszak a kint tartózkodás legális feltételeinek megteremtéséről, a berendezkedésről, a környék és a város fokozatos megismeréséről szólt.

Nyugat-Berlinben részben hasonló, részben eltérő társadalmi-kulturális közeg fogadta. A város kettéosztottsága, a fal jelenléte miatt itt is érezhető volt, a mindennapok részét alkotta a bezártság tapasztalata. Kreuzberg még az önmagában különleges státuszú Nyugat-Berlinen belül is speciális helyzetben volt, szigetszerű állapot jellemezte. Az egykor (a Görlitzer Bahnhof elnevezésű pályaudvar közelsége miatt is) fontos, sűrűn lakott ipari és kereskedelmi központot három oldalról is a Berliini Fal, illetőleg az egykori NDK „természetes határai” vették körül, s a régi városközpontba, az Alexanderplatzra vezető út is hermetikusan le volt zárva. Mindez sajátos izolációhoz vezetett, egy önálló szociokulturális jegyekkel rendelkező városnegyed alakult ki a 60-as évek végétől, saját lakossággal, építészettel, életstílussal.

A világháború, az ostrom miatti jelentős pusztítások nyomait sokáig nem sikerült eltüntetni. Az 1963-ban elindított, a terület teljes szanálását és új épületek felépítését célul kitűző városmegújítási program ebben a negyedben zátonyra futott, így nem valósult meg a régi épületek, a zömében 1880–1920 között épült bérlakásállomány felújítása. A sokszor komfort nélkül házak (amelyekből legtöbbször hiányzott a fürdőszoba, emeletenként közös mellékhelyiségekkel, sokszor nyitott tűzhelyekkel voltak ellátva) már nem feleltek meg a kor igényeinek, ezért egész háztömbök maradtak bérlők nélkül, bedeszkázva vártak a sorsukra. Aki csak tehette, a 60-as években elköltözött a városrészből. „Ki volt ürülve a város, Kreuzberg pedig ugyanúgy romokban volt, mint a háború alatt... Ez a ház is, amikor beköltöztem, romhalmaz volt, bedeszkázott ablakokkal, volt egy-két lakás, ami még szabad volt...” – írja le Soskuti az első napok tapasztalatait.⁴⁵ Nem véletlen, hogy az elhagyatott és ezért megfizethető bérleti díjakat kínáló negyedben a tradicionális munkáslakosság mellett már korán megjelentek a török vendégmunkások, a kispénzű fiatalok, a pályakezdő művészek, s kialakult egy szubkulturális szcéna is.⁴⁶ Az sem véletlen, hogy a lakatlan házakat már az

⁴⁴ 1986. december 11. *Trails I love you. Flying Carpet*. Kampnagel, Hamburg. (résztevők: Hymnus, Sósokuti Tibor, fe Lugossy László, Ef Zámbo István.) A korábban Péccsett is létrehozott akció leírása: http://arthist.elte.hu/Tanarok/SzoekeA/fulltexts/Szirtes_1987_2.pdf – utolsó letöltés: 2022. július 13. Korabeli beszámoló: van Doorn 1986.

⁴⁵ Interjú Soskuti Tiborral, 2017. október 30-án.

⁴⁶ A kép teljességéhez hozzátartozik, hogy a 80-as évek közepétől megindult egy újfajta elvek mentén szerveződő városrész-megújítási folyamat (ez volt. az ún. behutsame Stadterneuerung), amely jelentős központi forrásokból, lépésről-lépésre haladva elkezdte a városrész felújítását, s fontos céljának tartotta a kerület szociokulturális összetételének megőrzését. Internationale Bauausstellung (Hg.) 1987. Mindeközben a 80-as évek végétől itt is megjelent a new wave (a

1970-as évektől kezdve különböző autonóm csoportok kezdték illegálisan használni, s a 80-as évek közepére Kreuzberg több mint 100 épülettel a házfoglaló mozgalom egyik fontos központja lett.⁴⁷

Barbara Lang antropológus *Mythos Kreuzberg* című könyve részletgazdagon mutatja be azt a folyamatot, ahogyan ezen a „materiális bázison” létrejött a városnegyed sajátos, mindmáig élő mítosza („Kreuzberg, mint ami már nem is Németország”, „Kreuzberg mint a társadalmonkíviliség helye”, „Kreuzberg mint egy sziget” – ezek a legtöbbször használt sztereotípiák Lang gyűjtésében).⁴⁸ Ez a Kreuzberg-mítosz azért volt vonzó, s fejtett ki jelentős mozgósító hatást, mert megfelelő projekciós felületet kínált az egyes társadalmi csoportok különféle „meneküléssel”, a társadalomból való „kiszállással” kapcsolatos utópiái számára. A „mitikus Kreuzberg” lakosainak tényleges (ugyanakkor kockázatmentes) fizikai közelséget kínált a „másik” politikai rendszerhez, lehetővé tette, hogy lakói kívülállók maradjanak saját politikai rendszerük viszonylatában, s mivel a negyed lakásállománya, építészeti, épített környezete eltért a kor bevett sztenderdjeitől, megteremtette egy nonkonformista életvezetés lehetőségét. Ezek voltak Lang szerint a mítosz legfontosabb alapkövei, amelyeket a médiumok a 80-as években is előszeretettel használtak és fogalmaztak meg újra és újra.

Speciális összetételű, zömében fiatal életkorú lakosság jött létre itt a 80-as években, ahol az egyes csoportok gazdasági kiszolgáltatottsága, helyzete hasonló volt, ellenben eltérő mértékben rendelkeztek kulturális és társadalmi tőkével. A művészeti szcéna résztvevői ugyanolyan kis terekben mozogtak és erősen koncentrálódtak, mint a korabeli Budapesten. Lecsengőben volt a punk mozgalom, Soskuti még éppen elcsípte az egyik eseményüket:

„az első éjszaka elkezdtem kószálni a környéken, s eltévedtem egy foglalt házhoz. Már messziről hallatszott, hogy dübörög valami, szól a zene, s kiderült, hogy punk koncert volt. Öt punk zenekar játszott egyszerre, s több száz feketébe öltözött punk ordibált a folyósokon. Az utolsó igazi punkok lehettek, azóta sem hallottam ilyen intenzívét, az utolsó generáció”.⁴⁹

A punk a 80-as évek második felére itt is átalakult: a kezdeti időszakra jellemző, erőteljes romboló beállítódás, a szimpla, néha erőszakos egzisztenciális ellenállás szinte mindennel szemben, külső/belső életstílussá változott. Divatirányzat lett, különböző jellegzetes attribútumokkal, tárgyakkal, sajátos viselettel. Ugyanakkor hatása érezhető volt a mindennapokban: sok gátat lebontott,

„Neue Deutsche Welle”), s vele együtt egy új generáció is, amely élvezetesnek találta a városnegyedben kialakult sajátos életformát, a kiskocsmák hangulatát, a multikulturális közeget, a széles utcákat, a nagy zöld parkokat. Elindult a városnegyed dzsentrifikációja.

⁴⁷ Nagyon jó áttekintést kínál a Kreuzbergben végbemenő dzsentrifikációs folyamatokról a városzociológus Andrej Holm tanulmánya: Holm 2014.

⁴⁸ Lang 1998.

⁴⁹ Interjú Soskuti Tiborral, 2017. október 30-án.

4. kép. Soskuti Tibor: *Reichenberger Strasse* (1988)

jelentős alkotóenergiákat szabadított fel: „mindenki nagyon kreatív volt” – fogalmazott Pázmány Katalin korszakkal foglalkozó dokumentumfilmjének egyik szereplője.⁵⁰

Soskuti számára is már megérkezésének pillanatától jól érzékelhető tapasztalat volt az alternatív szcéna különösen erős jelenléte a negyedben: nem csupán a nyilvános tereket uralták látványosan fiatalokból álló, különböző csoportosulások, nem csupán a foglalt házakban alakították ki saját élettereiket, amelyen belül autonóm módon, a politikai hatalom ellenőrzésétől függetlenül léteztek, hanem (tüntetésekkel, nyilvános események szervezésével) a várospolitikai helyi kérdéseiben is hallatták a hangjukat. Szervezettségüknek, sokszor erőszaktól sem mentes, határozott fellépésüknek köszönhetően gyakran sikeresen bele tudtak szólni a közvetlen környezetüket alakító legfontosabb (leginkább a lakhatás körülményeire – lakbérek emelése, kilakoltatás stb. – vonatkozó) kérdésekbe.

A BERLINI FÉNYKÉPEK ELEMZÉSE

A berlini fényképek esetében is ugyanazok a tematikai egységek különíthetők el, mint amelyek a Budapesten készültek kapcsán megfigyelhetők: központi elemük a városi tér, amely itt is a „privát” és a „nyilvános” dimenziója mentén bontható

⁵⁰ *Amerika, London, Párizs* (r. Pázmány Kata, 1993). <https://www.youtube.com/watch?v=Oru-RuJO1Gsk> – utolsó letöltés: 2022. július 13.

5. kép. Soskuti Tibor: *Telefonzelle*

is vált postai cím: 10999 Berlin, Forsterstrasse 10, a saját lakás. Budapesttel ellentétben, ahol gyakran kényszerült lakhelyváltoztatásra, Berlinben 1986 óta folyamatosan ugyanazon a helyen lakik és dolgozik, a Kreuzberg egyik külső részén található házban.

A lakásképek leginkább erre a helyszínre korlátozódnak – kivételek persze akadnak: pár kép a munkáskerület Weddingből, ahol Soskuti még a fordulat előtt egy rövidebb időszakot eltöltött. A berlini lakásképeken kisebb a lakások alapterülete, szerényebb a felszereltsége, kisebbek az ajtók, ablakok. A fotókon inkább kisiparosok, viszonylag jobb módú munkások lakásbelsői láthatók, nem pedig a budapesti képekről jól ismert polgári belső terek. A lakás berendezése, felszereltsége is puritánabb, nincsen parketta, radiátor, hiányzik a budapesti lakásfotóknál sok esetben fontos fénytechnikai-kompozíciós szerepet is játszó elem, a külvilágtól elhatároló redőny. Kevesebb a szín, kevesebb a játékoság, nincsenek textil lepedők és műanyag fóliák által kialakított belső enteriőrök, csupán fehérre meszelt, alig díszített falak. Ezzel párhuzamosan a lakás térben kitágul, láthatóvá

szét további altémákra. A korábban elemzett budapesti fotókorpuszhoz hasonlóan az otthon/lakás privát világa alkotja az egyik fontos tematikai csomópontot, az utca nyilvános helyszínei jelentik a másikat. Találhatók továbbá ebben a korpuszban is félnyilvános terekben (klubokban, galériákban) készített, többnyire valamilyen művészeti eseményt megörökítő fotók, s a berlini képtípusok között is a portré/önportré teremt valamifajta kapcsolatot, ez jelenti a képeket elrendező fő szervezőerőt.

Ugyanakkor a berlini fotók több szempontból is különböznek a Budapesten készültektől: megváltozik a mennyiségük, átalakul az egyes képtípusok helyiértéke, illetőleg egymáshoz való viszonya. Az eltérés legszembetűnőbb jele, hogy a képek egy mindig újra megjelenő középonttal rendelkeznek. Ez a Soskuti „védjegyévé”

6. kép. Soskuti Tibor: *Fabrikentage – Dani* (1988)

válnak a hátsó udvarok, a lépcsőházak zezzugos kanyarulatai, a díszítésmentes bejárati kapuk. A lakás kevésbé jelenik meg egy szubkultúra találkozási helyként, inkább otthonként, a művészeti tevékenység privát szférájaként látható. Ennek megfelelően kevesebb is a szereplő a lakásképeken – legtöbbször a kép készítője látható a fotókon, ahogyan éppen megérkezik/eltávozik a belső térből.

Mindezzel párhuzamosan – a lakás tematika háttérbe szorulásától nem függetlenül – a berlini képek között nagyobb számban vannak jelen az utcát, illetve az ott zajló történéseket megörökítő fotók. „Rögtön a legelején feltűnt, hogy rengetegen voltak az utcán, nagyon jól lehetett ott ismerkedni, rengeteg klub volt, ahova lehetett járni. Egyből telefonokat cserélgettünk” – fogalmazott Soskuti.⁵¹ A képek jól mutatják ezt a változást: már nem csupán a lakás szolgál a mindennapi élet kizárólag helyszínéül, hanem a birtokba vett tér fokozatosan kiterjed, s a külvilág történései is megjelennek a fotókon. Az utcai élet megnövekedett jelentősége, másfajta minősége újra és újra előkerül a kezdeti évekről beszámoló interjúban. „Minden az utcán zajlott, nagyon jó intenzitás volt” – fogalmazta meg ezt az élményt.⁵² Soskuti jó szemmel veszi észre, hogy a kreuzbergi szubkultúrák tagjai mennyivel inkább a sajátjuknak érzik a nyilvános teret, s kulturális-politikai tevékenységük, mindennapi életük természetes keretként is tekintenek rá. A foglalt házakban zajló bulik, koncertek, akciók, az ún. Fabrikentage

⁵¹ Interjú Soskuti Tiborral, 2017. október 30-án.

⁵² Interjú Soskuti Tiborral, 2017. október 30-án.

rendezvények művészeti, zenei programjai arra kínáltak példát számára, ahogyan egy szubkultúra a városi tér általa fontosnak tartott, de üresen álló helyszíneit elfoglalja, és elkezd azokat saját esztétikai-kulturális normái szerint használni. E történetek egyik csúcspontját Soskuti számára az 1987-es kreuzbergi május 1-i tüntetések jelentették, amikor a lakbérémelések, kilakoltatások ellen tiltakozó autonóm csoportok öt napon keresztül szinte polgárháborús állapotokat idéztek elő a negyedben.

A korábbi budapesti fotókhöz képest realizztikusabb-dokumentaristább jellegű, fekete-fehér képek többsége az utcai élet különböző érdekességeit, furcsaságait örökíti meg: váratlan találkozásokat furcsa emberekkel, az utcai művészet efemer jelenségeit, csoportosulásokat, spontán zajló kulturális eseményeket. Mivel kreuzbergi letelepedése után nem sokkal Soskuti autótulajdonos is lett, ezért az utcaképeken megjelenő város földrajzi kiterjedése megnő: a szomszéd kerületek terei éppúgy megjelennek a képeken, mint Nyugat-Berlin központi bevásárlóutcai (jellegzetes altípust képeznek az 1989-es első Love Parade-et megörökítő képek), de a kettévágott város periférikusabb vidékei is sokszor szerepelnek a fotótémák között.

Ez utóbbi különösen szembetűnő az utcaképeken belül külön korpuszt képező „Berlini Fal-képek” esetében. Soskuti kedvenc tevékenységei közé tartozott, hogy fényképezőgéppel felfedezze a város érdekesebb helyszíneit: „Itt Berlinben sokszor kitaláltuk, hogy csinálunk egy túrát és lefényképezzük a várost. Sokszor egyedül megyek, összekötve a kirándulást a fotózással.”⁵³ Az éveken keresztül folytatott városi túráinak egyik fontos célja volt, hogy feltárja és dokumentálja ezen építmény különböző megjelenési formáit a városi térben.

„Ezzel a kis bogárhátúval jártam végig egész Berlint. Volt egy rész, ahol két fal egész hosszan ment egymás mellett parallel itt a nyugati részen, köztük meg egy út..., és ez ment egész hosszan, vagy fél km-t legalább, és egyszer csak lett belőle egy kör alakú fal, és ott laktak emberek..., egy kis falu... Hogy milyen megállapodás lehetett emögött? Meg voltak olyan részek is, hogy azt a térképen lehetett látni, ott van két fal, és itt a Nyugat, ott a Kelet, de hogy közte? Nem volt semmi..., senkihez sem tartozott...”⁵⁴

A berlini fényképek között kevesebb a klubéletet, a „hivatalos művészet” színterein zajló eseményeket megörökítő fotók száma, ami összefügg a félnyilvános terek eltérő használati szabályaival:

„Budapesten a 80-as években inkább érdekes volt a fotós az embereknek, semmint zavaró, hogy veszik őket. Itt a klubokban, diszkókban általában nem fotóztam, ott

⁵³ Interjú Soskuti Tiborral, 2017. október 30-án.

⁵⁴ Interjú Soskuti Tiborral, 2017. október 30-án.

7. kép. Soskuti Tibor: *The Wall* (1987)

az emberek általában nem szeretik, ha éjszaka fényképezik őket, az egy ilyen privát szféra számukra, ezért lázadoznak... ez kicsit zavart Berlinben”

– összegezi az interjú során.⁵⁵ Ugyanakkor a megörökített művészeti események jelentős hatással voltak Soskutira, újfajta távlatokat nyitottak számára, ugyanakkor jól elrendezhetők és értelmezhetőek voltak a Budapesten a 80-as évek során kialakított művészeti-esztétikai nézetei, ízlése alapján.⁵⁶

A gyűjteményben kisebb számban található, de fontos szereppel bíró portrék főleg berlini magyar csoportok egy-egy – korábról, Budapestről már ismert – tagját örökítette meg. A Nyugat-Berlinben élő magyarok létszáma ekkor pár ezer fő volt, a csoport zömét még a háború előtt kitelepült munkások, kisiparosok alkották. A budapesti underground színtér tagjai először a hetvenes évek közepének nagy kivándorló hullámában jelentek meg a városban, de még eléggé kis létszámban. Nyugat-Berlin – ez a fallal körbezárt, militarizált város – egyáltalán nem számított vonzó célpontnak, Párizs, London vagy Amerika sokkal inkább kínálta a „szabad világ” ígéretét. De a 70-es évek elején – afféle pionírként – megjelent a később filmrendező Cantu Mari, Kiss Mariann, Somogyi József, Baksa Soós János, Villányi Zoltán (a Balaton együttesből), a 80-as évek közepétől kezdve már feltűntek

⁵⁵ Interjú Soskuti Tiborral, 2017. október 30-án.

⁵⁶ Az egyik sokat emlegetett és fotózott eseménye egy barcelonai művészcsoport nyugat-berlini performansa volt.

képzőművészek is: az egykor az Erdély Miklós Indigó köréhez tartozó Lábass Zoltán, Nemesi Tivadar, Koppány Gizi, s ez a tendencia folytatódott a 90-es évek elején is.

Soskuti portréi mégsem őket örökítették meg. „Nem kerültem közel a csapathoz, nekem más utaim voltak akkor” – indokolja döntését.⁵⁷ Képein legtöbbször a közvetlen lakókörnyezetében található pár barát (B. D., K. K.) látható, illetőleg – már később – a budapesti undergroundból látogatásra érkező, régi ismerősök. A portréknak már csak kisebb része készült a lakáson belül, s már nem sok nyoma maradt a korábbi ironikus-beöltözös-szerepjátós budapesti formanyelvnek. A portrék hátterét inkább utcasarkok, lépcsőházak, tűzfalak adják, de a mindennapi élet különböző tárgyai/kellékei is feltűnnek a képeken. Ismerkedés egy új világ tárgyi-kulturális környezetével. Amely aztán a későbbiekben a fotós egyik legfontosabb megélhetési forrása lesz: a fordulat után Soskuti különböző színpadtechnikai kellékeket gyártó cégeknél helyezkedett el, később pedig – tovább folytatva ezt az alkalmazott művészeti vonalat – különböző élményhelyek (állatkertek, tematikus parkok stb.) mesterséges környezetének a kialakításában vett részt. Ugyanakkor művészeti tevékenységével sem hagyott fel: berlini életének egyik fontos törekvése egy olyan ideális időbeli egyensúly megteremtése, amely lehetővé teszi számára, hogy az év egy részét festmények, fotók, kiállítások létrehozására fordítsa, tovább folytatva a 80-as évek elején, Budapesten elkezdett alkotói életművet.

* * *

Soskuti Tibor 80-as években készített fényképeinek elemzése több kutatási terület vonatkozásában is fontos eredményeket kínál. Az underground kultúra kutatása kapcsán tovább árnyalja ismereteinket a budapesti színtér történéseiről és szereplőiről, egy sajátos, a korszakra jellemző művészeti formanyelvről, illetőleg ezen túlmenően felkínálja az összehasonlítás lehetőségét a nyugat-berlini színtéren ugyanakkor zajló, hasonló eseményekkel. A fényképek fontos kiindulópontot jelentenek a migrációkutatás számára is, hiszen a nagyvárosi migrációs folyamatok egy viszonylag korai, rendszerváltás előtti időszakába nyújtanak részletgazdag betekintést. A Soskuti-életmű ezen szeletének elemzése gazdagíthatja továbbá a vizuális kultúra kutatását is, választ kínálva arra a kérdésre, hogyan dokumentálnak egy sajátos társadalomtörténeti korszakot ezek a művészeti szándékkal létrehozott fényképek.

Kétfajta, eltérő társadalmi-politikai rendszerek között működő művészeti-kulturális szubkultúrának is aktív tagja, illetőleg éles szemű megfigyelője volt Soskuti a 80-as években. Jelen tanulmányban ezt a két színteret leginkább egyetlen dimenzió mentén hasonlítottuk össze a Soskuti által készített fotók segítségével, ez pedig a városi tér és a privát tér közötti viszony kérdésköre volt. Az összevetés alapja az volt, hogy érdekes módon mindkettő esetben fontos szerepet

⁵⁷ Interjú Soskuti Tiborral, 2017. október 30-án.

játszott a lakás és a lakhatás kérdése. A budapesti underground színtér számára a „belső-kerületi tanács bérlet” valamilyen formában menekülést kínált a politikai hatalom által ellenőrzött terekből, ahol lehetőség nyílt a művészeti alkotótevékenységre is, élet és művészet összekapcsolásának esélyét megteremtő „aranykalitkaként”. A másik esetben, egy nyugat-berlini munkáskerület szanalásra váró lakásainak elfoglalása, kisajátítása aktívabb, politikusabb tevékenység volt, kísérlet a lakhatáshoz, a saját kultúra létrehozásához való jog megteremtésére, a városi nyilvánosságban való önálló részvétellel. Mindkét szubkultúra kereteket is teremtett lehetőséget az alkotáshoz, a művészeti tevékenységekhez: az egyik esetében egy artisztikus, színes, festményszerű mesterséges formanyelv felé vezetett az út, a másik lehetőséget kínált különböző városi intervenciókra és akciókra.

FORRÁSOK

Art+Text Budapest. Kiállítás Budapesten, 2018. március 8. – március 30.

Fekete Lyuk. A pokol tornáca. Underground Budapesti '88-'94. Kiállítás a Kiscelli Múzeumban, 2018. december 18. – 2019. június 30.

Metszéspontok – Film, képzőművészet, zene: esettanulmányok a nyolcvanas évek filmjeinek köréből. Kiállítás a Szent István Király Múzeumban. Székesfehérvár, 2017. október 6. – november 19.

Artmagazin 2019: '80-as évek különszám. (16.) 111. 10.

Amerika, London, Párizs. (r.: Pázmándy Kata, 1993).

Interjúk Soskuti Tiborral 2017. október 27-én, 2017. október 30-án és 2022. január 15-én, készítette Szijártó Zsolt. (A szerző tulajdonában.)

HIVATKOZOTT IRODALOM

Bencsik Péter – Nagy György 2005: *A magyar úti okmányok története 1945–1989*. Budapest.

Bényi Csilla 2002: Művészeti események a Bercsényi Klubban 1963–1989. *Ars Hungarica* (30.) 1. 123–165.

Birkás Ákos 1983: Ki az áldozat? Ki a tettes? és Mi a teendő? *Aktuális Levél* (1.) 19–30.

Ekler Dezső – Hegedűs József – Tosics Iván 1980: *A városfejlődés társadalmi-térbeni összefüggései Budapest példáján*. I–III kötet. Budapest.

Fejős Zoltán 2005: *Boldogképek*. Budapest.

Fogarasi, Andreas 2007: *Kultur und Freizeit*. Budapest.

- Havasréti József 2006: *Alternatív regiszterek. A kulturális ellenállás formái a magyar neo-avantgárdban*. Budapest.
- Havasréti József 2017: „Elszaladni késő, itt maradni kár”. Kálmándy Ferenc fotográfiai és a pécsi alternatív színtér. *Jelenkor* (60.) 11. 1214–1225.
- Hegyí Lóránd 1983: *Új szenzibilitás. Egy művészeti szemléletváltás körvonalai*. Budapest.
- Holm, Andrej 2014: Zeitschleife Kreuzberg. Gentrification im langen Schatten der behutsamen Stadterneuerung. *Zeithistorische Forschungen* (11.) 2. 300–311.
- Internationale Bauausstellung (Hg.) 1987: *Behutsame Stadterneuerung in Kreuzberg*. Berlin.
- K. Horváth Zsolt 2010: A gyűlölet múzeuma. Spions, 1977–1978. *Korall* (11.) 39. 119–144.
- K. Horváth Zsolt 2017: A korszak szeme? *BUKSZ* (29.) 3–4. 127–135.
- Kemény István 2017: Nyolcvan. In: Rieder Gábor (szerk.): *Pokoli aranykor – New wave koncertplakátok a ,80-as évekből*. Budapest, 13.
- Konrád György – Szelényi Iván 1971: A késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai. *Valóság* (12.) 19–35.
- Koszits Attila 2020: *Pécs Underground '80. Ellenkultúra, progresszív és avantgárd tendenciák*. Pécs.
- Lang, Barbara 1998: *Mythos Kreuzberg. Ethnographie eines Stadtteils (1961–1995)*. Frankfurt am Main.
- Oltai Kata 2017: Új hullámosok fotón. In: Rieder Gábor (szerk.): *Pokoli aranykor – New wave koncertplakátok a ,80-as évekből*. Budapest, 243–247.
- Rieder Gábor 2017: Sóskuti Tibor. A new wave álmváros dokumentaristája. *Artmagazin* (15.) 100. 8. 53–61.
- Szelényi Iván – Konrád György 1969: *Az új lakótelepek szociológiai problémái*. Budapest.
- Szijártó Zsolt 2018: Új kihívások a városi etnikai közösségkutatások előtt: a digitalizáció és a kollaboráció. *Replika* (27.) 108–109. 195–208. DOI: 10.32564/108-109.9.
- Szilágyi Sándor 2007: *Neoavantgárd tendenciák a magyar fotóművészetben 1965–1984*. Budapest.
- Szőnyei Tamás 1992: *Az új hullám évtizede 2*. Budapest.
- Tábor Ádám 1997: Hatvanas évek: a folytatás és a kezdet. In: Tábor Ádám: *Váratlan kultúra. Esszék a magyar neoavantgárd irodalomról és művészetről*. Budapest, 15–35.
- van Doorn, Joke 1986: Ungarische Avantgarde – Vortragkunst in Hamburg. *taz Hamburg* 1986. december 9. 4.

Keller Márkus

Állami elvárások

*A hivatalos állami statisztika és a társadalom megismerése a szocialista időszakban**

A statisztika sohasem ártatlan. Bár tanulmányok sokasága jelezte már, hogy a statisztikai források éppen úgy igénylik a kritikát, mint a politikusok nyilatkozatai, a társadalomstatisztikát még mindig a megbízhatóság fénye ragyogja be. Sokan gondolják azt, hogy ha a számadatokat közvetlenül nem hamisítják meg, nem tagadnak el valamit, akkor alapvetően hitelesen és jól írják le a vizsgált társadalmat. Egy alaposabb elemzés azonban nem hagyhat kétséget afelől, hogy egyrészt a statisztikai adatfelvétel fogalmai alapvetően meghatározzák és korlátozzák, milyen képet tudunk rajzolni általuk a vizsgált társadalomról, másrészt ezek a fogalmak szorosan kötődnek a statisztikai felméréseket legtöbbször megrendelő állam céljaihoz, illetve különböző társadalmi csoportok elvárásaihoz, igényeihez.¹ Az 1945 után kialakuló kommunista diktatúrában egyértelműen az állam és az állampárt által megfogalmazott célok, igények váltak meghatározóvá a statisztikai hivatal munkájában is.² Ennek köszönhetően a statisztikai adatfelvételek és leginkább a népszámlálások által megrajzolt társadalomkép többszörösen gúzsba kötött.

Tanulmányomban ezért nem azt vizsgálom, milyen kép rajzolható meg a magyar társadalomról a szocialista időszak statisztikáiból, hanem azt igyekszem rekonstruálni, hogy a statisztikai források keletkezési körülményei, az őket körülvevő környezet milyen formában és mennyire határozza meg a bennük foglalt tartalmat. Kinek szóltak, mi volt a feladatuk a statisztikai adatfelvételeknek a szocialista Magyarországon? Kinek felelt és mit akart megtudni a Központi Statisztikai Hivatal (KSH)? Milyen kívánságokkal és megkötésekkel foglalkoztatta statisztikusait a magyar állam 1945 után?

Az említett kérdések vizsgálatához a lakásstatisztikákat használom. Nemcsak azért, mert a korszak összes statisztikai anyagának feldolgozása szétfeszítené a tanulmány kereteit, hanem azért is, mert úgy gondolom, a lakhatás olyan területe az emberi létezésnek, ahol az állam, a társadalom és az egyén egyértelműen és máshol nem igazán tapasztalható módon találkozik.³ Az elméleti megfontolásokon túlmenően a lakáskérdés a vizsgált korszakban kimondottan fontos, talán

* A tanulmány az NKFI FK 132451 sz. *A professzionalizáció története Magyarországon a 19–20. században európai kontextusban* című projekt támogatásával valósult meg.

¹ Tóth 1987, 2015; Farkas–Vajda 1990.

² Farkas–Vajda 1990: 67, 71.

³ Heidegger 1991; Kemeny 1992: 10.

az egyik legfontosabb társadalmi probléma volt. Ebben egyetértett az állampárt legfőbb döntéshozó szerve és az ellenzéki értelmiségi, illetve ezt támasztottak alá a korabeli statisztikai adatok is.⁴ Sőt, mivel a korszak egészében folyamatosan lakáshiány volt, a lakáshoz jutás ténye és módja, a használt lakás minősége alapvetően kijelölte az egyén helyzetét a társadalomban és meghatározta az életmódját.⁵

A következőkben először a „statisztikai munka” törvényi kereteit, a megfogalmazott feladatokat és célokat, illetve azok változásait vizsgálom meg. Ezt követően a hagyományosan legnagyobb méretű és hagyománnyal rendelkező adatfelvétel, a népszámlálások lakásokra és lakott épületekre vonatkozó kérdései, a lakhatással foglalkozó népszámlálási kötetek fogalmi hálói és a publikált adattáblák témái alapján határozom meg azt az általános elvárási horizontot, tartalmi keretet, amelynek segítségével a pártállam a lakáskérdéshez közeledett. Végül négy, a tizenöt éves lakásépítési terv végén keletkezett, speciálisan a lakásokra és a lakhatásra koncentráló statisztikai kötet segítségével finomítom tovább a képet.

AZ ÁLLAMI STATISZTIKA TÖRVÉNYI KERETEI – MIT GONDOLT A SZOCIALISTA DIKTATÚRA A STATISZTIKÁRÓL?

Az állami statisztikát, illetve a statisztikai adatfelvételeket törvényileg 1874-ben szabályozták a modernkori magyar államiség kialakulásával párhuzamosan, ezt követően 1897-ben és 1929-ben gondolta újra az állam ezt a kérdéskört.⁶ A tanulmány szempontjából fontos időszakban két törvény született a „szocialista statisztikáról”, az egyik 1952-ben, a másik pedig huszonegy évvel később. Mindkettő nagyon erősen magán hordozza az idők jeleit, és sokat elárul arról, mit várt el a frissen kiépülő sztálinista és az érett kádári pártállam a statisztikusoktól és a statisztikától.⁷

Az 1952-es statisztikai törvényt (a korabeli értelmezések szerint is) a társadalmi berendezkedés megváltozása hívta életre. Az 1929-es jogszabály egyszerűen nem felelt meg azoknak az igényeknek, amelyeket az új szocialista diktatúra támasztott a „statisztikai munkával” kapcsolatban. Az új kíváncsi itt elsősorban a pártállam igényeinek a középpontba helyezését jelentette. Amíg az 1929-es törvényben a statisztika feladata „az ország közállapotának és közérdekű viszonyainak nyilvántartása” volt, 1952-ben kiemelt feladattá vált az állami tervezés segítése és a tervek teljesülésének ellenőrzése. Az államközpontúságot jelzi, hogy a létrejövő adatok, statisztikák felhasználásáról az állam rendelkezett, hiszen

⁴ A „[...] munkásosztályt és az összlakosságot legkomolyabban foglalkoztató kérdés a lakáshiány”. MNL OL M-KS 288-5. 66. őe. A lakáshiány mértékéről és annak különböző számításai módjairól lásd például: Keller 2017: 19–21; Kenedi 1981.

⁵ Központi Statisztikai Hivatal 1982.

⁶ 1874: 25. tc.; 1897: 35. tc.; 1929: 29. tc.

⁷ 1952: 6. tv.; 1973: 5. tv.

komoly szankcióra számíthatott, aki a KSH elnökének hozzájárulása nélkül statisztikai adatokat hozott nyilvánosságra.⁸

Ennek megfelelően 1952-ben a statisztika „a gazdasági, szociális és kulturális fejlődés ellenőrzésének és tervszerű irányításának eszköze”, illetve „számot ad a népgazdasági tervek végrehajtásáról, felhívja a figyelmet a mutatkozó aránytalanságokra és hibákra”.⁹ Ezt a munkát a törvény a KSH-ra, illetve az egyes állami és szövetkezeti szervekre bízta, kialakítva azt a struktúrát, amely lényegében a korszak egészében keretet adott a „statisztikai munkának”. Érdekes módon az 1952-ben megjelölt problémák is aktuálisak maradtak a korszak egészében. A KSH egyik fontos állandó feladatává vált a jelentések egységes rendszerének kidolgozása és a bürokratikus (értsd: felesleges) adatszolgáltatások megszüntetése.¹⁰

A törvény indoklása és parlamenti vitája alapján világosan kirajzolódik, hogy a legfontosabb tartalmi újítás a tervgazdaság és a gazdasági folyamatok előtérbe kerülése volt. A célok és feladatok kijelölése során felhozott példánknál legtöbbször a népgazdaságról, vagyonról, takarékoskodásról és termelésről esik szó. A statisztika fejlesztendő területei között is az alapanyag-termelést, a szénbányászatot, a kohászatot, a mezőgazdasági statisztikát (ezen belül is a szocialista szektor statisztikáját), illetve az ezekhez kapcsolódó „jó tapasztalatok” gyűjtését sorolják fel. Csak ezek után és jóval kisebb hangsúllyal jelenik meg a társadalom és a kultúra területe.¹¹

A tartalmi eltolódás mellett két új funkciót, egymással némileg összefüggő feladatot is kapott a statisztika: az ellenőrzést és a vezetés segítségét. A törvényjavaslat indoklásából kitűnik, hogy az ott szereplő – az élet minden területére kiterjedő – „számbavétel” és „nyilvántartás” célja nem a megismerés, hanem az ellenőrzés volt. De nem csak abban a formában, hogy a statisztikák segítségével ellenőrizhetővé válik a tervek teljesülése, a „hibák és az eredmények” feltárása, hanem a statisztika mint az osztályharc eszköze jelenik meg. Ebben a „kapitalista múlt még meglévő örökségei” elleni küzdelemben a statisztikust segíti a KSH alá tartozó széleskörű helyi hálózat és a „statisztikai fegyelem” megerősítésére irányuló állami törekvések. Az ellenőrzés funkciójából következik, hogy a törvényhozó nemcsak az átlagos, az általánosan fontos, hanem az egyedi dolgok, egyéni hibák feltárását is a statisztikusok feladatává teszi. A harci retorika a korszak sajátja, tehát nem meglepő, amit olvasunk, de hogy pusztán retorikánál többről van szó, azt jól mutatják a statisztikával kapcsolatos érvelésben felbukkanó Lenin- és Sztálin-idézetek, amelyek (mai szemmel kissé groteszk módon) a statisztikát és a hozzá kapcsolódó számvitelt a kommunizmus lényegeként nevezik meg, illetve az adatszolgáltatási határidő elmulasztásához, az adatok meghamisításához kötött több hónapos (adott esetben több éves) börtönbüntetések.¹²

⁸ 1952: 6. tv. 13.§.

⁹ 1952: 6. tv. 1.§.

¹⁰ 1952: 6. tv. 2. és 3.§.

¹¹ N. N. 1952.

¹² 1952: 6. tv. 15–18.§.

„A statisztika a szocialista társadalomban nem öncél, hanem a vezetés megjavításának eszköze” – hangzott el a törvény parlamenti vitája során.¹³ A statisztika azonban ebben az esetben is többet jelent, mint csupán a vezetői munka, a döntési helyzetek információkkal való segítése. A döntések mellett kritikai és önkritikai funkciója van, ezért a hétköznapi élet szervezésében, a mindennapi döntések kialakításában is elengedhetetlen. Ennek következtében a statisztikai szaktudás és annak fejlesztése több pusztán szakmai professzionalizációnál: a tervezés és a termelés fejlődésének kulcsa.

A statisztika szerepének fontossága a termelésben és a tervezésben, a hozzá kötött ellenőrző funkció azt hozta magával, hogy a törvényt övező diskurzusban a statisztikák összeállítói, az adatközlést ellenőrző személyek egyfajta autoritásként jelentek meg. Olyan szakemberekként, akik szaktudásuk segítségével nemcsak elméleti szinten járulnak hozzá az ország fejlődéséhez, hanem a gyakorlatban, a mindennapokban is leleplezik a csalókat és azokat, akik nem akarják az állami rendelkezéseket teljesíteni (például a beszolgáltatás területén), ezzel is harcolva a „kifogástalan minőségért” és a szocializmus erősödéséért.

Az 1973-as statisztikai törvény kétéves előkészítő munka után került a parlament elé. Az új idők új szeleit mutatja, hogy az illetékes parlamenti bizottságok előtt a tervezetet ismertető Kiss Albert jelezte: a Szovjetunió mellett a tőkés országok gyakorlatát is figyelembe vették a kidolgozáskor.¹⁴ A törvény megalkotását a kortársak értelmezésében (újra) a hazai társadalmi-gazdasági fejlődés, a globális információs robbanás és a számítógépek megjelenése tette szükségessé.¹⁵ Ezek következtében a statisztikai adatgyűjtés és feldolgozás 1952-es rendezése elavulttá vált, nem felelt meg az új kihívásoknak. A legfontosabb probléma a régi jogszabály által kialakított túlzottan központosító struktúra volt, amely nem tudta elkerülni a felesleges adatgyűjtéseket (pedig az 1952-es törvény egyik célja ez volt), és nem járult hozzá az egységes statisztikai fogalmak, módszerek kialakításához sem.¹⁶ Ez utóbbi pedig azért is különösen fontos lett volna (szól a törvényjavaslat exozéja), mert a 60-as években kibővült a statisztikai megfigyelések köre, a gazdaságirányítási rendszer korszerűsödése pedig új feladatokat, például a gazdasági hatékonyság pontosabb mérését róta a statisztikára.¹⁷ A új törvény által kialakított mechanizmus legfőbb célja ennek megfelelően az volt, hogy a statisztikai rendszer képes legyen önmagát megújítani és kifejleszteni saját tudományos és technikai eszközeit.¹⁸

A megváltozott körülményekkel megbirkózni nem képes régi struktúra helyett tehát a statisztikai adatfelvételek új rendszerét alakították ki. Az 1973-as jogszabály megkülönböztette az állami és az önkéntes adatszolgáltatáson nyugvó

¹³ Varga István országgyűlési képviselő előadói beszéde. N. N. 1952: 1019.

¹⁴ Kiss 1973: 1082.

¹⁵ N. N. 1983: 790.

¹⁶ N. N. 1973a.

¹⁷ Bálint 1973: 1065–1066.

¹⁸ Kiss 1973: 1082.

statisztikát. Az állami további részekre bomlott. A központi állami statisztika a társadalom és a gazdaság általános állapotáról gyűjtött adatokat, és a népgazdasági tervek megalkotásához nyújtott segítséget. Ezzel foglalkozott elsődlegesen a Központ Statisztikai Hivatal. Az igazgatási statisztika (ez az állami statisztika másik ága) keretében a minisztériumok, szövetkezetek és egyéb állami szervek gyűjthettek olyan statisztikai adatokat, amelyek a központi állami statisztika látókörén kívül maradtak. Fontos jellemzője az állami statisztikának, hogy az ide tartozó szervektől jövő kérdésekre, információigényekre az adatszolgáltatóknak kötelező válaszolnia. Az önkéntes adatszolgáltatáson alapuló statisztika kérdései értelemszerűen szabadon válaszolhatók meg. Ennek a kategóriának a létrehozatala leginkább a közvélemény- és piackutatások megvalósítását kívánta segíteni. Az egész adatgyűjtési rendszert a KSH felügyelte. A rendezés legfőbb célja a felesleges, párhuzamos adatgyűjtések elkerülése, minimalizálása volt. A témánk szempontjából nem annyira lényeges, de a statisztika adatfelvételek általános története szempontjából kifejezetten fontos, hogy 1972-ben jelent meg először a magán-személyek adatainak védelme mint a statisztikai feladatvégzés fontos szempontja.

Az adatvédelem újdonsága mellett számos változás figyelhető meg ahhoz képest, hogy 1952-ben mit várt el az állam a szocialista statisztikától. Az egyik legszembetűnőbb, hogy a korábban hangsúlyos ellenőrző és a vezetést információkkal kiszolgáló funkció mellett („a szocializmus felépítésének és a tervezgátlkodásnak a segítése”) megjelent a megismerés fogalma is. A megismerés mint cél viszont magával hozta a feladatok színesedését is. A korábban meglévő döntés-előkészítés, elemzések szolgáltatása, a döntések végrehajtásának statisztikai (!) ellenőrzése mellett hangsúlyos szerepet kapott a tudományok művelésének segítése és a közvélemény tájékoztatásának a feladata.¹⁹ Leninre hivatkozva továbbra is fontos szempont volt, hogy a statisztikai adatfelvételek ne csak az átlagot, hanem a legjobb és a legrosszabb teljesítményeket is megmutassák, de a korábbi számonkérő hang eltűnt, és annak helyét a megértés szándéka vette át.²⁰

Az új szemlélet és az új feladatok új témákat is hoztak magukkal. Az eddigi gazdasági fókusz mellett megjelent az ember. Lényeges lett a társadalmi csoportokról, rétegekről és osztályokról való információgyűjtés. Fontossá vált a nők, a fiatalok, az oktatási és az egészségügyi viszonyok vizsgálata.²¹ Ezzel együtt sajátos kettősség, ellentmondás alakult ki a törvény körüli vitában. A kortárs szövegekben egyszerre ígérték és kérték a statisztikai adatfelvételek gyakoriságának csökkentését, a hatékonyság növelését, az olcsóságot, és jelöltek meg fontosnak újabb és újabb témákat.²² Tovább növelte ezt a kortársak által ki nem mondott feszültséget egy újabb (korábban nem említett) feladat: a nemzetközi együttműködés és a nemzetközi adatszolgáltatások teljesítése.²³

¹⁹ Bálint 1973: 1065.

²⁰ Bálint 1973: 1066–1067; N. N. 1973b: 1074–1075.

²¹ Bálint 1973: 1067; N. N. 1973b: 1075.

²² Bálint 1973: 1067–1069.

²³ Bálint 1973: 1065; N. N. 1983: 791.

A két statisztikai törvény és vitájának rövid elemzése felhívja a figyelmet néhány lényeges szempontra. Egyrészt izgalmas megfigyelni, hogy mindkét esetben az új törvény szükségességét a társadalmi körülmények változásával indokolták meg. Az első esetben a kapitalizmus (a Horthy-rendszer) és a szocializmus közötti váltás, a másodikkál a szocializmuson belüli változások jelentek meg okként. Mindkét esetben úgy érzékelték a döntéshozók, hogy a szerszám (az adatfelvétel és elemzés rendszere) nem passzol a szerelni kívánt tárgyra, vagyis a társadalomra. Fontos látni, hogy míg az első esetben alapvető tartalmi változások történtek, a „statisztikai munka” fókuszra került máshova, addig az 1973. évi törvény csak szervezeti, technikai változásokat és némi hangsúlyeltolódást hozott. Az előfeltételek megváltoztatására, a szocialista ideológia kritikájára nem került, nem kerülhetett sor.

A második fontos megfigyelhető folyamat a statisztikai szakma professzionalizációja. A törvények vitája kapcsán szépen kirajzolódik, hogyan emancipálódik a statisztikus, és válik az állam célkitűzéseinek megvalósulását ellenőrző besztottból szakmai autonómiával rendelkező, önmagát megújítani és fejleszteni képes, a társadalomnak adatokat szolgáltató szakemberré. Úgy tűnik, ennek az autonómiának az alapja az a korszakban soha meg nem kérdőjelezett vélemény, hogy a szocialista rendszernek, a hozzá szorosan kötődő tervgazdaságnak szüksége van a statisztika tudományára. Az, hogy ennek az autonómiának a határai is rögtön kirajzolódnak, csak még fontosabbá teszi ezt a változást. Végül érdemes felhívni arra a figyelmet, hogyan változik meg a „statisztikai munka” törvényileg kijelölt súlypontja. A kezdeti gazdasági és magyarországi fókusz az 1970-es évek elejére – a törvényben is kifejeződve – nemzetközivé tágul, és a gazdaság mellett a társadalom is egyre fontosabbá válik.²⁴

MI ÉRDEKLI AZ ÁLLAMOT 1945 UTÁN? A NÉPSZÁMLÁLÁSOK LAKÁSOKKAL ÉS LAKOTT ÉPÜLETEKKEL FOGLALKOZÓ KÖTETEI

Ha a népszámlálások lakásokkal és lakott épületekkel kapcsolatos kérdéseit vizsgáljuk, érdemes a kontinuitásra és a megszakítottságra helyezni a hangsúlyt. Melyek voltak azok az információk, amelyekre a viharos gyorsasággal kiépülő szocialista állam is kíváncsi volt, és melyek tűntek el, illetve milyen új területek bukkantak fel az 1949 és 1990 közötti időszakban?

Nem különösebben meglepő, hogy a legtartósabban azok a kérdések maradtak meg a kérdezőbiztosok listáján, amelyek a lakások külsődleges, fizikai tulajdonságait és alapvető használati módját igyekeztek felderíteni. A lakások és lakott épületek rendeltetése 1869-től egészen 1990-ig (az épületek esetében 1980-ig) szerepelt a felteendő kérdések között. Hasonlóan stabilan érdeklődött az állam a lakások felszereltsége iránt, melyek jellemzői (víz, villany, csatornázás,

²⁴ Harcsa 1993: 454-455.

gázellátás, WC) az 1930-as évekre állandósultak és maradtak változatlanok a korszak végéig. A használati jogcím (tulajdonos, főbérlet, társbérlet, albérlet) 1900-tól lett fontos és maradt az 1990-ig, de hasonlóan politikai rendszerektől függetlenül érdekes volt az államnak az épületek magassága, alapozása és falazata. Izgalmas, hogy a vertföldes padozatú szobák – valószínűleg mint az elmaradottság jellemzői – 1920-tól hatvan éven át szerepeltek a vizsgálati szempontok között. Az állandóságot és a változó körülményekhez való alkalmazkodást egyszerre mutatja a lakások helyiségeinek számbavétele. A konyha és az éléskamra folyamatosan mint fontos helyiség jelent meg, de a főzőfülke csak 1960-tól szerepelt a lekérdezendő helyiségek listáján.

Kifejezetten újnak számított az 1949-es népszámlálás során a lakás tulajdoni jellegét firtató kérdés, azaz annak a felmérése, hogy állami, szövetkezeti vagy magántulajdonban van-e az adott lakás. Ez valószínűleg a már tervezett államosítások miatt volt fontos. Szintén 1949-től jelent meg a társ-, al- és ágybérlet felmérése, reagálva a fokozódó lakásínségre. Kiemelkedik a censusok közül az 1970-es, ahol egyedülként kérdeztek rá a lakás átalakítására, bővítésére, közművesítésére, illetve a lakásban található tartós fogyasztási cikkekre.²⁵

Jól látszik tehát, hogy a lakások iránti állami érdeklődés folyamatosan korszerűsödött, alkalmazkodott a társadalmi változásokhoz (az eddig említettekén túl eltűnik például a cselédszobát felmérő kérdés), de korszakokon átívelően inkább csak a lakások külsődleges jellemzőire irányult. Különösen az hívja fel erre a figyelmet, hogy 1945 előtt a népszámlálások során mindig rákérdeztek a lakások, lakóépületek gazdasági helyiségeire, 1945 után ez eltűnt. Ekkortól kezdve tehát a lakás, lakóépület csak lakhatásra való, a vegyeshasználat fel sem merült. Természetesen felmérték az irodaként használt lakásokat is, de azokat külön kezelték. A lakás külső jellemzőire való koncentráció akkor világlik ki különösen, amikor 1970-ben a lakáshasználatra vonatkozó kérdések is rákerülnek a kérdőívre.²⁶

A fogalmi hálót vizsgálva hasonló tendenciákat látunk, hiszen a népszámlálás eredményeinek prezentálásakor használt fogalmak és a feltett kérdések egymásra támaszkodtak. A vizsgálat szempontjából két érdekes fogalmi gazdagodás figyelhető meg. Egyrészt a tulajdoni jelleg kezdeti, állami, magán és szövetkezeti felosztása az 1970-es évektől megváltozott. A magántulajdon terminus eltűnt, helyette a személyi tulajdon kifejezést használták, és a jelentése is sokkal is gazdagabbá vált. A személyi tulajdon alá sorolták a családi házat, a lakásszövetkezeti lakást, az öröklakást és a társasházi lakást is. Nemcsak az az érdekes, hogy kibővült az ide vett lakások sora, hanem az is, hogy az egy kategória alá sorolt lakástípusokhoz mennyire különböző társadalmi csoportok ingatlanai tartoztak. Hiszen teljesen mást jelentett egy családi ház, egy öröklakás vagy egy szövetkezeti lakás tulajdonosának lenni, ráadásul míg a családi ház egy épülettípus, az öröklakás és a szövetkezeti lakás inkább tulajdonlási forma. Úgy tűnik azonban, hogy

²⁵ Klinger–Kepecs (szerk.) 1990: 45–87, 149–151.

²⁶ Klinger–Kepecs (szerk.) 1990: 72.

a gazdasági és lakásépítési tervek kialakításához, illetve azok megvalósulásának ellenőrzéséhez csak a személyi és állami tulajdon elkülönítése volt fontos.²⁷ A mögöttük megjelenő társadalmi folyamatok megismerése a második helyre szorult.

A statisztikai törvények és azok parlamenti vitája kapcsán megrajzolt tendenciákat visszaigazolja a társadalmi rétegződés népszámlálási fogalomrendszere. Ez azért is fontos, mert éppen a censusok segítségével ragadható meg a legponosabban egy társadalom rétegződése és annak változása. Az tehát, hogy milyen fogalmisággal közelít a hivatalos felmérés a társadalomhoz, milyen csoportokba kívánja azt rendezni, sokat elmond arról, hogy mi érdekli az államot, mire kíváncsi a társadalommal kapcsolatban. Az 1949-es censushoz kialakított négy alapvető osztálykategória (bérmunkából élők, kisárutermelők, tőkésék, kulákok és egyéb nem dolgozók, illetve az ezekbe a csoportokba nem sorolhatók) alapját a foglalkozási viszony alkotta, de ideologikusságuk nehezen megkérdőjelezhető. 1960-ban is az ez alapján kialakított, de már kevésbé ideologikus kategóriákat használta a népszámlálás (alkalmazásban állók, termelőszövetkezeti tagok, önálló, segítő családtagok, nyugdíjasok). Ezekkel ugyan már jobban le lehetett írni a korabeli társadalmat, de még mindig komoly rugalmatlanságot hordoztak. Például az önállók közé tartozott az egyénileg dolgozó paraszt és a szabadfoglalkozású művész is.²⁸ 1970-ben a társadalom szerkezetét a foglalkozás alapján igyekeztek megragadni, ezen belül viszont az elsődleges megkülönböztetés a végzett tevékenység fizikai, illetve szellemi jellege szerint történt. Így jött létre három csoport: a mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak, a nem mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak és a szellemi foglalkozásúak csoportja. Ezeknek a mindig az aktuális censusokra szabott, és így folyamatosan változó kategóriarendszereknek a közös jellemzője volt, hogy csak és kizárólag a népszámlálásokra voltak érvényesek, más kutatások nem, vagy csak alig alkalmazták azokat.²⁹

Az 1970-es évek elején azonban egyre erősödtek azok a hangok, amelyek egységes, minden kutatás által alkalmazandó fogalmi rendszer megalkotását és a társadalom differenciáltabb elemzését követelték. Ez a már az 1973. évi statisztikai törvényben is megfogalmazott kívánság különös erőt kapott azáltal, hogy az 1974. március 19–20-i ülésén az MSZMP KB megtárgyalta a munkásosztály társadalmi szerepének fejlesztéséről, helyzetének javításáról szóló előterjesztést. Ez meghatározta a munkásosztályhoz tartozók körét, illetve a KSH feladatává tette „a társadalom osztály- és rétegszerkezetének eddiginél árnyaltabb vizsgálatát”.³⁰ Ennek hatására egyrészt 1975-re elkészült a Foglalkozások Egységes Osztályozási Rendszere (FEOR), másrészt a „munkásosztály rétegződésének vizsgálatát segítő statisztikai rendszert” bevezető KSH-rendelkezés mellékleteként megjelent

²⁷ Székely 2020: 644.

²⁸ Klinger–Kepecs (szerk.) 1992: 55; *Népszámlálás 1960*: 286.

²⁹ Klinger–Kepecs (szerk.) 1992: 57–58.

³⁰ MNL OL M-KS 288-4. 125–126. óe.

egy, a teljes társadalmat leíró osztály- és rétegekategória-rendszer.³¹ Ez utóbbinak különlegessége, hogy a hatályba lépésétől kezdve ezt a csoportosítást kellett használni minden társadalmi rétegződéssel kapcsolatos kutatásnál. Az új, immár általánosan kötelező kategóriarendszer négy fő társadalmi réteget és osztályt különböztetett meg: a munkásosztályt, a szövetkezeti parasztságot, a nem fizikai (szellemi) foglalkozásúakat és a kisárutermelők, kiskereskedők kategóriáját. Az osztály- és rétegekategóriákba az adott személyt főfoglalkozása, illetve legutolsó foglalkozása alapján sorolták be.³² Ezzel a sémával dolgoztak az 1980-as népszámlálás alkalmával. Szimptomatikus módon azonban már az 1980-as évek elején újabb kritikák fogalmazódtak meg, miszerint a felgyorsuló társadalmi-gazdasági változások leírására már nem alkalmas az 1975-ös kategóriarendszer, illetve az is kiderült, hogy a tudományos kutatásokban nem igazán alkalmazták az (elvileg kötelező) KSH által definiált osztály- és rétegekategóriákat.³³ A kritikák hatására, hosszas egyeztetések után, 1986-ban egy újabb, módosított osztály- és rétegtagozódást alakított ki a KSH a pontosabb statisztikai vizsgálatok elősegítése érdekében, módosítva a társadalmi rétegek leírására használt fogalmakat és azok tartalmát is (munkásosztály, nagyüzemi parasztság, értelmiség, szellemi foglalkozású alkalmazottak és kistermelők). Az új rendszer alapján újrakódolták az 1980. évi census személyi adatait, de az 1990-es népszámlálás már megint egy újabb rendszert hozott magával.³⁴ Remélhetőleg ebből a tömör áttekintésből is látszik, hogy a társadalom leírására szolgáló kategóriarendszer az 1950-es évektől kezdve folyamatosan finomodott, de 1990-ig az ideológia fogságában maradt, hiszen a kidolgozott fogalmi rendszer szegletköve a munkásosztály maradt.³⁵ Ennek viszont az lett a (már a kortársak által is érzékelt) következménye, hogy sohasem tudta megragadni a társadalom változásának valódi folyamatait.

Érdemes egy pillanatra szemügyre venni azt is, hogyan jelenik meg a lakhatás a népszámlálási kiadványok adattábláiban. Általánosságban elmondható, hogy itt is nagyobb volt a hangsúly a külsődleges leíráson. A lakások úgy jelentek meg, mint az állami bürokrácia alanyai, mint tárgyak, nem pedig mint a társadalmi és magánélet fontos színterei. Kevésbé volt érdekes a népszámlálás számára, ki lakik bennük, és aki benne lakik, mit tesz a lakásával. Természetesen közölték például a társadalmi rétegződés szerinti megoszlásokat, de gyakran csak a részletes adatok között, és arányuk mindenképpen kisebb, mint a lakások, épületek fizikai paramétereit leíró táblázatoké. 1970 (igazolva a korábbi sejtést) egyfajta forduló- és csúcspontot jelent a lakhatás társadalmi vonatkozásai iránti állami érdeklődés tekintetében.³⁶ Ekkor lett a lakás leginkább a társadalmi szövet része.

³¹ A munkásosztály rétegződésének vizsgálatát segítő statisztikai rendszerről szóló 2/1975. (V.3.) KSH-rendelet.

³² Klinger–Kepecs (szerk.) 1992: 60.

³³ Klinger–Kepecs (szerk.) 1992: 61.

³⁴ Klinger–Kepecs (szerk.) 1992: 63.

³⁵ Lakatos 2016: 24.

³⁶ Klinger–Kepecs (szerk.) 1995: 188.

Az 1970-es népszámlálásnál mind a bevezető összefoglalóban, mind a részletes tábláknál ábrázolták a társadalmi rétegződés, az életkor és a lakhatás kapcsolatát, ráadásul ezeket az összefüggéseket visszamenőleg is közölték, és az 1970-es kategóriákkal újrakódolva rendezték táblázatba. Továbbá ekkor – először és utoljára az 1945 utáni népszámlálások történetében – a lakáshiány mértékét is kiszámolták többféle módszertan alapján, amit a népszámlálás 26. kötetében publikáltak. Az 1980-as census különlegessége a lakótelepekről készült külön kötet, ahol életkor, nem, végzettség, családi állapot és foglalkozás alapján tagolva vizsgálták a lakótelepi lakások jellemzőit, viszont a lakások felújítására és a tartós fogyasztási cikkekre vonatkozó 1970-es kérdések elmaradtak. Ez utóbbiak aztán visszatértek 1990-ben, ahol például a lakás felújítása mellett rákérdeztek arra is, rendelkezik-e az ingatlan telefontal. Ennek ellenére az 1990-es népszámlálásnál újra csak a részletes adatokban jelentek meg társadalmi rétegződés és a lakásminőség összefüggései, az összefoglalóban már nem.

KALANDOZÁSOK. A NÉPSZÁMLÁLÁSOKTÓL FÜGGETLENEDŐ TÁRSADALOMSTATISZTIKA

A statisztikai törvények és azok vitájának vizsgálata azt sejtette, hogy a korszakban előre haladva folyamatosan nőtt a statisztikusok szakmai autonómiája. A nagyszabású és ezért kötöttebb szerkezetű népszámlálások kapcsán ezt nehezebb mérni, ezért olyan lakhatással, lakáskérdéssel foglalkozó munkákat vizsgálunk, amelyek népszámlálásoktól függetlenül vagy azokhoz nem közvetlenül kötődve keletkeztek.

A következőkben négy 1974 és 1980 között lefolytatott, de csak 1976 és 1984 között publikált vizsgálatot elemzek abból a szempontból, hogyan tekintettek a lakásra, milyen kérdéseket tettek fel a lakhatással kapcsolatban, és milyen eszközökkel igyekeztek a kérdéseikre választ adni. A hetvenes évek második fele azért is elemzésre érdemes időszak a lakhatás szempontjából, mert egyszerre az értékelés és a szembenézés időszaka. Ekkor ér véget a 15 éves lakásépítési terv, amelynek során rengeteg lakás épült, de a pártiratok alapján egyértelmű, hogy a párt vezetése és szakértői tisztában voltak azzal, hogy sem a mennyiségi, sem a minőségi lakáshiányt nem sikerült megszüntetniük. A zavar mértékét jól mutatja, hogy 1978-ban még a mennyiségi lakáshiány megszűnését is csak az 1990-es évekre jósolták.³⁷

Mind a négy vizsgálatban közös, hogy a KSH keretében a Társadalmi Szolgáltatások Statisztikai Főosztályán, a Társadalmi Statisztikai Főosztályon, illetve az Ifjúsági Szakmai Munkaközösségben készült. Az elemzett kiadványok közül azonban egyedül a *Lakáshelyzet '80* című kötődik népszámláláshoz. Ebben az 1980-as census 2%-os mintájának adatait dolgozták fel újra, módosítva az ott

³⁷ BFL XXXV.1.a.3. 153. öe. 8.

használt fogalmakat. A többi három kiadvány a KSH saját, a népszámlálástól független felméréseire alapozott.

Az 1974 novemberében lezajlott *Adatok és vélemények 8600 család lakás-, egészségügyi- és kulturális helyzetéről* című reprezentatív adatfelvétel a „társadalmi szolgáltatások igénybevételével kapcsolatos helyzetet és szokásokat” mérte fel, kiemelten figyelve arra, hogy az ellátottság és a szolgáltatás színvonalának elemzésekor megjelenjenek a lakosság szempontjai.³⁸ A nem nyilvános, csak szolgálati használatra készült anyag a társadalmi szolgáltatások négy területét (lakáshelyzet és lakókörnyezet, egészségi állapot, üdülési szokások és kulturális aktivitás) dolgozta fel. A cél az volt, hogy a foglalkozások csoportosítása segítségével lehetőség nyíljon a fenti szolgáltatások igénybevételének osztályhelyzet szerinti elemzésére. A bevezetőből idézett mondatot igazolja a kiadvány többi része, jól látszik, hogy a szokásos állami perspektívával szemben a lakosság életmódja és motivációi is fontosak voltak. Ezt jelzik a lakókörnyezet értékelésére, a lakásfenntartás költségeire és a lakásmobilitásra vonatkozó kérdések.³⁹

Az 1982-ben megjelent *Életkörülmények, lakásviszonyok*, illetve az 1984-es *Életkörülmények, lakásviszonyok, lakásmobilitás* című kötetek ugyanannak az 1978-as adatfelvételnek a feldolgozásai.⁴⁰ A kutatás fő kérdése az életmódra irányult. A kutatók a lakásra úgy tekintettek, mint a társadalmi rétegződésben elfoglalt hely jelzőjére és az életmód meghatározójára. Céljuk egy dinamikus, történeti szemléletmód kialakítása volt.⁴¹ Ennek érdekében vizsgálták az anyagi, tárgyi körülményeket, a tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottságot, a jövedelmet, a lakásviszonyokat, a lakáshoz jutás módját, a lakóhelyet és újszerű módon a lakástörténetet is, vagyis azt, hogyan jutott a háztartásfő apja a lakásához, hogyan szerezte meg a család az első lakását, és milyen lakásban élnek a vizsgálat időpontjában. Ennek köszönhetően a lakhatás és annak vizsgálata történeti dimenziót kapott, amit tovább erősített a háztartásfő származásának (az apa foglalkozása szerinti besorolása) és a család életciklusának (milyen régi a házasság) változóként való megjelenítése. Az egész vizsgálat dinamikusságát növelte, hogy az 1970-es népszámlálásra kidolgozott munkajellegcsoportokat tovább finomították, figyelve arra például, hogy a terciér vagy a szekunder szektorhoz sorolható-e az adott családfő. Szintén a finomabb elemzést tette lehetővé, hogy a háztartásfő mellett a feleség foglalkozása szerint is alakítottak ki csoportokat.⁴²

Az 1980-as népszámlálásra alapozó *Lakáshelyzet '80* című kötet a lakás fizikai jellemzői helyett a „lakásmódot” helyezte vizsgálódásának a középpontjába. A kutatás munkatársai a lakásmód alatt a lakók és a lakás viszonyát értették, ezt igyekeztek statisztikai eszközökkel megragadni és mérhetővé tenni. Az ennek érdekében kidolgozott mutatók a lakás nagyságának megfelelősege, az önálló

³⁸ Központi Statisztikai Hivatal 1976: 5.

³⁹ Központi Statisztikai Hivatal 1976: 10–14.

⁴⁰ Központi Statisztikai Hivatal 1982, 1984a.

⁴¹ Központi Statisztikai Hivatal 1982: 5–9, 199–203.

⁴² Központi Statisztikai Hivatal 1984a: 13–15, 21–25, 71–73, 157–159, 210–211, 222–223.

lakáshasználat (hány háztartás van egy lakásban), a lakás tulajdonjelleget (szövetkezeti, állami, családi ház stb.) és a komfortosságának típusai, külön figyelve a lakók által a lakásra fordított önerőre.⁴³ Azt remélték, hogy e mutatók által sikerül megtudni, „mennyire lakhatóak” a lakások, „milyen életfunkciókra engednek teret”, és milyen „értéket képvisel” a lakójának a lakás. Minderre nemcsak egy adott időpontban figyeltek a kutatás során, hanem a háztartások életciklusát is követve, próbálták megérteni a lakás és a lakók viszonyának változását.⁴⁴

Világos, hogy az 1970-es években alapvető elmozdulás történt a népszámlálásokhoz képest abban, ahogy a lakhatás felé fordultak ezek az új statisztikai kutatások. A lakások fizikai jellemzői helyett használatuk, a társadalmi életben betöltött szerepük vált fontossá. A lakás immár nem pusztán egy tárgy volt, hanem olyan eszköz, amin keresztül a társadalom és annak változásai mélyebben is megérthetők. Ennek a felismerésnek és megismerési igénynek a termékei az olyan fogalmak, mint a lakásmód, vagy a lakásmobilitásra, illetve a szubjektív szempontokra fektetett hangsúly.

ERÉNYEK ÉS KORLÁTOK

A szocializmus idején készült statisztikai források egyik máig legfontosabb erénye a belejük fektetett munka. Ez a megállapítás talán elsőre furcsának hathat, de minden korlátozottságuk ellenére ezek a források, illetve a belőlük készített adatbázisok adják az egyik alapját a korszakkal kapcsolatos tudásunknak. A KSH munkatársainak folyamatosan fejlődő szaktudása és a magyarországi szinten pártját ritkító nemzetközi tájékozottság és beágyazottság egyaránt kellett ehhez. Valószínűleg az ezekből táplálkozó szakmai autonómia tette lehetővé azt az intellektuális bátorságot, amivel a 60-as évektől egyre gyakrabban (igaz, jórészt csak a saját szakmai közegükön belül) vetettek fel társadalmi problémákat, anomáliákat.

Természetesen a szocialista statisztika is korának gyermeke volt. Felméréseit meghatározták a jogszabályi keretek, pártutasítások és a politikai elit szemléletmódja. A KSH és az állam közötti szoros viszonyoknak köszönhetően az állam(párt) ideologikus társadalomképe rányomta a bélyegét a statisztikai adatfelvételekre. A törvényekben és rendeletekben megjelenő gazdaságközpontúság, az ellenőrző funkció mind-mind kimutatható a korabeli kiadványokban.⁴⁵ Az 1950-es évek gazdaságközpontú perspektívája alapvetően befolyásolta a statisztikai gyakorlatot és a lakáshelyzetre vonatkozó kérdésfeltevéseket is. Hivatalosan csak az 1973. évi statisztikai törvény hozott ebben változást. Ettől kezdve került jobban előtérbe a gazdasági folyamatok és tervek követése mellett a társadalmi folyamatok megértésének igénye.

⁴³ Központi Statisztikai Hivatal 1984b: 443–450.

⁴⁴ Központi Statisztikai Hivatal 1984b: 5.

⁴⁵ Lásd például: Központi Statisztikai Hivatal 1954.

De a népszámlálások társadalmirétegződés-rendszere is az ideológiának rendelődött alá. Mivel ebben a munkásosztály központi szerepet játszott, létét újra és újra igazolni kellett. Azt, hogy ebben a tekintetben mennyire rövid pórázon tartotta az MSZMP a KSH-t, jól mutatja, hogy még 1974-ben is a Központi Bizottság határozta meg, ki tartozik a munkásosztályhoz. Hiába gyarapodott az 1950-es évektől távolodva az olyan statisztikai kutatások száma, amelyek valódi társadalmi problémákra vagy a korszakban olyan egyértelmű tabukra is rákérdeztek, mint a bérlakások államosításának negatív következményei, ezek is a hivatalos diskurzus és így a hivatalos fogalomhasználat részei maradtak. Ennek következtében használatuk is csak ennek figyelembevételével történhet. Hiszen amit a kortárs kutatók nem akartak vagy tudtak látni (például az államközpontúság miatt a civil társadalmat), azt már mi sem láthatjuk, esetleg csak közvetve olvashatjuk ki a statisztikai adatokból. Amit látunk, azt viszont a korabeli statisztikusok, illetve a statisztikát megrendelő állampárt szemüvegén keresztül látjuk. Jellemző példája ennek a tulajdoni jelleg fogalma. Láthattuk, a szocialista időszak egyik tartós, a korszakon átívelő fogalmi újítása volt annak vizsgálata, hogy az adott lakás állami vagy magán- (később személyi) tulajdonban van-e. Ideológiai és talán tervezési szempontból ez fontos kérdés lehetett, de ma már tudjuk, hogy ez a felosztás egy csoportba terelt olyan lakáshasználati és életmódokat, illetve lakástípusokat, amelyek szervesen nem tartoztak egybe, összetartozókat viszont kettévágott. Mégis, amikor kutatóként közelebb lépni a Kádár-rendszer lakhatási problémáihoz, ezekből az adatokból és fogalmakból kell kiindulnunk.

További problémát jelent, hogy még ezek a szocialista ideológia által befolyásolt fogalmak is gyakran, népszámlálásról népszámlálásra változtak. Hiába kódolták időként az új definíciók szerint a régi adatokat is újra, a különböző időbeli metszetek összehasonlítása nehézkes marad.⁴⁶ Tetézi a zűrzavart, hogy ezeket a változó ideológikus fogalmakat sem használta minden statisztikai vizsgálat egységesen. Természetesen e problémák élesebben jelentkeznek a társadalmi rétegződés vizsgálatánál, mint akkor, amikor a lakások falazatának változása áll a kutatás fókuszában.

Az állam a statisztikára, mint az uralmát biztosító, hatalmát erősítő eszközre tekintett, amely segíti a gazdasági folyamatok megtervezését és elemzését. Ennek következtében a KSH és az állam között megrendelő–szolgáltató viszony állt fenn, még akkor is, ha ez a viszony a 60-as évektől már jóval komplexebbé vált, megerősödött és az új statisztikai törvényben hivatalosan is kifejeződött a statisztikusok szakmai autonómiája. Az állam és a KSH szoros kapcsolatát nem csak az mutatja, hogy a KSH elnökét és elnökhelyetteseit a Minisztertanács nevezte ki, hanem az is, hogy az általuk összegyűjtött és elemzett információt elsősorban a kormányzat használta. Hiába utal az 1973. évi törvény arra, hogy az állami statisztika feladata (többek között) „a tudományok műveléséhez statisztikai adatok szolgáltatása”, az Arcanum-adatbázis segítségével feltérképezett tudományos közleményekben alig

⁴⁶ Valuch 2001: 14–15.

hivatkoznak például az ebben a tanulmányban elemzett publikációkra.⁴⁷ Ez nemcsak a lakásokkal és lakott épületekkel foglalkozó népszámlálási kötetekre érvényes, hanem a részletes és alapos elemzéseket is tartalmazó kiadványokra is. Az *Adatok és vélemények 8600 család lakás-, egészségügyi- és kulturális helyzetéről* című kiadvány tíz alatti hivatkozást kapott összesen. A jóval terjedelmesebb és kifejezettebben innovatív *Életkörülmények, lakáviszonyok* kötetek szerzői ugyan állami jutalmat is kaptak, de maguk a kötetek összesen húsznál kevesebbszer jelentek meg a korszak tudományos munkáiban hivatkozott irodalmak között.⁴⁸ Hasonló elérést (hét hivatkozás) mutat a 600 példányban megjelent *Lakáshelyzet '80*. Annak ellenére, hogy alapvetően fontos kortárs kérdéseket dolgoztak fel ezek a kiadványok, olyan témákat, amelyekről komoly viták folytak a korabeli szocialista nyilvánosságban, csak korlátozottan jutottak el a korabeli tudomány képviselőihez. Az pedig már a rendszerváltás utáni magyar történettudományt jellemzi, hogy az egyre gazdagabb, a Kádár-kort elemző szakirodalom is alig használja ezeket a köteteket. A jelzett problémák mellett sem lehet azonban vitás, hogy a szocialista korszak (társadalom) történetének megismerése nem lehetséges a korszak statisztikai adatgyűjteményeinek és elemzéseinek kritikus használata nélkül.

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

XXXV.1.a.3. 153. öe. Az MSZMP Budapesti Pártbizottsága 1978. november 3-ai ülésének jegyzőkönyve (2. A főváros hosszú távú, 1990-ig szóló lakásépítési és telepítési koncepciója, valamint a VI. ötéves terv lakásépítési és telepítési programja c. napirend).

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

M-KS 288-4. 125–126. öe. Az MSZMP Központi Bizottsága 1974. március 19–20-ai kibővített ülésének jegyzőkönyve (2. A Központi Bizottság irányelvei a munkásosztály társadalmi szerepének fejlesztéséről, helyzetének további javításáról c. napirend).

M-KS 288-5. 66. öe. Az MSZMP Politikai Bizottsága 1958. február 11-ei ülésének jegyzőkönyve (3. Tájékoztató a lakáshelyzetről és javaslatok a lakáshiány enyhítésére c. napirend).

A KSH elnökének 2/1975. (V. 3.) KSH sz. rendelkezése a munkásosztály rétegződésének vizsgálatát segítő statisztikai rendszerről. *Statisztikai Közöny* (2.) 6. 1975. június 16. 89–93.

1874: 25. törvénycikk az országos statistika ügyének szervezéséről.

⁴⁷ <https://adt.arcanum.com>, az Arcanum Digitális Tudománytárban több száz hazai tudományos és szakfolyóirat, valamint heti- és napilap kutatható.

⁴⁸ N. N. 1984: 35.

1897: 35. törvénycikk a m. kir. központi statisztikai hivatalról.

1929: 19. törvénycikk a hivatalos statisztikai szolgálatról.

1952: 6. törvény az állami statisztikáról.

1973: 5. törvény a statisztikáról.

Bálint József 1973: Országgyűlési expozé a statisztikai törvényjavaslatról. *Statisztikai Szemle* (51.) 11. 1065–1071.

Kiss Albert 1973: A statisztikai törvényjavaslat az országgyűlési bizottságok előtt. *Statisztikai Szemle* (51.) 11. 1082–1085.

Klinger András – Kepecs József (szerk.) 1990: *A magyar népszámlálások előkészítése és publikációi 1869–1990*. I. Budapest.

Klinger András – Kepecs József (szerk.) 1992: *A magyar népszámlálások előkészítése és publikációi 1869–1990*. II. Budapest.

Klinger András – Kepecs József (szerk.) 1995: *A magyar népszámlálások előkészítése és publikációi 1869–1990*. III. Budapest.

Központi Statisztikai Hivatal 1954: *Lakásgazdálkodás-lakásépítés*. Budapest.

Központi Statisztikai Hivatal 1976: *Adatok és vélemények 8600 család lakás-, egészségügyi- és kulturális helyzetéről*. Budapest.

Központi Statisztikai Hivatal 1982: *Életkörülmények, lakásviszonyok az 1978. évi életmód-életkörülmények felvétel alapján*. Budapest.

Központi Statisztikai Hivatal 1984a: *Életkörülmények, lakásviszonyok, lakásmobilitás. Adatgyűjtemény az 1978. évi életmód-, életkörülmények felvétel adataiból*. Budapest.

Központi Statisztikai Hivatal 1984b: *Lakáshelyzet '80*. Budapest.

Népszámlálás 1960: Az 1960. évi népszámlálás. XI. A lakott lakások és a lakóházak adatai. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1964.

N. N. 1952: Az állami statisztikáról szóló törvényjavaslat 1952. december 20-i országgyűlési tárgyalása. *Statisztikai Szemle* (30.) 12. 1017–1032.

N. N. 1973a: Indokolás a statisztikáról szóló törvényjavaslatához. *Statisztikai Szemle* (51.) 11. 1059–1064.

N. N. 1973b: A statisztikai törvényjavaslat országgyűlési vitája. *Statisztikai Szemle* (51.) 11. 1072–1081.

N. N. 1983: Tíz éves a statisztikai törvény. *Statisztikai Szemle* (61.) 8–9. 789–791.

N. N. 1984: A távlati és középtávú tudományos kutatások körében elért jelentős eredmények jutalmazása 1983-ban. *Akadémiai Közlöny* (33.) 3. 32–47.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Farkas E. János – Vajda Ágnes 1990: A lakásstatisztikai adatközlések, 1920–1990 (I–III). *Statisztika Szemle* (68.) 1. 67–73; 2. 156–168; 3. 239–253.

Harcza István 1993: Számvetés a társadalomstatisztikáról. *Statisztika Szemle* (70.) 6. 453–466.

Heidegger, Martin 1991 [1951]: Bauen Wohnen Denken. In: Conrads, Ulrich – Neitzke, Peter (Hgg.): *Mensch und Raum. Das Darmstädter Gespräch*. Braunschweig, 88–102.

- Keller Márkus 2017: *Szocialista lakhatás? A lakáskérdés az 1950-es években Magyarországon*. Budapest.
- Kemeny, Jim 1992: *Housing and Social Theory*. London – New York.
- Kenedi János 1981: „*Tiéd az ország, magadnak építed.*” Párizs.
- Lakatos Miklós 2016: A magyarországi mikrocenzusok története és a 2016. évi mikrocenzus. In: Németh Zsolt (szerk.): *A 2016. évi mikrocenzus témakörei*. Budapest, 7–43.
- Székely Gáborné 2020: Száz év a magyarországi lakásstatisztikában. *Statisztikai Szemle* (98.) 6. 642–664. DOI: 10.20311/stat2020.6.hu0642.
- Tóth Zoltán 1987: Társadalmi státus és foglalkozás az osztrák és a magyar társadalomstatisztikában. *Statisztikai Szemle* (65.) 1. 62–86.
- Tóth Zoltán 2015: *Társadalomfogalmak az osztrák és a magyar társadalomstatisztikában*. Budapest.
- Valuch Tibor 2001: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest.

A történelem párhuzamos tudományai: a kölcsönös érzékenyítés és újratalálkozás esélyeiről

Zoltán Boldizsár Simon: *History in Times of Unprecedented Change: A Theory for the 21st Century.*

Bloomsbury Academic, London – New York, 2019. 209 oldal.

A 20. század végén alapított, azóta világszerte erőteljesen terjeszkedő, és számos kisebb kiadót magába olvasztó brit Bloomsbury egyik legerősebb részlegévé az elmúlt években a történelemmel foglalkozó divíziója fejlődött. Olyannyira, hogy a piacra dobott ismeretterjesztő és szakkönyvei mellé nemrég egy rangos nemzetközi szakértőgárdával hitelesített,¹ intézményi előfizetéssel elérhető digitális tudástárat is létrehozott a világ felsőoktatásában történelmet tanítók és tanulók számára.² A küldetése szerint a történetírás *elméletének*, *módszerének* és *történetének* (vagyis a historiográfiának) valamennyi lényeges aspektusához hasznos tartalmakat kínál oldal egyedi, lektorált szakkikkkel, lassan félszáz e-könyvvel, kidolgozott tematikus taxonómiával és interaktív időegyenessel (timeline) csábít kalandozásra és ismeretszerzésre.

E három, önállóan is létező aldiszciplína közül a legforróbbnak, legtöbb kihívást hordozónak ma általában a történetelméletet tekintik.³ Emellett könnyen a módszerre terelhetné a figyelmünket a kvantitatív fordulat (az adatrögzítés és feldolgozás, majd a „nagy adat”, a digitális adatkezelés és ábrázolás forradalma) vagy a régészet arzenáljának rohamos fejlődése – csakhogy a módszereket a történelmi műhelymunka használja, nem az elmélet. (Az elmélet nyersanyaga a másik elmélet.) A történetírói praxis maga, amely szintén nem egyetlen tömbből faragott, homogén minőség, hanem – Gyáni Gábor szavaival⁴ – az egymás mellett élő *választható változatok* együttese, amely mögött még ott kavargó a lehetséges történelmi tárgyak szinte végtelen, sokdimenziós problémateret is. Ebben pedig még azok a társtudományok is jelen vannak, amelyek erősen befolyásolják a történetírói szemléletet, fogalomkészletet és világlátást, élükön az

¹ A közel száz fős testületnek három magyar tagja van: Pók Attila, Erős Vilmos és Simon Zoltán Boldizsár.

² Bloomsbury History: Theory & Method: <https://www.bloomsbury.com/us/discover/bloomsbury-digital-resources/products/bloomsbury-history-theory-method/> – utolsó letöltés: 2022. február 9.

³ Ezt mi sem mutatja jobban, mint ha szemügyre vesszük, mostanra mennyi új fejlemény kívánkozna a legutóbbi, több mint tizenöt éve megjelent kétkötetes, alapos magyar nyelvű válogatásba (Gyurgyák–Kisantal [szerk.] 2006).

⁴ Gyáni 2020: 36.

antropológiával és a szociológiával, de mondhatnánk az ökológiai, az evolúciós vagy legújabban a klímatudományi kontextust, esetleg az antropocénnek a geológiai és a történeti idő közös metszetéből képzett fogalma köré épülő diskurzusokat.

Mindeközben az elméleti útkeresések elég távoli területeket sodornak egymás mellé, amelyeket jól szemléltet, ha azokat a kérdéseket listázzuk, amelyekre a történetelméleti munkák a válaszokat keresik. Belátható, hogy két különböző kisvilágban járunk, amikor arra vagyunk kíváncsiak, hogy *mit csinál a történész, amikor megalkotja a történeti tudást*, és amikor arra, hogy *milyen kérdések ismeretéről nem árt tudnia, amikor ezt teszi*.⁵

Ám ha a kérdés úgy hangzik, hogy *milyen megfontolások mentén gondolkodunk egyáltalán a történelemről, mint a tudásalkotás tárgyáról*, már egy harmadik irányba mozdulunk el. Az új kérdés ugyanis az előzőek tárgyára vonatkozik: metaelméleti természetű,⁶ s mint ilyen, még mindig az elméleti kisvilág részeként tehető fel. De ez már egyben határvidék is: amikor egyes gondolkodók a történelem értelmét kezdik faggatni, arra kíváncsiak, hogyan lehetséges a történelem, milyen helye van benne a determinációnak, hogyan viszonyuljunk a történeti időhöz, miként ismerhetőek meg a világ részeként korábbi korszakok eseményei és viszonyai, s hogy ezen keresztül mit mondhatunk el az emberről mint társadalmi és morális lényről, át is sodródunk a *történetfilozófia* birodalmába.

A témák és a hozzájuk tartozó tudásformák határozott elkülönítése nemcsak diszciplína-, hanem identitásképző is. Szakmai csoportok és magányos kutatók a többi területtől elhasonítva keresik és találják meg a csak rájuk érvényes önzonosság-elemeket. Saját nyelvüket beszélik és fejlesztik tovább, emiatt az egyes területek között folyamatosan nő a terminológiai és a narratív szakadék. Egy intézménytörténésznek az obskúrus szakkifejezésekkel tűzdelt történetfilozófiai mű érthetetlen, az eseménytörténész riadva néz a statisztikai elemzési módszerek matematikájára, a történetelmélet művelője pedig kevés kényszert érez arra, hogy friss szaktörténeti kutatások eredményeit szisztematikusan nézze át. Ráadásul mindez egy fokozatosan táguló probléma- és témauniverzumban történik, ahol szakadatlanul újabb és újabb részterületek sarjadzanak ki, fűződnek le a régiekből. A tématerkép objektumai osztódással szaporodnak, és ezt kisebb tempóban ugyan, de valamennyire követi azok száma is, akik hivatásszerűen foglalkoznak történettudományi kérdésekkel.

Nem kétséges, hogy ez a szakosodási nyomás szükségszerű, és sok-sok heurisztikus felismerés születésének forrása. De az önállóságnak ezzel párhuzamosan az is értelmet ad, hogy a jól elkülönített tárgyakon végzett nagyobb felbontású elemzések és vizsgálódások eredményei oda és vissza képesek befolyásolni és

⁵ E két „kisvilág” bemutatásakor is Gyáni Gábor fordulatait használom (Gyáni 2020: 16).

⁶ Természetesen létezik metamódszertani és metahistoriográfiai szint is: amikor egyre kiterjedtebb szakmai eszmecserékbe kapcsolódunk be a történeti események ágens alapú modellezésének vagy a szimulációk használatának lehetőségeiről, a módszerre vonatkozó párbeszéd részesei vagyunk. A historiográfia története pedig metahistoriográfia.

alakítani egymást. Kölcsönös ismeretük és figyelembevételük emiatt egyenesen szükségszerűnek és elkerülhetetlennek tűnik: az innovatív módszertanok révén a történeti tudás új rétegei képződnek, amelyek átírják a rekonstrukciós logikákat, a mesélt történeteket, a leírás fogalmi kereteit és akár teljesen új elemzési-értékelési-kontextusteremtési utakra vezethetnek. Az esetek egy részében ez erős kihívást jelent azokra az elméletekre nézve, amelyek nyersanyaga és tipikus argumentumai egy immár meghaladott, átírandó hagyományból vették. Az elméletek aztán egy halom kínzó kérdéssel szembesülnek, útkereséseik és a megnyíló vitaterek szinte vonzzák a textuális történetírói termés szakadatlan újralátogatását, miközben erősödik a nyomás a nyitott kérdések eldöntését támogató újabb módszertani megoldások megteremtése iránt – s eközben mellel a historiográfia új fejezetei íródnak. Léteznek természetesen más „bejárás” utak, pláne, ha a kölcsönös hatásgyakorlás esetei közé a társtudományokat és a történetfilozófiát is beemeljük. Vagyis az önálló identitások és szöveg-hagyományok megteremtésén, a különböző területek elhasonításán túl legalább annyira érvényes kérdés az egybefonódásuk, az egymáshoz visszatalálás sokszínű forgatókönyveivel, a kölcsönös tanulás és inspiráció esélyével.

A Magyarországról induló, de nemzetközi figyelmet keltő kötetek és tanulmányok sorát immár egy bielefeldi műhely tagjaként angolul jegyző Simon Zoltán Boldizsár egy korábbi tanulmányában úgy látja, hogy mindez nagyon gyakran nemcsak lehetőség, hanem normatív elvárás is: „A történetírás elméleti kérdéseivel foglalkozó teoretikusok és filozófusok nagyobb részét [...] az tenné boldoggá, ha elméleti meglátásaik nem pusztán az elméletalkotás gyakorlatát formálnák, hanem jobb esetben praktikus jótanácsként, rosszabb esetben pedig diszciplináris alapvevészként pozitív hatást gyakorolnának a történetírás gyakorlatára is.”⁷

Nem kétséges, hogy ezekben a szellemi vállalkozásokban és csatákban (amelyet az angol műnyelv az 'enterprise' használatával viszonylag jól kifejez⁸) felértékelődnek a közvetítésre, hídépítésre, hibrid diskurzusok létrehozására alkalmas, több szakmai kisvilág nyelvét beszélő kutatók és kutatóközösségek. Simon legalább két ponton nagyon otthonosan mozog: pályakezdésétől fogva erősen támaszkodik a történelem vezető elméleti irányzatainak mély és sokszorosán átszűrt ismeretére, másrészt szakadatlanul a poszt-narrativistaként megújuló történetfilozófia lehetőségeit faggatja. Ám határozott érték- és pozícióválasztása ellenére mindvégig árnyalt és önreflexív marad: tudományos szempontból ugyan leginkább „kifáradónak” látja és láttatja a narrativizmust és „összeomlónak”

⁷ Simon 2011.

⁸ Ennek a megjegyzésnek a kapcsán tartom szükségesnek megindokolni, miért adom meg zárójelben minden esetben angolul is azokat a kulcskifejezéseket, amelyek használata jelen cikk során nélkülözhetetlen. Ha ezeknek pusztán egy-egy magyar megfelelője szerepelne a szövegben, egyrészt nem minden esetben lenne egyértelmű a fogalomhasználat kategoriális felépítettsége. Másrészt mindazok számára, akik nem annak a történetfilozófiai diskurzusnak a részesei, amelynek szereplőjeként Simon a maga hozzájárulását könyvvé rendezte, javarészt idegenül is hathatnak. Az ismerkedés legjobb útja pedig az ízeletetés, mérlegelés, az angol és a magyar változat egymásra vonatkoztatása.

a történetmesélés hagyományát, ám értelmes feladatnak tartja azoknak a jelentéssel teli ösvényeknek a keresését, ahol „a narrativizáláshoz kötődő mély belső elköteleződésünkkel mégis ki lehet békülni”.⁹ Tisztában van vele, hogy „a történetelmélet az univerzalizmusából fakadóan képtelen a történetírás új korszakának megnyitására, illetve, ha egyáltalán létezik olyasmi, hogy a történetírás új korszakát megnyitó ragyogó út, akkor azt nem a történetelmélet kövezi ki”.¹⁰ Sőt, számos olyan pontot azonosít, ahol „a történetfilozófia mostanra megszűnt a különböző elméleti irányzatok integratív keretrendszereként létezni”.¹¹

Ezzel a munícióval felszerelve érdemes túlélőtúrára indulni Simon 2019-ben megjelent, összegző és új irányokat egyaránt megjelenítő könyvébe, amelyet ajánlóiban „mérőföldkőnek”, hol „a történelem valódi fogalmának újragondolását célzó ambiciózus javaslatnak”, hol „ügyes és gondolkodásra serkentő hozzájárulásnak” tartanak (hátlap idézetek).

„A történelem” – kezdi már az előszót is tételmondatokkal Simon – „az újdonságról szól”. Nem a múlt megalkotása a lényeg, hanem annak a megragadása, hogy „a múlthoz képest mi rajzolódik újként ki a jövőre nézve, és mi az új a jelenben” (vii).¹² És nem egyszerűen és nem elsősorban az érzékelt különbségről (perceived difference) van szó: a lényeg az, hogy előrelátó képességünkkel milyen különbségek megjelenését feltételezzük a múlt és a jelen között, a jövőre függesztett tekintettel (anticipated difference). Így lesz a modern nyugati történeti érzékenység sarokköve a megtapasztalt jelen (experienced present) alapján várható és valószínűsíthető jövő (expected future), majd még egy lépéssel tovább a társadalommal kapcsolatos kívánatos jövőállapot (desired future state of human affairs).

A történelem e jellegzetes „nyugati” felfogása a késő-felvilágosodás terméke, az emberi viszonyok és tevékenységek pedig nemcsak a történeti folyamatok nyersanyagát kínálják, hanem a változások magyarázata is bennük rejlik (nem természetfeletti létezőkben vagy természettörvényekben). Nem véletlen az időzítés sem: „a 18. század vége hozta el annak a szakadéknak a megnyílását, amely a korábbi tapasztalatok és a közeljövő előrejelezhetősége között megnyílt. A Múlt és a Jelen közti különbség látványosan nőtt, miközben a megélt idő törésvonalra került, afféle átmeneti állapotként, amelyben immár szakadatlanul új és váratlan dolgok történnek csak” (xi).

Simon két alkalommal is érvelésébe illeszti a fenti Koselleck-idézetet, mert ez készíti elő könyve alaptézisét: a 21. századra ez a gyorsuló tempóban táguló törésvonal már teljesen elválasztja egymástól a múltat és a jelent. A szétkapcsolódás/eltávolodás végső oka pedig az, hogy a társadalmi lét új fejleményeinek nincs olyan történeti előképe, amelyek segítségével a múlt felől lehetne megérteni a jelent:

⁹ Simon 2020a.

¹⁰ Simon 2013a.

¹¹ Simon–Kuukkanen 2015.

¹² Simon itt közel kerül a történeti művelet természetéről gondolkodó De Certeau-hoz, aki szerint a múlt elsősorban a *különbség megjelenítésének* eszköze – miközben a tényleges változás jelzése eltávolodással történik (idézi: Gyáni 2020: 252).

a változást előzmény nélkülinek (unprecedented change) kell tekintenünk, emiatt szükségszerűen át kell alakulnia a történeti érzékenységnek is. S miközben a jövőforogatókönyvek vagy a civilizáció haláltáncában, vagy egy poszthumán „előre menekülésben” keresik a jelen logikusnak tűnő folytatását, Simon egy neologizmussal a történetfilozófiai nézőpont kvázi-szubsztantívává válása mellett érvel. Úgy látja, továbbra is mozgásban, mechanizmusban, mintázatokban, átfogó sé mákban gondolkodunk, hogy képesek legyünk közelebb kerülni az emberi viszonyok időbeli változásához (ahogyan azt egykor Arthur C. Danto az analitikussal szemben meghatározott szubsztantív történetfilozófiától elvárta), ám napjainkra a múlt, jelen és jövő közti fejlődési kontinuitás megszakadása miatt ellillant a valódi, megragadásra érdemes és alkalmas lényeg (proper substance) – immár nem tudunk az elemzés tárgyaként „ontológiai szubjektumot” azonosítani.

Mi jellemzi az ekképpen kvázi-szubsztantívává vált történetfilozófiát? A kiindulópont az az alaphelyzet, hogy a visszatekintő, múltértelmező (retrospektív) tárgyazonosítás és az előretekintő, jövőkereső prospektív szemléletmód eltávolodása magából a történelemből egy, a korábbi gondolkodási szabályokat átíró „szétszakított egyedüliséget” (disrupted singular) teremt, a korábbi identitásviszonyok alapos újrendezésével. Kinek a történelme? Ki az a „mi”? Milyen és melyik történet, illetve múlt a „miénk”? Milyen ontológiai szubjektum tapasztalása adja a nyersanyagot a megértéshez, különösen ott, ahol a megértendő dolog előzmény nélküli?

Simon úgy látja, a válaszhoz szükségünk van a múlt egy korábban nem azonosított értelmezésére, megragadási formájára is. Szokásszerűen és jellemzően a magáról jelenlévőségével tanúskodó múlthoz (present past) alakítunk ki viszonyt. Ennek egyfajta ellentétéként tekinthetünk egy újfajta múltkonstruálásra, amelynek során a (még nem létező, de határozott kontúrokkal elképzelt) jövő felől próbáljuk előidők kulisszáit felépíteni, mintha egy majdani közösség tekintene vissza saját régmúltjára – de csak miután már eltávolította, elkülönítette, le választotta magáról a ténylegesen megélt múltat (dissociated past),

Simon erre az újfajta múltképzésre a teológiából importált „apofatikus” jelzőt alkalmazza,¹³ és úgy látja, hogy a „mi/miénk tudat”, a múlt birtoklása vagy a múlt-élmény nem szorul a senkiföldjére az apofatikus és a jelenlévő múlt között, hanem egyenesen e kettő kölcsönös függése (interdependence) és szoros összefonódása (intertwinement) formálja a múlthoz való aktuális viszonyunkat. Emiatt érdekes felismerni, hogy a történettudomány többlépcsős intézményesülése mindig magában hordja a veszélyt, hogy valamelyik (jellemzően a hagyományos) megközelítésmódot és valamelyik rekonstrukciót emeli kizárólagossá. Ezt a csapdát pedig csak akkor tudjuk elkerülni, ha a történeti tudástól kötelezően

¹³ Istenről vagy pozitív érvekkel, katafatikus módon lehet beszélni (via affirmationis), vagy apofatikusán, amely túllép a fogalmakon és tagadásokkal ragadja meg azt (via negationis), s végül az analógiák, metaforák, hasonlatok használatával (via eminentiae). Az apofatikus látásmód könnyen sodródik közel a misztikához.

azt várjuk el, hogy minden pillanatban lényegileg (alapvető természeténél fogva) versenyhelyzetben legyen (essentially contested historical knowledge).¹⁴

Innen nézve és ezeket a kifejezéseket használva belátható, hogy a történelmi tapasztalat komplexebb megértését kínáló fogalmi keretrendszer megújítására a historiográfiának is szüksége van (mindezzel a könyv második része tusakodik).

A leírásra ráépülő értelemadás (sense making) műveletei a korábbi statikus pozícióból mostanra sokkal dinamikusabb szellemi porondra sodródtak át. Itt már a történelmi tudás építőkockái is versenyeznek egymással: rendre megkérdőjeleződnek a magas szintű elfogadottságba fagyott kifejezőkészlet egyes darabjai, újralátogathatóvá válnak a rögzített/intézményesített jelentések és az írásban kísértő történelmi közleménytömeg. A korábbi értékelési kritériumok, az igaz-hamis ítéletek értelemszerűen kevésbé fontosak, mert úgyis ideiglenesek. Átjár egymásba a reális és irreális.

Ha a tapasztalat a világgal való *általános* találkozás, töpreng Simon, a történelmi tapasztalat a múlttal (pontosabban: a múlt fennmaradó részével) való *különös* találkozás – és csak az él tovább tapasztalatként a lehetséges találkozások nagy számából, amelyet átélője kifejezetten tapasztalatként azonosít/él meg/tudatosít. Ezekben a pillanatokban a tudás és a nem-tudás is megnyilvánul, így az értelemadás zavarai és korlátai szükségszerűen felértékelik a megismerés esztétikai oldalát: a tapasztalatszerzés alanyától és a tapasztalati szituációtól függően a dolgok fennköltnek, magasztosnak, félelmet, szorongást keltőnek vagy a fentiekhez hasonlóan mutatják magukat. S ha következetesek vagyunk, a történelem etikai dimenziójának lényegét jelentő motivációs mozzanat is sokkal inkább a jövőből vezethető le, mint a múltból. Talán itt érezhető leginkább, miért és milyen mértékben vált az elmúlt évtizedek elméleti-történelmi útkereséseinek legfőbb hibájává, hogy a jövőkép alapvető szerepe kapcsán érzéketlenek maradtak (s ugyanez igaz a politika világára, amelynek mélyülő krízise ma már nem kérdés).

Ezek után beszélhetünk-e egyáltalán még *történelemről?* – teszi fel a kérdést Simon Zoltán Boldizsár a provokatív zárófejezetben, világossá téve, hogy mögötte nem lapul olyan implicit állítás, amely a történelem végét tételezné, Fukuyama nagy és atomjaiig vitatott tézisére emlékeztetve. Nem az záródik le, amire egykor elkezdtünk történelemként tekinteni, s nem is marad utána légüres tér. Arról van szó, ha jól értem a szerzőt, hogy a történelemnek ez a nyugati történetírói hagyományból kinövő és napjainkig számtalan alakváltozaton átmenő fogalma szerinte immár megérett egy Thomas Kuhn-i értelembe vett

¹⁴ Érdekes, hogy a Tengelyi László két munkáját is érvelésébe emelő szerző itt nem használja Tengelyi *világvázat*-fogalmát. Pedig az, máshonnan kiindulva, remek iker-argumentum lehetne. Elég, ha a posztumusz kötet (Tengelyi 2017) fülszövegére pillantunk, hogy belátható legyen, mennyire termékeny és szinoptikus megközelítés az övé. „Mivel véges sok tapasztalat alapvetően különböző végtelen eszmékkel is összeegyeztethető lehet, ezért különböző világvázatok lehetségesek. Összeütkezésük alkalmat adnak egyre újabb világvázatok kialakulására. Elengedhetetlen ugyan a vetélkedő világvázatok közti választás, de az is szükséges, hogy érintkezésbe lépjünk az ellenfél világvázatával, ha távolságot tartva is, de állandó kapcsolatban maradjunk vele.”

paradigmaváltásra.¹⁵ Az arisztotelészi fizikai világkép nem megszűnt, hanem feloldódott a newtoniban, emez meg később az einsteiniben, mert szaporodtak a régi modellekben nem feloldható ellentmondások (anomáliák). Ehhez hasonlóan vezetnénk napjaink előzmény nélküli változásai ahhoz, hogy egy másféle (előzmények ismeretében és felhasználásában képzett) tudás birtokában megkonstruált fogalmi építmény helyett annak egy kifinomultabb és összetettebb utódja kínáljon keretet a múltat és a jövőt az előzményekhez képest alternatív módon összekapcsoló gondolkodáshoz.

Csakhogyláthatóan a paradigmaváltás előtti állapotban vagyunk még. Érezük, hogy valami nincs rendben, de még nem tudjuk megnevezni azt a minőséget, ami felülírja, magába olvasztja, átprogramozza a régit. Megfelelő terminus nélkül pedig csak az érzékenység marad, szövetségeseivel, az apofatikus körülírással. Nagyjából ugyanide jut Siegfried Zielinski *Vorzeit–Nachzeit* fogalompárja is.¹⁶ Zielinski azt az élményt jeleníti meg, amelyben az identitását kereső szubjektum a „merre tartunk, hová vezet minket a világ” kérdéseire választ keresve egyre kevésbé érzékeny arra, hogy milyen utóidő (*Nachzeit*) részese, ám egyre inkább foglalkoztatja, hogy minek lesz az előideje (*Vorzeit*) a jelen. Ez a pozíció pedig valóban nem egy *történelem utáni* (poszthistorikus) állapot érzetét és hangulatát sugallja, hanem az idő egy olyan metszetét teremti meg, amelyben inkább a „kezdet”, a „szabadság” és az „útválasztás” allúziói erősek.¹⁷

¹⁵ Kuhn 1984.

¹⁶ Zielinskiről lásd Sörös 2011. A médiaarcheológiai és/vagy posztmédiá-narratívának (amelyből Zielinski jön) az érvényessége vagy izgalmas „átjárása” a történelemelméleti szcénába nem véletlen: ami a személyes tapasztalat világában igaz, az médiatartalomként közvetített tapasztalatként jelenik meg, közösségivé tágítva az érzékelés individuális terét.

¹⁷ Emiatt kínálkozik indokoltnak a marxi *bon mot* felidézése arról, miért érdemes előtörténetként kezelni a múltat, a jövőre pedig valamikortól „az emberiség valódi történeteként” tekinteni, már amennyiben képesek leszünk eljutni „a szabadság birodalmába”. Akár ennek a parafrázisának is tarthatnánk Tengelyi Lászlónak a fenomenológiai diskurzust tovább lendítő és megújító, szintetikus gondolatát. Miklós Tamás ihletett tolmácsolásában: „a múlt és jelen viszonyából adódik, hogy a lét éppen adott totalitása sohasem meríti ki a világ lehetséges teljességét, mert ez minden éppen adotton túlmutat, ahhoz képest transzcendens, s az a múltbeli lét totalitásán túllépő jelen totalitásához képest is. A »lét« és a »létező« platóni-neoplatonikus eredetű fogalmait, a schellingi létmetafizika alapfogalmait így egy harmadik fogalom, a »létfölötti« teszi teljessé. Jövőre nyitottságában a világ »létfölötti«, s csak annyiban kötődik a léthez, amennyiben a transzcendencia, az adotton túllépés képessége e létben megjelenik. Éppen emiatt olyan törekeny a világ e »létfölöttiségében«: mert feltétele a szabadság, az embernek a mindenkor adotton túllépni képes ereje. E szabadság nélkül bármikor visszahullhat a pusztá természeti állapotba, ami világ előtti állapot, hiszen a természeti állapot világa is az emberi szabadság világának múltjaként lehetett csak maga is világ”. (Miklós 2014.) És egészen távoli diszciplináris mezőből is érkezik ide irányuló üzenet. A pszichológus Peter Lauster például úgy látja, hogy a „tulajdonképpeni önmagunkká válás” (ami afféle „második születés”) csak az „önállóságát felfogó ember” sajátja: az egyetlen út a boldog, szabad és intenzív élethez (Lauster 1998). S ha már versengő világvázlatok, akkor illesszük ide egy 1977-es Pilinszky-interjú sorait is, aki azzal a gondolattal játszik el, hogy az „emberiség valódi története” talán abból érthető meg és írható le, hogy miket indított el Bach hallgatása szerte a világon. (Török [szerk.] 1983: 86–90).

Talán kiderült az eddigiek nyomán, hogy Simon Zoltán Boldizsár könyve iróztatatosan nehéz szöveg, embert próbáló olvasmány. Váratlan popkulturális utalásai segítenek ugyan egy-egy helyzet, egy-egy különös nézőpont megragadhatóságában, és oldják a terminológiai feszséget, de a Harry Potter Lord Voldemortja, Tarzan, az Anti-Nowhere League angol punkbanda, a Westworld öntudatra ébredő robotlánya, Dolores vagy a Terminátor-filmek T-1000-ese nem segít abban, hogy otthonosan mozogjunk az elméleti-fogalmi absztrakciók neologizmusokkal fűszerezett terében, a sokszor körköröségük miatt elnehezedő, de minden pillanatban feszes pontosságra törekvő kifejtések, a lényegi állításokhoz való eljutást nehezítő és lelassító negatív argumentumok kavargása között. Olyan gyakori és tipikus szerzői fordulat, hogy a „dolog, amiről beszélek, nem ez, de nem is az”, hogy sokszor túl sokáig tart eljutni a „hanem”-ig, mert közben át kell döcögünk azoknak a gondolkodóknak a szántásain és vetésein, akiknek a vállán állva válnak megjeleníthetővé a pozitív kifejtések. Nagyon-nagyon alapos, precíz, jól körbebástyázott, megkomponált szerkezetet és szöveget kapunk így, amely ismétlésekkel és előre-hátrautalásokkal, szövegközi összefoglalásokkal, kiemelésekkel, tételmondatokkal vezet végig magán. A szerző igazi útítársai talán csak azok az olvasók lehetnek, akik ugyanezt a filozófiai konyha- és formanyelvet beszélnek, nagyon hasonló kérdések és problémák foglalkoztatják őket, és ugyanazon az elmélettörténeti hagyományon rágták át magukat, a nélkülözhetetlen kritikai és összehasonlító attitűddel felszerelve. Itthon talán néhány tucat név merülhet fel, Kisantal Tamástól Szijártó Istvánon és Gyáni Gáboron át a Tengelyi-iskola feketeöves, mai napig aktív tagjaiig. E recenzió szerzőjeként kívülállóan érzem magam, és nem vagyok biztos abban, hogy megfelelő arányokkal és hangsúlyokkal sikerült kivonatolnom a szöveget, amelynek a követése és átélése még magyarul is nehézséget okozott volna (ami az itthon megjelent korábbi Simon-tanulmányok átszalazásakor bizonyítást is nyert). Így az a reflexiócsokor, amit befejezésül átnyújtok, inkább csak óvatos felvetések sora arról a teraszról, ahonnan én szemlélem a könyvben megjelenített, valóban nyugtalanító és időszerű kérdéseket.

Simon teljes gondolati felépítménye azon nyugszik, hogy napjainkban a változásoknak a könyv címébe is beemelt „példa és előzmény nélküli” (unprecedented) helyzetében találjuk magunkat. Érdekes módon egyedül ehhez az alap-tézishez nem tartozik meghatározás, kifejtő-körüljáró magyarázat, az érintett szubjektumok azonosítása, az életvilág azon osztályainak megjelenítése, amelyre az állítás érvényes. Másképp fogalmazva: Simon egyedül a legfontosabb fogalom használatakor axiomatikus. Nem derül ki, kinek a megéléséről van szó: a történelem alanyaként változásokat felfogó embereké *általában*, vagy a történelmet narratíván megalkotó történész-céh tagjaié speciálisan, netán a történelem elméletének alapkérdéseivel vagy a történetfilozófiai interpretációkkal tusakodóké? Vagy ez már egy aggregált, objektív állítás a világállapotról magáról, amelyet annyira banálisan igaznak kell tartanunk, hogy felépíteni sem kell az érvényességét és modalitásait, s azt sem kell vizsgálni, hogy hol és mennyire igaz? Elég kimondani, hogy antropocén, vagy klímaváltozás, és úgyis tudjuk, miről van szó?

A hiányérzetet nem pótolja, hogy van erős fogalmi előzmény, amelyről hallunk is: amikor Alain Badiou a történeti anyag egy részére az „evental” jelzőt használja, akkor annak esetiséggel (sőt, talán esetlegességgel is) magyarra fordítható tartalmával a történések egyedi természetére, egyediségére, vagyis ívbé (trajektóriába), dramaturgiába, idősorba, szerialitásba illeszthetetlen mivoltára utal (101).

De milyen változás előzmény nélküli ma, ami korábban nem volt az, milyen változás volt korábban előzmény nélküli, ami napjainkban már nem az, mely területeken veszett el mára a változások előzményeinek reflektálható érvényessége, ami régebben megvolt, és milyen tudás birtokában válnának előzmény-azonosítással megérthetőbbé olyan változások, amelyekkel most nem-tudásként szembe-sülünk? A változás előzménynélküliségének fogalmát megalkothatóvá tévő tényeket és modelleket (akárcsak az előzmények ismeretén alapuló történeti reflexiót) le kell tudni horgonyozni a történelemtől való hétköznapi tudás nagyjából konszenzuális ismerettömbjeihez. Nincs kétféle előzmény- és változásfogalom, kétféle nyelven, amely mást jelent a történetírásban, és mást a történetfilozófiában.

Ha tudnánk, hogy mit értsünk pontosan a változás előzménynélküliségén, akkor tudnánk a szerzői tételt elaborálni, vitatni vagy cáfolni. (A falszifikálhatóság, mint tudjuk, nélkülözhetetlenebb instancia, mint a verifikálhatóság). Így aztán öngyilkos vállalkozás lenne (például klímakontextusban) értelmezni az előzménynélküliséget akkor, amikor például éppen a felmelegedés-lehűlés ciklusváltozásairól termelődik egyre több faktuális tudás.¹⁸ Ha a felmelegedésnek ez a tempója és mértéke nem előzmény nélküli, mert csak a homo sapiens 300 ezer éves történetében többször is megtörtént hasonló, amelyről ráadásul már tudunk, akkor a változásnak melyik *aspektusa* előzmény nélküli? Antropogén mivolta, illetve az emberi tényező hozzájárulása? Sebessége? Földrajzi kiterjedése? Kozmikus kontextusa? A fenyegetés mértéke, mert most sokkal komplexebb épített világban éri el a soha nem volt demográfiai magasságban járó emberiséget? Netán a változás előrejelezhetetlensége?

Sokkal egyszerűbb dolgunk volna Yuval Noah Hararival, aki látszatra módfelett hasonlót állít, mint Simon: „Először a történelem során semmiféle elképzelésünk nincs, hogyan fog 30 év múlva kinézni a világ.”¹⁹ Elég azokat a pillanatokat kiemelni az időgyenesen, ahol pontosan ugyanúgy nem volt elképzelésünk a 30

¹⁸ Belátható, hogy egymásra ráépülő, de különböző tudásformákat jelent a ciklusok meglétének felismerése, a ciklusok kronológiai azonosítása és pontosítása, s végül a *ciklusváltozások azonosítására* való képesség. Utóbbi szép példája az a friss tanulmány, amely nemcsak azt volt képes azonosítani, hogyan változott egymillió évvel ezelőtt a 41 ezer éves eljegesedési ciklus 100 ezer évéssé (és így vastagabb jégtakarókat hozóvá), hanem azt is, hogy kizárható a kozmikus magyarázó ok, mert azonosítható, miért és hogyan történt mindez. Egyszerűen „elfogytak” a jégképződés helyein a lazább rétegek, és a jég immár sokkal nehezebben lecsiszolható kőzeteken lassabban mozogva a tengeri áramlatokat és a hőmérsékletet is átalakította. Yehudai 2021.

¹⁹ Steve Paulson interjúja: Yuval Noah Harari Is Worried About Our Souls. The Big-data Makeover of Humanity could be a Recipe for Disaster. *Nautilus*, 2018 Dec.27. <https://nautil.us/issue/67/reboot/yuval-noah-harari-is-worried-about-our-souls>

év múlva valamilyen világról, mint most, és máris látható, hogyan tette ismét komolytalanná magát a populáris leegyszerűsítések mestere.

Simontól távol állnak az ilyen zsákutcák (még ha a jövőre vonatkozó elképzelések közül nála is elsősorban disztópiák, poszthumanista forgatókönyvek és eszkatologikus-apokaliptikus látomások jelennek meg). Maga is komoly harcot vív a leegyszerűsítések bajnokai ellen, különösképp, ami az antropocén fogalmának inkonzisztens és reflektálatlan használatát illeti. S ha meg is kapnánk tőle a választ a változás előzménynélküliségére vonatkozó felvetésre,²⁰ mögöttük még nyugtalanítóbb értelmezési kérdések vetődnek fel.

Tudjuk-e még úgy gondolati építményekbe szerkeszteni a rendkívül magas absztrakciós szintű „változás” vagy „múlt” kifejezéseket, hogy azokat osztatlan minőségként használjuk elsőszintű fogalomként? Létezik természetesen a változásnak és a múltnak egy legáltalánosabban dekódolható jelentése, amitől értjük egymást a használatukkor. Ám szofisztikált gondolatmenetekben gyakran már nem elégséges pusztán odavetni e szavakat. Egy rendszerszemléletű gondolkodás például úgy tekint az egymásra következő rendszerállapotokra (köztük a társadalmi rendszerek világára is), amelyekben mindig vannak különböző paraméterek mentén megragadható és jellemezhető állandó, módosuló, átalakuló és új elemek és elemközi viszonyok, a maguk attribútumaival, intenzitás-különbségeivel, a térhez és az időhöz való eltérő viszonyokkal. Ezek mind különböző változásformák. Van, hogy egy struktúra fenntartását segítik, van, hogy épp szétszakítják, megszüntetik azt (ilyenkor nevezzük diszruptívnek). Olykor hiába konstatálhatjuk a változást, különösebb jelentősége nincs az erők játékában, máskor viszont transzformatív, mindent vagy valamit át is alakít maga körül. Minden változásnak úgy is rendszertermészete van, hogy rendszerkörnyezete különböző pontjaira másként hat. Az emberi történelemben a változás nem is a főesemény maga, amely jelentésteli, hanem az arra adott válasz: a változásokhoz való igazodás, alkalmazkodás, vagyis az *adaptáció* formái és mértéke.²¹ Az adaptációképességet meghatározó rezilienciaképesség és annak környezeti, technológiai, kulturális, társadalmi, etikai összetevői, amelyek különböző helyzetekben különböző mértékben hatnak. Nos, minek a változásáról beszélünk, s a változás melyik aspektusáról? És az ekképpen azonosított változás mely karakterisztikájára lesz érvényes az előzménnyel bírás vagy az előzménynélküliség kritériuma? Párbeszéd ismét csak akkor indulhat el, amikor ezt pontosan tudjuk.

És elbizonytalanító a „múlt” használata is. Nem a különböző (jelzős szerkezetű) „múltak” elburjánzásával, hanem amikor úgy kerül fogalmi szerkezetbe, hogy

²⁰ Simon ehhez talán egy lépéssel közelebb jut 2020-as könyvében (Simon 2020b), amelyet tekinthetünk az itt tárgyalt mű szerves folytatásának. Ebben a „változás” helyett a történeti események speciális osztályát, a „korszakos eseményt” (epochal event) állítja a középpontba; a küszöbértékek átlépésével beinduló nagy átalakulásokat, amelyek *korábban elképzelhetetlen*, korszakos átrendeződést, transzformációt hozhatnak.

²¹ Jellemzőnek gondolom, hogy a szerzők és a kulcsfogalmak indexelt mutatójában nem is szereplő adaptáció egyetlen alkalommal szerepel a könyvben, az 58. oldalon, egy Runia-locus kapcsán, hogy t. i. a „kulturális evolúció adaptációs erő”.

túlzott általánossága alkalmatlanná teszi, hogy ráépülő másodlagos fogalmak váljanak a révén érthetővé. Az „újat” keresve nem „a múlthoz”, mint olyanhoz alakítunk ki viszonyt, hanem a múltnak csak ennek a speciális problématerben jelen lévő, ható, értelmezhető elemeiről. Nem általában, hanem nagyon konkrétan. Simonnal együtt túlléphetünk azon a naiv interpretáción, hogy tekinthetünk minden jelenállapotra valamilyen korábban indult folyamat végéként. De így egy olyan intellektuális mezőre jutunk, ahol egy megismerési szituációban a vizsgált változás fogalmi megragadásához, a megértéshez vagy a cselekvésválasztáshoz mozgósított elemek egy része nem a múlt mint olyan, hanem a múlt *valamilyen aspektusa* felől érkezik. S még szemcsésebb lesz az értelmezési tér, ha mindehhez identitásstruktúrákat kapcsolunk. Hiszen az ismeret, a tudás, a tárgy- és eszközkörnyezet csak az egyik fele az értelemadásnak – hogy ezekhez milyen jelentések kapcsolódnak, az egyénektől, csoportoktól és az ő cselekvésválasztási helyzeteiktől függően rendre más és más. Nem mindegy például, hogy valamilyen partikularitás, vagy a nembeliség felől indul az értelmezés (melyik „mi”?). Más attitűdök más kontextusokat teremtenek a múlthoz való viszony kialakításának különböző módozataikor (attól függően, hogy múlt-élmény felidézéséről, megosztásáról, a múltra való reflexióról vagy múlt-teoretizálásról van szó).

Az csak a kisebbik gond, hogy a gyűjtőkategóriaként felfogott múlt annyira átfogó értelmet hordoz, hogy már nagyon sok egyedi szituációt nem fed le varratmentesen. A probléma nagyobbik része abból fakad, hogy *a változást meghatározó erők játékában a múlt csak az egyik elem*: nem univerzálisan ható ágens vagy aktor, hanem egy hatáscsokor egyik szála, darabkája, összetevője. Egészen pontosan *a múlt használatának képességéről* van szó: olyan evolúciós sikertényezőről, amit magát is csak történetiségében tudunk igazán megérteni. Kardos Lajos az állati emlékezetéről írt posztumusz könyvében²² ezt úgy fogalmazza meg, hogy az állati memória kialakulásával a „pillanatnyilag adott ingerkörnyezeten túli” elemek is bevonhatóvá váltak a cselekvésválasztásba, az aktuális helyzetben felhasználható memóriatartalmak mozgósításával. Belátható, hogy a személyesen megőrzött múlt aktualizálható darabjai így potenciális erőforrások a túlélési játszmákban – ahogy a kollektíven megőrzött múlt aktualizálható darabjai is potenciális erőforrások az érintett csoportok jövőalkotásában. Ezért van az, hogy a történelem munkája (is) a jövőképességet erősíti.

Ilyenformán mondhatnánk azt, *hogy a történelemelmélet a jövőképességet erősítő történeti kutatásokat erősítheti* – de nem szükségszerűen. Ezt maga Simon is így látja: „a történetírás, mint minden egyéb akadémiai gyakorlat, nem pusztán

²² Kardos 1988. Érdekes, hogy mai értelemben használt történelem szavunk pedig Arisztotelésznek az állatok történetéről írott munkájában jelenik meg. Ebben az *ιστορία* egyaránt jelenti a vizsgálódást, kutakodást, az ebből származó tudást, de még a tudás birtokában megformált ítéletet is.

gyakorlati, hanem egyszerismind elméleti vállalkozás is – mégis remekül megvan a nélkül a történetelmélet nélkül, ami a tárgyává teszi”.²³

Emiatt tudunk a történetelméletben vagy a történetfilozófiában elszakadni a jövő-nézőponttól, hogy aztán zajosan ünnepelhessük a „visszatérő jövőt”, mint Simon – csakhogy a történeti tudat és a történetírói praxis világában a jövő „sohasem mehet el”. Az emberi cselekvés maga az, amely a mindenkor adott valóságot is a jövőre fókuszáltan érzékeli. Ezt az agykutató, John Eccles úgy fogalmazta meg aforisztikusan: „az emberi agy a jövőben él”. A „nagy történelem” kutatója pedig így: „az információs viselkedés olyan evolúciós/adaptációs különösége az idegrendszernek, amely a regenerációnál magasabb rendű mechanizmust teremtve képes a valóság megelőző tükrözésén keresztül elkerülni a veszélyhelyzeteket”.²⁴ S emiatt lehetnek alternatívák a jövők: hiszen a cselekvésválasztás függvénye, hogy melyik lehetőség aktualizálódik.²⁵ S emiatt lelhetjük fel bármilyen múlt-összetevő mozgósításában bizonyos *lehetséges jövőállapotok kizárásának szándékát* a cselekvés adott irányú befolyásolásával – amiben nem lehet nem ráismerni az „apofatikus” megközelítésmód sajátosságára.²⁶ A történettudomány feladata, hogy iparszerűen bővítse az ismeretek jelen nem lévő készletét a múltból származó ismeretekkel – azzal a különbséggel, hogy potenciális nyersanyagot gyárt, amelynek elemei csak különböző speciális tudásigények függvényében aktualizálódnak. Ahhoz azonban, hogy e nyersanyagokból valódi, élő tudás legyen, időnként olyan távolságba kell tudni kerülni tőlük, hogy jól essen visszatérni. Simon Zoltán Boldizsár e könyve és azóta is gyarapodó, alakot öltő életműve a legjobb példa rá.

Lám, ilyen irányokba vezet, ha olyan, „történész körökben ritkán tudatosított elvi kérdésekkel foglalatostok(unk) [...] melyek ismerete nélkül is lehet történelmet írni, de talán nem árt tudni a létezésükről, mivel láthatatlanul is ott munkálnak minden egyes gondolati rezdülés és minden egyes leírt mondat mögött”.²⁷

Z. Karvalics László

²³ Simon 2013b: 88. Tegyük hozzá: ezt ugyanúgy elmondhatnánk a történetfilozófiáról is. Minden további nélkül lehet úgy történelmet művelni és történelemről gondolkodni, hogy a kutatói én nem reflektálja azt, hogy állításai milyen filozófiailag releváns kontextusban érvényesek. Vagy ha egyébként jól megszerkeszt a rendelkezésre álló ismeretelemekből narratív rekonstrukciókat, elboldogul akkor is, ha nem fürkészi szakadatlanul, vajon milyen (mondjuk „nyugati” vagy „felvilágosodás utáni”) hagyományt követ.

²⁴ Részletesebben: Z. Karvalics 2014.

²⁵ És ezért áll többes számban a jövőműveltség (futures literacy) fogalmában a jövő: hiszen a jövőműveltség kiindulópontja annak megértése, hogy számos, egyidejűleg megalkotható alternatív/hipotetikus jövőállapotból formálódik majd ki valamelyik: a sok közül egy, olykor az elképzelt jövőforgatókönyvek hibridje, de az előre nem látott vagy rosszul felmért okok miatt akár egészen váratlan forgatókönyvek is életre kelhetnek.

²⁶ Bátran tekintsünk már így a történetiségként értelmezhető legősibb gyakorlatokra is: az elődök és ősök listáinak rituális recitálása többek között az endogámia-kockázat génhibás utódban kifejeződő veszélyének elkerülését (is) szolgálja.

²⁷ Gyáni 2020 (a bevezetésnek a könyv fülszövegébe és beharangozóiba kiemelt tételmondata).

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Gyáni Gábor 2020: *A történelmi tudás*. Osiris, Budapest.
- Gyurgyák János – Kisantal Tamás (szerk.) 2006: *Történetelmélet I–II*. Osiris, Budapest.
- Kardos Lajos 1988: *Az állati emlékezet*. Akadémiai, Budapest.
- Kuhn, Thomas S. 1984: *A tudományos forradalmak szerkezete*. Gondolat, Budapest.
- Lauster, Peter 1998: *Az Én megerősítése. A magunkra találás mint második születés*. Magyar Könyvklub, Budapest.
- Simon Zoltán Boldizsár 2011: A történetelmélet önigazolása. *Aetas* (26.) 4. 174–184.
- Simon Zoltán Boldizsár 2013a: Reflexivitás a történetírásban. *Korall* (14.) 52. 169–186.
- Simon Zoltán Boldizsár 2013b: Amire a történetírás elméletei nem képesek (és amit mégis elérünk másképp). *Korunk* (24.) 1. 87–93.
- Simon, Zoltán Boldizsár 2020a: The Limits of Anthropocene Narratives. *European Journal of Social Theory* (23.) 2. 184–199. DOI: 10.1177/1368431018799256.
- Simon, Zoltán Boldizsár 2020b: *The Epochal Event: Transformations in the Entangled Human, Technological and Natural Worlds*. Palgrave, Cham. DOI:10.1007/978-3-030-47805-6.
- Simon, Zoltán Boldizsár – Kuukkanen, Jouni-Matti 2015: Introduction: Assessing Narrativism. *History and Theory* (54.) 2. 153–161 DOI: 10.1111/hith.10750.
- Sörös Zsolt 2011: Z, avagy egy elfelejtett utópia archeológiája. *Tranzitblog* 2011 július 14. http://tranzitblog.hu/z_avagy_egy_elfelejtett_utopia_archeologiaja – utolsó letöltés: 2022. február 20.
- Miklós Tamás 2014: Tengelyi László (1954–2014). *Holmi* <https://www.holmi.org/2014/10/miklos-tamas-tengelyi-laszlo-1954-2014> – utolsó letöltés: 2022. február 20.
- Tengelyi László 2017: *Őstények és világvázlatok*. Atlantisz, Budapest.
- Török Endre (szerk.) 1983: *Beszélgetések Pilinszky Jánossal*. Magvető, Budapest.
- Yehudai, Maayan et al. 2021: Evidence for a Northern Hemispheric Trigger of the 100,000-y Glacial Cyclicity. *PNAS* November 16, 2021. 118. (46.) e2020260118; DOI: 10.1073/pnas.2020260118.
- Z. Karvalics László 2014: Az információ-történelem, mint „Big History”. *Világtörténet* (36.) 1. 5–26.

Judin, Hilton: Architecture, State Modernism and Cultural Nationalism in the Apartheid Capital.

Routledge, Abingdon, 2021. 206 oldal.

Közismert, hogy politikai narratívák és reprezentatív építészeti stílusok között elválaszthatatlan kapcsolat alakulhat ki. Hogy ez nem csak a (társ)művészetekre igaz, számos példával igazolható az építészettörténetben, ám a jelenség napjainktól sem idegen, hiszen az Európai Unió *New European Bauhaus* néven indított fenntartható urbanizációs programot 2020 őszén, Donald Trump amerikai elnök pedig 2020 végén rendelte el, hogy a Washington DC-beli új kormányépületet neoklasszicista stílusban kell felépíteni. Ha azonban hátrébb lépünk a tisztán vizuális tartalmukkal asszociációkat keltő homlokzatoktól, még fontosabb következtetéseket vonhatunk le – nevezetesen, hogy a nagy és látványos „jóléti” fejlesztési programokban és az urbanizációs folyamatokban az építés és a bontás gesztusa önmagában markáns összetevő, amely messze túlmutat egy korszak kulturális problémáin.

Lényegében ezt demonstrálja könyvében Hilton Judin is, aki az apartheid ötvenes–hatvanas évekbeli időszakán végigdübörgő modernizációs hullám építészeti vonatkozásainak kritikai olvasatát adja Pretoria városának vizsgálatával. Judin építész, a dél-afrikai University of Witwatersrand (Wits) tanára, korábbi tevékenysége többek között a Nelson Mandela Múzeumhoz köthető. Könyve előzményeként tekinthetünk az 1999-es *Blank__Architecture, Apartheid and After* című kiállítására,¹ illetve szorosan idekapcsolódik a Judin által szerkesztett, 2021 nyarán megjelent, *Falling Monuments, Reluctant Ruins* című kötet is,² amelyben Afrika változatos területekről érkező kortárs tudósai foglalkoznak az apartheid idejéről származó emlékművek problematikus utóéletével.

A Routledge *Architext* című sorozatában megjelent könyvében Judin tisztán az építészetet állítja a középpontba. Fontos megemlíteni, hogy a jelzett könyvsorozat szerkesztői – Thomas A. Markus és Anthony King – tudatosan szakítanak azzal a rég bejáratott gyakorlattal, amely az építészetet valahol a műtárgyak és a mérnöki-technológiai eredmények metszéspontjában helyezi el. Ez természetesen összefüggésbe hozható az elmúlt bő 20-25 év nemzetközi szakirodalmában mindinkább kibontakozó (ám még mindig csak lassan terjedő) paradigmaváltással, amely az építészetet a társadalmi változások tekintetében fontosnak tartja, s ezért vizsgálatának tárgyát is az építészet és a társadalom viszonyaiban ragadja

¹ A kiállítást megszervező hatvan fős csapat (amely építészekből, fotográfusokból, írókból állt) munkáját Judin koordinálta. Az utazó kiállítást a holland építészeti intézet (NAi) finanszírozta 1998–99-ben, és bemutatták Berlinben a HKW-ben, majd Johannesburgban a Museum Africában. A kiállítást egy Ivan Vladislav íróval közösen szerkesztett katalógus és egy oktatási anyag is kísérte 2000-ben.

² Judin, Hilton 2021: *Falling Monuments, Reluctant Ruins: The Persistence of the Past in the Architecture of Apartheid*. Wits University Press, Johannesburg.

meg, nem pedig a korábbi művészettörténeti gyakorlatból átemelt elemzési módszerekben. Vagyis: az épített környezet a társadalom- és humántudományok centrumába kerül, és fordítva – az identitás és a reprezentáció, azaz például a gender, a rassz, a szexualitás és a (bio)politikai összefüggések, illetve a posztkolonializmus kérdései előtt új vizsgálati és értelmezési keretek nyílhatnak meg az építészeti tér kontextusában.

A jelen recenzió tárgyául szolgáló könyv is ennek szellemében, a dél-afrikai állami modernista építészet és a (holland) afrikáner nacionalizmus kapcsolatának a feltárására vállalkozik; igaz, a szerző kiköti, hogy önmagában a korabeli építészet tanulmányozása nem elegendő az apartheid megértéséhez. Judin a következő kérdésekre keresi a választ: az apartheid idején mit jelentett az építészeti modernizmus a hatalom számára; mennyiben különböztek az itt megvalósuló épületek a világ más pontjainak regionális modernizmus-értelmezésétől; milyen viszonyban állt egymással a helyi afrikai és a fehér afrikáner identitás; továbbá, hogy miként erősítették a korszak új épületei az afrikáner *volk* ideáját, e „képzelt közösség” sajátként definiált megnyilvánulási formáit; nem utolsó sorban pedig, hogy mindezek tükrében végtére is mi volt az építészek szerepe az apartheidben? Már a felvetésekből is jól látható, ám reményeim szerint a későbbiekben be is bizonyosodik, hogy a szerző nemcsak rámutat az építészeti modernizmus idáig kevésbé problematizált helyi tényezőire, de sikerrel a társadalomtörténet részévé is teszi e felfedezéseket, ami egyszersmind a könyv legfontosabb erénye.

Judin egy olyan időszakot választ vizsgálódásaihoz az apartheid hosszú évtizedeiből, amely számára a nagyfokú gazdasági növekedés okozta paradox helyzet miatt érdekes. Ez az 1950-es évek közepétől az 1960-as évek közepéig tartó időszak, amikorra egyértelműen megszilárdultak az apartheid törvényei, és Hendrik Verwoerd³ hatalomra kerülésével a rendszer kiélezése mellett számos olyan nagyívű beruházás is megkezdődhetett, amelyek egyrészt eltüntették a korábbi angol kulturális utalásokat a Transvaal provinciából, másrészt pedig megerősítették az afrikáner kisebbség helyzetét a kontinensen (amint a későbbiekben láthatjuk, Verwoerd célja közvetetten az is volt, hogy nemzetközi legitimitációt szerezhessen a Nemzeti Párt elnyomása alatt tartott államnak). A modernizációs törekvések elsőszámú célcsoportja a fehérek új generációja volt, amelynek fiatal tagjai beköltöztek a falvakból az iparosodó városokba, hogy egyetemre járjanak, diplomát és tőkeerős munkahelyi pozíciókat szerezzenek, és fehérként élvezzék a térségben erőszakkal kikényszerített változatos privilégiumokat.

Mindezek összefüggésében a könyv kiemelt helyszíne Pretoria, amely a választott korszakban vált az apartheid hatalom reprezentatív közigazgatási centrumává – fővárosává –, ennek köszönhetően pedig mezővároskából komoly urbanizációs léptékváltásokon átesett modellvárossá. Érthető okokból az építészetnek itt

³ Hendrik Verwoerd (1901–1966) miniszterelnökségéhez köthetők az apartheid 1959-es központi intézkedései (Bantu Self-Government Act; Bantu Investment Corporation Act; Extension of University Education Act); a szerző közös és előzetes tudásként kezeli a megállapítást, hogy Verwoerd tette a legtöbbet az apartheid könyörtelen kibontakoztatásáért.

kiemelkedő szerepe volt: a szó szoros és átvitt értelmében is építette azt a környezetet, vagy ha tetszik, *kitermelte azokat a tereket*, amelyek nacionalista reprezentációjukon túl, egyébként is döntően csak a fehérek számára elérhető funkciókat kínáltak. Eközben közvetetten megteremtették az elnyomás és a szegregáció térbeli-fizikai kereteit is: a fehérek körén kívül eső csoportoknak, és főként a bantuknak speciális „jogosítványokat” kellett felmutatniuk ahhoz, hogy dolgozhassanak vagy közlekedhessenek a kisebbségben lévő fehérek által birtokolt területeken.

A szerző hosszasan elidőzik annál a kétségtelenül ellentmondásosnak tűnő problémánál, hogy vajon miért éppen a modernista építészeti stílus került e folyamatok középpontjába – miért nem nyúlt az egyébként nyilvánvalóan nagyon is konzervatív hatalom a jól bevált neoklasszicizmushoz, mint ahogyan ez az építészettörténet néhány jól ismert korábbi epizódjából következhetne?

Ennek megértéséhez Judin először világossá teszi, hogy a korai építészeti modernizmus Dél-Afrikában is megjelent; a legkorábbi helyi interpretációk megvalósításai a II. világháború előtt kezdődtek el Johannesburgban. Mivel pedig, ahogy a szerző rámutat, az Egyesült Államokhoz és Brazíliához hasonlóan Dél-Afrikát is elkerülték a bombázások, így elméletben minden adott volt ahhoz, hogy itt is a korábban már megteremtett kontextus nyomán folytathassák az új beépítéseket.

Ám ennél jóval összetettebb magyarázatok is kínálkoznak a kérdésre, amiket a szerző meggyőző érvekkel vázol fel. Az afrikánerek egyrészt mélyen kötődtek európai gyökereikhez és a „fehér civilizáció” hagyományához, azonban eközben mindennél fontosabb volt számukra, hogy megértessék, van közük a földhöz, amit uralnak, sőt, az immáron a sajátjuk és azon már a saját kultúrájukat virágoztatják fel, hátuk mögött hagyva a gyarmatosító európai örökséget. Eszük ágában sem volt azonban valamiféle romantizált bukolikus vidéki idillben ragadni, hiszen az elsöprő haladás ideáját az nem fejezte volna ki. Így nyert értelmet a háború után globálisan elterjedt és közkedvelt *International Style* (nemzetközi stílus) adaptációjának, vagyis egyfajta lokalizált változatának a kísérlete. Ahogy a szerző találóan rámutat, a modernizmus tiszta formái és vállalt minimalizmusa még a kálvinizmussal is tökéletesen megfér. Judin meglátása szerint az *International Style* helyi variációját valóban saját magáénak tekintette az az építész közösség, amely ennek kidolgozását szakmai kihívásnak tekintette. Azonban a szerző szerint – s ezt nekünk sincs okunk vitatni – ez egyben az „afrikáner volk” melletti opportunisták elköteleződés is volt.

Judin a könyv hat fejezetében figyelemre méltó pontossággal érzékelteti a rezsim alatt működő építészet morális kudarcait, amelyre kiváló alkalmat teremt az esettanulmányéént kezelt, részletesebben bemutatott épületek szoros vizsgálata. A választott épülettípusok remekül alátámasztják érvelését, miszerint az állami modernizmus kritikátlanul kiszorgálta Verwoerd ambícióit az apartheid érintett időszakában. Legnyilvánvalóbban talán Norman Eaton (1902–1966) rendőrségi központja testesítette meg az építészet eszköztárával a fehérek által diktált rend és rendszer erejét. Az Atomkutató Intézet épületén keresztül bekúszik a könyvbe

az atomkorszak is, és ezen keresztül a nemzetközi elfogadottság vágya és részbeni beteljesülése az amerikai és európai titkosszolgálatokkal való együttműködés nyomán. A „fejlődés” szimbólumaként, a Dél-Afrikai Egyetem akkor épített új kampuszépületeiben virágzó (ám csak szűk körben elérhető) felsőoktatás és kutatás bontakozott ki. Mindeközben az acélból és üvegből emelt steril irodaházak mint az ideális USA-import elemek jelentek meg. Ezek, ahogyan azt Judin részletesen kifejti, esztétikájukban két okból is hízelegni kívántak a kapitalizmus nagyhatalmának: egyrészt az *International Style* formavilágának közvetlen megidézésével (amely az USA-ban is a gazdaság és a bürokrácia jelképe volt), másrészt pedig, mert Észak-Amerika tökéletes példakép volt abban, hogy a föld kisajátításával, az európai kolonialista múlt hátrahagyásával, és egy saját haza eszményével meddig lehet eljutni.

Világos, hogy valamennyi épület és Pretoria városának bővítő tervezése új funkciókat hozott a térségben. Azonban bármi, ami a modernizmus formai nyelvezetét használva a haladás eszméjét volt hivatott kifejezni, ott és akkor nem jelenthetett mást, mint a fehér szupremácia manifesztációja. Judin könyvének az az egyik fő állítása, hogy a fentebb is említett igyekezet ellenére, az afrikáner kulturális nacionalizmus mégsem a II. világháború utáni modernista építészet „helyi dialektusaként” szólalt meg, hanem kizárólag a hatalom és a propaganda saját nyelvén.

Az esettanulmányok kapcsán mintha megint csak arról szerezniék bizonyosságot, hogy ha kiragadva, műtárgyak zárt egészeiként tekintünk az épületekre, akkor végtelenül könnyű felfedezniük bennük a kiválóságot. Bizonyára itt is mindegyikről elmondható: amellet, hogy jó arányú épület, a korabeli technológia csúcsát alkalmazza, és azok számára, akiknek épült (értsd: akik számára elérhető volt), az utolsó részletig precízen átgondolt, kifinomult tereket nyújthattott. Végtelenül könnyű volna legitimizálni e házak kvalitásait, hiszen ráadásul egyértelműen kimutathatók bennük a nyugati kánon nagyjainak hatásai (például, amint arra Judin is rámutat, a pretoriai Kunsmuseum tömegképzésében megjelent Mies van der Rohe *Museum for a Small City* című negyvenes évekbeli munkája). Csak éppen itt nem állhatunk meg, hiszen az új épületek a fehér nacionalisták modernista ambícióival párhuzamosan a nem fehérek szegregációjának konszolidálódását is jelentették.

Meglátásom szerint ezen a ponton érkezünk el a könyv talán legizgalmasabb és egyben legfontosabb implicit állításáig, amely reményeim szerint nem csak afféle szubjektív hozzáköltés. A szerző amellet, hogy kezdeményezi az afrikáner építészek példaképeként emlegetett Le Corbusier modernizmusának szorosabb, kritikai vizsgálatát, kitér arra is, hogy az 1930-as években több európai fehér építész érkezett Dél-Afrikába, az állam kampányszerű felhívására. Köztük volt Hellmut Stauch, aki Berlinben korábban Johannes Itten tanítványa, illetve Marcel Breuer asszisztense volt, majd Pretoriába települése után egyetemi tanárként és építészként egyfajta ikonná vált az új afrikáner építészgeneráció számára. Az európai modernizmushoz való közvetlen kötődés kimerítő feltárása a könyvben

egyben a kritika tárgyává is teszi a Bauhaus-hagyományig visszavezetett építészeti modernizmus szellemiségét, mint élvonalbeli irányzatot, amely magától értetődően foglal el kitüntetett helyet a globális építészettörténetben – ám amelyet szintén túlnyomórészt fehér, felső-középosztálybeli férfiak alakítottak ki és terjesztettek el világszerte, döntően exkluzív (ha nem egyenesen luxus kategóriájú és/vagy privát) elit tereket termelve. Számomra a könyv legfontosabb tanulsága hogy nem releváns a formai bravúr, ha a társadalmi igazságosság elve kívül reked az építészeti gyakorlatain, vagy épp az arról folytatott diskurzuson. Az apartheid építészeti sem teheti elfogadhatóbbá, hogy valóban felépítette az ötvenes–hatvanas évek fordulóján az akkori Dél-Afrika egyik legfejlettebb urbánus térszövetét, hiszen annak épületeit egy vérengző-elnemző hatalom építészeti programja mentén csiszolták saját maguk értelmezésében, illetve *saját maguk számára* stilisztikailag tökéletesre.

Összefoglalva tehát, az *Architecture, State Modernism and Cultural Nationalism in the Apartheid Capital* a cím valamennyi elemét érintő áttekintést ad az ötvenes–hatvanas évek dél-afrikai állami modernizmusáról, amelyet a szerző az „afrikáner volk” kirekesztő és kegyetlen princípiumainak felerősítőjeként értelmez. Nem ad kimerítő történeti áttekintést; evidenciaként kezeli a kolonializmus, az apartheid és a posztkolonializmus kontextusát, és nem rajzolja meg az eddigi dél-afrikai építészettörténet-írás ívét sem, hogy megismerhessük, más helyi szerzők miként viszonyultak az általa feldolgozott témához. Judin mondanivalója abban áll, hogy az épületek kontextusa önmagában problematikus, és ezen nem változtat a tény, hogy az International Style mint építészeti stílus, ma is globálisan ünnepezt. A könyv nem valósít meg semmilyen bravúros kutatási módszert; a szerző többnyire ritkán látott archívumi anyagokra, fotókra, tervrajzokra, az építészeti rajzaira, dokumentációkra, korabeli sajtóanyagokra támaszkodik, ezeken felül nemzetközi szakirodalmak értő beemelésével meríti ki forrásait, de például ezekkel kapcsolatosan elméleti kérdéseket nem tesz fel. Mégis teljesíti, amit vállal; az építészettörténet-írás aktuálisan is zajló irányváltásának pedig valóban minden törekvésében megfelel.

Kőrösi Boglárka

Megélt sztereotípiá? Józsefváros (roma) identitása 1990 után

György Eszter: Köztes terek. A rendszerváltás utáni nyócker identitása.

L'Harmattan, Budapest, 2020. 250 oldal.

Budapesti születésüként, gyermekkoromban – főként az 1990-es évek második felében – számtalanszor volt lehetőségem arra, hogy Józsefvárosról személyes tapasztalatokat gyűjtsék. Egyrészt, apai nagymamám a manapság veszélyességéről elhíresült Népszínház utcában élt, akinél gyermekként, de később is gyakorta megfordultam. Másrészt, az akkor (még) tömegközlekedésre is használt Józsefvárosi pályaudvarról is rendelkezem halovány emlékekkel, hiszen vidéki utazásaink során leginkább onnan indultunk útnak. Ugyancsak gyakorta látogattuk meg a gyermekként igazán lebilincselő élménynek számító józsefvárosi piacot. Ezen élményeim miatt viszonylag jól ismertem/ismerem nemcsak a kerület főbb csomópontjainak térbeli elhelyezkedését, de az arról – gyermekfejjel még kevésbé értelmezhető – közbeszéd álláspontját is. Utóbbi ugyanis nagyrészt egyezett saját tapasztalataimmal, amelyek a mélyszegénységgel és a deviáns magatartással voltak kapcsolatosak. Ezeket akkor egyértelműen a romákhoz társítottam.

E felfogást egészen napjainkig, *György Eszter: Köztes terek. A rendszerváltás utáni nyócker identitása* című munkájának megismeréséig őriztem. A téma iránti személyes érdeklődésem motivációt nyújtott arra, hogy szűk látáskörű álláspontom kiterjesztésére elolvassam és egyúttal ismertessem a nemcsak tudományos, hanem rendkívül újszerű megközelítéssel bíró munkát. Jelen írásomban azonban nem vállalkozhatom a L'Harmattan gondozásában, 2021 elején megjelent kötet teljességre törekvő bemutatására; a következőkben inkább a szerző lényegesnek tartott megállapításait, illetve általam jelentősnek vélt gondolatait kívánom kiemelni.

György Eszter jelenleg az ELTE BTK Atelier Interdiszciplináris Történeti Tanszékének az oktatója. Fontos megjegyezni, hogy jelen könyve nem kizárólag doktori disszertációjának publikált verziója, hanem az sokkal inkább értelmezhető a szerző több éves, a témával kapcsolatos kutatási eredményeinek összegző szintéziseként. A szerzőnek ugyanis számos tanulmánya jelent meg Józsefváros és az ottani roma identitás kérdéseiről, főként hazai tudományos folyóiratokban (*Korall, Urbs* stb.). Nyitott szemléletéről és széleskörű ismereteiről a kötet végén tizenhat oldalas bibliográfia tanúskodik, amely elsősorban levéltári forrásokra (BFL), másodsorban a hazai és nemzetközi szakirodalomra, illetve oral historyra épül.

A bevezetésben a szerző egyszerű és közérthető módon tisztázza, miről szól majd a kötet: arra a kérdésre keresi a választ, miként érthető meg és hogyan jellemezhető Józsefváros rendszerváltás utáni (roma) identitása. György Eszter megjegyzi, hogy a doktori disszertációjára épülő, ám ahhoz képest bővített

tartalommal és szemlélettel rendelkező kötetében olyan kutatási eredményeiről számol be, amely a hagyományos várostörténeti percepciót modern és újszerű megközelítésekkel gazdagítja. A szerző itt előrevetíti, hogy kötetének célja a Józsefvárosban élő cigányság (ön)reprezentációjának feltárása egyrészt a történeti irodalom, másrészt interjúk és az élő emlékezet segítségével. Ezzel akarja ugyanis érzékeltetni azt a változást, ami a 2010-es évek elejére végül a rendszerváltás után fellángoló emancipációs mozgalmak, kulturális önkifejezési formák lehanyaglását eredményezte, „hibrid”, azaz romák és nem romák által közösen lakott, inhomogén köztes térré változtatva a „cigánygettó”, vagy egyszerűen csak *nyócker* néven ismert városnegyed területét. Ezért a szerző a VIII. kerületet a kulturális örökség, az emlékezet és mindenekelőtt az identitás szempontjából elemzi, a *Bevezetést* és az *Összegzést* leszámítva hét fejezeten keresztül. György Eszter bevezetője zárásaként bemutatja, hogy mit és milyen megközelítésben elemez a kötet három nagyobb egységében.

A szerző az első fejezetben a kötet mondanivalója szempontjából alapvető fogalmak, s így a városnegyed és a gettó különböző értelmezéseinek bemutatására törekszik. Rámutat arra, hogy bár a városnegyed történeti, geográfiai, szociológiai és adminisztratív szempontból is értelmezhető, sokkal inkább szubjektív tapasztalatok által zajlik annak „megélése”. A városnegyed képes egyfajta identitást kialakítani a lakosokban, azáltal, hogy azok kötődnek hozzá, ez a kapcsolat viszont nem általános és semmiképpen sem homogén, hiszen a kerület határain túl élőkre, dolgozókra is kiterjedhet, miközben nem minden helyi érzi azt feltétlenül magáénak. Ehhez hasonlóan a tudományos és közbeszédben is elterjedt gettó kifejezés használatával is óvatosan kell bánni: az eredendően amerikai viszonylatban értelmezett fogalom ugyanis a kerület cigánylakta területei esetében nem állja meg a helyét egyrészt a demográfiai különbségek, másrészt az intézményesültség jellege miatt. Arra a kérdésre pedig, hogy ki a cigány, nem nyújt választ sem a főváros leszakadó területeinek körbejárása, sem Józsefváros konkrét megnevezése, hiszen a társadalomra alapvetően jellemző kirekesztés, illetve a releváns felmérések hiánya miatt ezt szinte lehetetlen lenne pontosan meghatározni.

Az alapfogalmak értelmezése közben a szerző áttekinti a cigányság szegregálódását társadalomtörténeti szempontból értelmező historiográfiát. Az Európa-szerte található cigánynegyedek vonatkozásában György Eszter kiemeli Giovanni Pickel munkásságát, aki a cigány városi területek meglétét a városi rend létrehozása érdekében folytatott tudatos szegregációval, egyfajta modern „gyarmatosítással” magyarázza. Ladányi János és Csanádi Gábor tanulmányaikban a szocialista rendszer társadalmi és gazdasági jellegzetességeivel indokolják a cigányság rendszerváltás utáni gettósodását. Ezzel szemben Bodnár Judit a közép-kelet-európai szocialista város jellemzése során legfeljebb cigánytelepekről, de semmiképpen sem összefüggő szegretárumokról beszél. Balázs András a józsefvárosi roma szegregátumot „logisztikai központként” értelmezi, amit sokkal inkább a társadalmi elkülönítés határoz meg az intézményesített formák helyett.

A téma alapvető elhelyezése után a következő fejezetben Józsefváros történetéről olvashatunk, annak érdekében, hogy megértsük, mi vezetett a kerület elslumosodásához, *nyóckerré* válásához. György Eszter hangsúlyozza, hogy a Józsefváros helyzetéről rendelkezésre álló szakirodalom ellenére a kerület rendkívül heterogén jellege miatt nem lehetséges csak erre alapozva megfelelő mélységű és kiterjedésű történelemtudományi elemzést végezni, annak társadalmi bonyolultságát így idáig csak kevesen vizsgálták. Vagy, ha mégis áll rendelkezésre szakirodalom Józsefváros fejlődéséről a szocialista időszakban, akkor viszont a történeti narratíva nem képes teljes képet nyújtani, hiszen az egykorú irodalom vagy elhallgatja az ott élő roma népesség helyzetét és viszontagságait, vagy egyszerűen csak a helyi bűnözéssel azonosítja.

Ahogy a szerző is hangsúlyozza, a kerület hátrányát elsősorban vidékies, a korabeli városmaghoz képest lemaradó jellege adta, amit az 1838-as árvíz is erősített, annak ellenére, hogy azt követően jelentékeny házépítési program indult meg. A szegénység jelentőssé válása egyet jelentett a polgári-ipari korszak kibontakozásával, így a népességnövekedés következtében kialakuló problémák miatt a 19. századi Józsefváros mindinkább elmaradt a belvárosi területektől. Ennek köszönhetően a két világháború közötti időszakban a kerület az elmaradottság szimbólumává vált, a prostitúció jelentős mértéket öltött, amelyről a sajtó szinte folyamatosan cikkezett. Nem mindenki számára vált azonban gettóvá Józsefváros: a nagy hírnévnek és elismertségnek örvendő cigánymuzsikusok – kiknek tevékenységét a történeti emlékezet, utcák és terek elnevezésével a mai napig őrzi – idilli és pozitív hangulatú környékről számoltak be ekkortájt. A II. világháború alatt azonban az épületek 90%-a megsérült és a szükséges fejlesztések elmaradása miatt Józsefváros mindenki számára a tömegesen lecsúszott budapesti cigányság terének szimbólumává vált. Az 1960-as évektől meginduló lakásépítési- és helyreállítási program csekély eredményt hozott a marginalizálódott terület fejlesztésében, miközben a pártállam a cigányságot egyre inkább a bűnözés fogalmával kapcsolta össze, megkérdőjelezve a cigánykérdés, mint fogalom legitimitását is. A szerző e vonatkozásban helyesen emeli ki, hogy a korabeli politikai álláspont „nincs álláspont” magatartása járult hozzá a romákkal szembeni diszkrimináció felerősödéséhez. György Eszter az MSZMP kerületi és fővárosi pártbizottsági dokumentumainak megszólaltatásával reprezentálja az ambivalens helyzetet, miközben rávilágít annak fontosságára is, hogy a cigányzenészek száma és jelentősége a korábbi korszakhoz képest ekkortájt már szinte teljesen elveszett.

A szerző ezt követően a józsefvárosi identitást kifejező intézményesített rendszer elemeinek bemutatására szorítkozik. György Eszter hangsúlyozza annak jelentőségét, hogy az államszocializmus időszakában a cigányok helyzete nem nemzetiségi, hanem kulturális, szegénységi szempontból jelent meg. Ennek megfelelően a rendszerváltásig nem jöttek és nem is jöhettek létre olyan, a kerület identitását formáló intézmények, amelyek a romaság önreprezentációjának színterei lehettek volna. A szerző azonban arra is rámutat, hogy a rendszer gyengeségei egybehangzóan mutatkoznak az 1994-ben megalakuló Józsefvárosi Cigány

Kisebbségi Önkormányzat identitásformáló szerepénél, a demokratikus jogbiztosítás ugyanis csak a tősgyökeres, kerületi romákat illette meg, a bevándorló szegényeket ellenben már nem. Ez az egyedülállóan hibrid rendszer tehát egyszerre teszi lehetővé a stigmatizált kerület pozitív és negatív megközelítését a korszakban. Az önkormányzat mellett a Magyarországi Roma Parlament politikai diskurzusokat nyitott arra vonatkozóan, hogy felhívja a figyelmet a cigányság zömét érintő szociális leszakadás megszüntetésének fontosságára, amit a romák politikai emancipációjától remélt. A parlament azonban nem hozta meg a kívánt eredményességet, hiszen már az 1990-es évek első felében is csak állami, illetve alapítványi támogatással tudta fenntartani magát, amiből – az egy-másfél évtizedes felvirágzást követően – 2010 után lényegében „tetszhalott” állapotba került. 2016-ban bekövetkező felszámolása egyet jelentett a parlament európai mértékben is jelentékeny, főleg zenei vonatkozású kulturális (ön)reprezentációja megszűnésével. A rendkívül sokszínű jelleg érzékeltetésére a szerző interjúrészleteket és egy internetes hozzászólást is bemutat. Ezzel együtt viszont hangsúlyozza azt is, hogy az említett intézmények nem voltak képesek teljes mértékben és jelentősebb időtartamon át képviselni az identitáskereső józsefvárosi roma lakosság érdekeit – annak ellenére, hogy ez egy valóban hibrid, de kulturális értelemben virágzó *nyócker* eredményezhetett volna.

György Eszter ezután a *nyócker*-reprezentációk (teljesség igénye nélküli) bemutatására törekszik, ezért azt előbb a nyelvi, majd a fizikai térben helyezi el, végül a helyi szubkultúra felvázolását követően megjeleníti a filmvászonon keresztülit is. A szerző ebben a fejezetben arra a kérdésre keresi a választ, hogy ki reprezentálja a kerületet: Józsefváros lakói, a kívülállók, vagy esetleg mindkét megközelítés igaz. Rávilágít arra, hogy a *nyócker* esetében utóbbiról van szó, hiszen ennek az elnevezésnek a kérdése már önmagában is (ön)reprezentációs lehetőséggel bír. A szerző hangsúlyozza, hogy utóbbi fontosságára Christian Topalov is rámutat, azáltal, hogy szerinte a helynevek problematizálják a városnegyed jelentését, röviden „osztályozzák a tereket” (123). Ennek jelentőségét azonban a *nyócker* vonatkozásában csökkenti, hogy alig található ott olyan utca, tér vagy szobor, amely a roma identitás kifejezését szolgálná. A második reprezentációs lehetőség a „gettónak” nevezett városnegyed határainak felfedezésében rejlik. Az épített környezet ugyanis láthatóvá teszi az egymástól eltérő, különböző városrészeket, segítve ezáltal a közel sem egyértelmű határok kijelölését. György Eszter felsorolásában a harmadik tényezőt a helyi szubkultúra és annak megélése adja. A zene és filmipar lokális remekei ugyanis olyan kulturális mezőt teremtettek, amely divatossá vált nem csak a helyi, hanem más budapesti vagy vidéki fogyasztók körében. Ez azonban – ahogy a szerző kiváló kifinomultsággal rámutat – alapvetően a bűnözésről, gengszteréletéről elhíresült „fekete gettólét” szubkultúrája körül koncentráldott. Ebben változást csak a *Fekete vonat* zenekar új megközelítésű reprezentációja hozott, amikor az 1990-es évektől kezdve a kerület cigányságához való tartozás érzését a korábbitól eltérően érzékeltette. Hangsúlyt helyezett egyrészt a romákhoz tartozás érzésének büszke jellegére, másrészt jelentősen

növelte a cigányok identitásának etnikai jellegét. Azáltal ugyanakkor, hogy a zene szövegében megjelenítette a roma nyelvet, lényegében emancipálta a cigányságot a nyelvi térben (is). A *Fekete vonat* eredményességét igazolja, hogy egyedüli roma hip-hop zenekarként nemcsak országos hírnévre tett szert, hanem sikerült belépnie a zene nemzetközi világába is. A reprezentáció negyedik elemeként a szerző a kerület identitásának filmvilágban való megjelenését eleveníti fel. Az általa részleteiben is bemutatott, 2007-ben díjnyertes *Gipsy Side* ugyanis az addigi perpciókhoz képest meglehetősen új szemszögből közelítette meg a cigányság kérdését: a korábbi „törvényszegő”, „szabadságszerető” attitűd bemutatását felváltotta a romák komplex társadalmi helyzetének érzékeltetésére törekvő álláspont, amelyből a társadalmi életből való kiszorulás és a rasszizmussal való szembenézés narratívája már nem maradhatott ki. A józsefvárosi reprezentáció egy másik lehetőségét a filmipar segítségével „megrajzolt” kerület adja, amit a szerző különböző animációs, illetve nagyjátékfilmek elemzésével mutat be. Ezek közül is kiemelésre méltó a *Nyócker*, mint az egyik rendszerváltás utáni (és megjelenése idején relatíve kiemelkedő nézettséggel rendelkező) egész estés animációs közönségfilm, amely a kerület sajátosságait reálisan és objektíven mutatja be, miközben a film fogyasztói számára hangsúlyozza, hogy halvány remény sincs az egyéni vagy kollektív életsorsok megváltozására, illetve megváltoztatására. A szerző e vonatkozásban az említett alkotásokat még a kirekesztő emberi magatartások ironizálását célzó *South Park* című amerikai animációs sorozattal is párhuzamba hozza. Mindeközben viszont György Eszter kiemeli azt az aspektust is, hogy egy sokszor elfeledett, de mégis számottevő rés fedezhető fel a filmvászonon keresztül megjelenített szimbolikus gettó és a kerület valódi határa között. Végül, a kerület reprezentációjának utolsó elemeként a szerző a városnegyedet egyfajta körbesétált, körbejárt területként közelíti meg. Az ún. etnoturizmus ugyanis – a kulturális és anyagi bevételnövelés céljától eltérően – alapvetően leszakadó, marginalizált körülmények között élő csoportok életkörülményeinek bemutatására törekszik, azáltal, hogy azt turisztikai térré alakítja át. Ez azonban nem „katasztrófa-turizmus”, mert a városnegyed értékeinek, látens (de igen is létező) kultúrájának felfedeztetése során kevésbé kerül szem elé a nyomor paradigmája.

A következő, viszonylag rövidebb fejezetben a szerző az identitást mesterségesen előidéző fesztiválok, civil kezdeményezések feltárására törekszik, amely lényegében nem más, mint a címben is szereplő „rituális identitásképzés”. György Eszter elsősorban Dolores Hayden felfogására támaszkodik, aki megfogalmazta, hogy a fesztiválok, felvonulások alapvetően járulnak hozzá a kulturális identitás térbeli megalkotásához. A szerző szerint ezek – ha ideiglenesen is, de jelentékeny mértékben – hozzájárultak az önreprezentáció kifejezéséhez, még ha sajnálatos módon erre hosszú távon már képtelenek voltak. Ugyanis, az elsősorban az Orczy Parkban megrendezett RoMajális, Budapesti Cigány Fesztivál, illetve a Magdi fesztivál és a Tavaszmező utcabál a környék, illetve a szomszédos kerületek lakóinak figyelmét hívta fel a magyarok és a kisebbségek együttélésének létezésére és állandó találkozásukra. Ugyanakkor, míg az Orczy Parkban mint

egyfajta sajátos szubkultúrával rendelkező térben megrendezett programok alapvetően etnikai jelleget tükröztek, s célul tűzték ki az etnikai identitás megőrzését és megerősítését, addig a Magdi fesztivál – közvetett módon – a különböző háttérrel rendelkező csoportok közelebb hozására koncentrált.

A kerületről megfogalmazott reprezentációk tárgyalása után a szerző az ún. participatív városrendezés kérdéssel foglalkozik. Amint György Eszter is írja, a város mesterségesen megtervezett identitása egy rehabilitációs program végrehajtását jelenti, amit a szerző a Magdolna Negyed Program értelmezésén keresztül valósított meg. A program egy Magyarországon rendkívül újszerű szellemiség meghonosodását jelenti, aminek történeti gyökerei a II. világháború utáni Európához nyúlnak vissza, amikor a romok eltakarításán és az újjáépítésen volt a legfőbb hangsúly. A participatív városrendezés egy kevésbé agresszív, jelenleg is aktuális formáját inkább a helyi közösségek bevonásával történő újrafélesztés adja, amely során igyekeznek a leszakadó városrészeket újraintegrálni azáltal, hogy a lakók életkörülményeinek javításával nem kényszerítik őket lakóhelyük elhagyására. György Eszter azonban az e fajta városrendezés néhány európai példájának bemutatása után rámutat a módszer nehézségeire is: egyrészt, a gyakorlatban a program csak nagy erőfeszítések árán tartható fenn hosszú távon, hiszen el kell érni, hogy a közösség fenn kívánjon maradni. Másrészt, a stigmatizált területen élők figyelmét fel kell hívni problémáik felszínre hozására, különben egyfajta „kirekesztési spirál” alakulhat ki, amelyből kiút csak nehezen található.

A kötet utolsó fejezetében a szerző az említett városrehabilitáció fogalmát járja körbe a Magdolna Negyedben, arra keresve a választ, hogy miként járul(ha)t hozzá e percepció a helyi identitásképzéshez. Indításként megjegyzi, hogy a rendszerváltás előtti Budapesten rehabilitációs programra csak Középső-Ferencvárosban került sor. Az 1990-es évek végén ennél térben kiterjedtebb célok megfogalmazására került sor, amely alapvetően érintette a *nyócker*ként elhíresült területet is. A program végrehajtása, illetve a vele párhuzamosan zajló kutatások azonban számos veszélyre mutattak rá, amely közül a leg súlyosabb a participatív városrendezés egyik legfontosabb elvének, a lakosság megtartásának a „megsértése” volt. Így, amikor a 2000-es évek második felében további területek estek a főváros rehabilitációs programjának befolyása alá, a korábbinál érzékenyebb módon, és ezáltal sikeresebben tudtak viszonyulni a helyi lakosság helyzetéhez például a Mátyás tér vonatkozásában. György Eszter a program legjelentősebb eredményét azonban a Kesztyűgyár mint közösségi ház felállításához köti, amely elméletileg etnikai alapon, a kerület főként különösen marginalizált részein élő roma fiataloknak és gyermekeknek kínál aktív és hasznos szabadidős tevékenységet.

Összegzésként megállapítható, hogy György Eszter részben várostörténeti, részben szociológiai munkája rendkívül alapos mű, amely Józsefváros történetének, térbeli reprezentációjának és (főként) rendszerváltás utáni romaidentitásának bemutatására törekszik. A kötet sorra veszi a területtel kapcsolatos történeti narratívák felfogását és eredményeit, megközelítése pedig egyértelműen hiánypótló. A kötet külső megjelenéséről elmondható, hogy az kevés ábrát, illetve

képet tartalmaz. Ez azonban nem ront a munka értékén, ahogy a táblázatok hiánya sem, ellenben rendkívüli módon növeli a kötet tudományos értékét az *oral history*-ra való alapozás, hiszen a szerző számtalan helyi lakost, hivatalnokot vagy éppen szociológust szólaltat meg interjúalanyként munkájában. A szöveg rendkívüli igényességéről tanúskodik a szedés és a formázás tökéletes összhangja, valamint az, hogy a kötet helyesírási hibákat, elírásokat egyáltalán nem tartalmaz. A könyv végén található „kis nyócker-határozó” és az ahhoz csatolt, rajzolt térkép kiváló segítséget nyújt a számos intézmény és hely komplex megismeréséhez és térbeli elképzeléséhez.

Ahogy írásom felvezetéseként is említettem, számomra a könyv olvasása és megértése, a benne foglaltak történelmi szemmel történő (újra)értelmezése belső indíttatásból fakadt. Sokrétű megközelítése révén így György Eszter könyvét nem csak józsefvárosi vagy szomszédos környéken élő történészeknek és szociológusoknak ajánlom, hanem bármely más érdeklődőnek is.

Szabó Róbert Károly

Gyimesi Emese: Szendrey Júlia irodalmi pályafutása. Társadalomtörténeti kontextusok.

(Ligatura.) Ráció Kiadó, Budapest, 2021. 295 oldal.

Szendrey Júlia nevét hallva sokunk emlékezete a *Szeptember végén* című versben megszólított nőalakot idézi fel, akit már az általános iskolai irodalomórák óta ismerünk mint Petőfi Sándor feleségét. Ez az a tudás, amellyel mindannyian rendelkezünk, s tulajdonképpen Júlia alakját a múzsa és feleség szerepébe skatulyázzuk. Irodalmi pályafutása sokkal kevésbé van jelen a köztudatban, sőt annak részletei és sajátosságai kifejezetten ismeretlenek. Gyimesi Emese ezeket az ismeretlen, rejtett részleteket kívánja feltárni, célja, hogy Szendrey Júliát mint önálló alkotót rögzítse a magyar irodalmi térképen. Vagy helyesebben: megpróbálja visszahelyezni oda, hiszen publikált alkotásai révén Szendrey a saját korában ismert szerzőnek számított.

Gyimesi Emese irodalom- és társadalomtörténész, a *Szendrey Júlia-kutatás* című blog¹ szerzője és az MTA Lendület Családtörténeti Kutatócsoport tagja. Publikációs listája² alapján is egyértelmű, hogy tudományos érdeklődésének homlokterében elsősorban Szendrey Júlia alakja áll, de foglalkozik 19. századi nőtörténettel, családtörténettel, illetve a városi térhez kapcsolódó kérdésekkel is. A most bemutatandóval

együtt eddig négy kötete jelent meg.³ Sajtó alá rendezte a költőnő 141 versét a *Szendrey Júlia összes verse* című kötetben. A *Gyermekszemmel Szendrey Júlia családjában* című munkája új megközelítésben vizsgálta Júlia alakját, mégpedig a gyermekeihez köthető források elemzésén keresztül, és vele párhuzamosan, igyekezett a család történetét is megismerni és megérteni. A harmadik – jelen szövegben tárgyalt – kötet érthető módon teljesen beágyazódik a publikációk sorába, sőt mintegy betetőzésüket jelenti, amelynek alapjául Gyimesi doktori disszertációja szolgált. Azóta megjelent negyedik könyvében pedig hősnője meséit és elbeszéléseit adta közre.

A mű – *Előszót* követő – első fejezeteiben (*Források és Módszertan*) a szerző a forrásokat és a módszertanra vonatkozó legfontosabb információkat gyűjti össze. Összefoglalja, hogy kik foglalkoztak a témával korábban, hogyan alakult Szendrey műveinek és hagyatékának a története, miért ébredt a közelmúltban újra érdeklődés személye iránt, illetve betekintést nyújt abba is, hogy Szendrey Júlia alakjának értelmezése

¹ Szendrey Júlia – kutatás: <https://szendreyjuliakutatás.blog.hu/> – utolsó letöltés: 2022. július 23.

² Gyimesi Emese: <https://m2.mtmt.hu/gui2/?type=authors&mode=browse&sel=10044555&view=simpleList> – utolsó letöltés: 2022. július 23.

³ Gyimesi Emese (s. a. r.) 2018: *Szendrey Júlia összes verse*. Kortárs Kiadó, Budapest; Gyimesi Emese 2019: *Gyermekszemmel Szendrey Júlia családjában – Szendrey Júlia, Petőfi Zoltán, Horvát Attila, Árpád és Ilona gyermekkori levelei, versei és játéka 1840–1870*. (Magyar Családtörténetek: Források 2.) Magánkiadás, Budapest; Gyimesi Emese (s. a. r.) 2021: *Szendrey Júlia elbeszélései és meséi*. Szendrey Júlia-kutatás – Gyimesi Emese, Budapest.

kapcsán milyen tendenciák érvényesültek, imázsának formálódására milyen tényezők voltak hatással (11–19). A módszertanra vonatkozóan a kutatást megalapozó vagy inspiráló nézeteket, tudományos megközelítéseket foglalja össze röviden. Felsorolja, hogy az irodalom-, társadalom-, kultúr- és médiatörténet mind érvényesülhet egy ilyen kutatásban, ezen diszciplínák határmezsgyéjén mozgó témáról van tehát szó. Megemlíti még a mikro-, a mentalitás- és a nőtörténetet, amelyek szempontjai, irányvonalai szintén hatottak az elemzésekre (21–35).

Kézbe véve a könyvet, tartalmi szempontból lehet olyan előzetes feltetelezésünk, miszerint Szendrey Júlia irodalmi műveit fogja a szerző megvizsgálni, a címnek megfelelően pedig társadalmi kontextusban is elhelyezi az irodalmi pályafutás részét képező alkotásokat. Ezek részletes bemutatása és műelemzés helyett, mint látni fogjuk, a kötet fő irányvonala inkább a Szendrey Júlia – mint 19. századi női szerző – pályaképére vonatkozó társadalmi kontextusok felfejtése és értelmezése.

A mű szerkezetére és tartalmi egységeire vonatkozóan először az tűnik fel, hogy a bevezető részek után a „tartalminak” nevezhető fejezetek sorrendje szokatlanul tűnhet. *Az excentrikus nő és a múzsa – Szendrey Júlia és a Nyugatosok* című fejezetet a *Szendrey Júlia mentális térképe és levélírói gyakorlata az 1840-es években* című követi. Tehát nem beszélhetünk kronológiai sorrendről a szerkezeti egységek egymásutánosságát tekintve, ehelyett a szerző azzal kezdi meg Júlia pályájára vonatkozó kérdések kibontását, hogy a mai napig kiható, az olvasóhoz legközelebb álló

Szendrey-képtől és annak születésétől indul el, s innen kezdi el visszafejteni az „igazságot”. Már a tartalomjegyzékre pillantva is észrevehető, hogy a kötet első fejezeteiben jobban koncentrálódik a figyelem Szendrey Júliára, később a *Polémia és „epeláz” a női szerzők körül*, valamint a *Szakmai identitás, női kommunikációs és mobilitási stratégiák a 19. század közepén* című részek már jobban összpontosítanak az általános összefüggések megvilágítására, s tágabb kontextusban igyekeznek elhelyezni a témát. Végül a *„Mama meséit kiadják” – nyilvános és a privát szféra összejátéka a Szendrey–Horvát család írásgyakorlatában* című fejezet a családi szint vizsgálatát sejteti.

A következőkben a kötet általam legfontosabbnak vélt megállapításait foglalom össze. *Az excentrikus nő és a múzsa – Szendrey Júlia és a Nyugatosok* témájával indítani a tárgyalást abból a szempontból jól átgondolt döntés, hogy az olvasó az előzetes koncepciókon keresztül maga is kapcsolódni tud Szendrey Júlia alakjához, s ezeket összegezve indulhat el a sztereotipikus Szendrey-kép lebontása, átírása, megcáfolása vagy legalábbis más kontextusba helyezése. A Nyugatosok újraértelmezték ugyanis Szendrey alakját, a korábbi évtizedek elítélő és megbélyegző narratívájával szemben a megértés szándéka felől közelítve új szerepkört társítottak személyéhez, de a korábban Petőfiné emlékezetére ráakódott rétegek letisztogatására nem volt gondjuk (40). A Nyugatosok az emancipált, modern nő és múzsa alakját látták Szendrey Júliában (43, 47). Ugyanakkor ennél a ráruházott szerepnél sokkal árnyaltabb képről van szó, egy olyan 19. századi

nőalakról, aki saját jogon is babérkoszorút érdemel az irodalmi munkássága miatt, s talán joggal mondhatjuk, hogy a későbbi fejezetek ezt alá is támasztják.

A *Szendrey Júlia mentális térképe és levélírói gyakorlata az 1840-es években* című fejezetben rendkívül értékelendő az a módszer, amellyel a szerző a mentális térképezés metódusát Júlia fiatalkori barátnőjével, Térey Máriával folytatott levelezése alapján vetíti ki Szatmár vármegyére. A levelezést olyan forráscsomagként kezeli, amelyből a leírt, hétköznapi életre vonatkozó momentumok felfejtésével nagyobb összefüggések is feltárulhatnak (54–55). A mentális térképrajzolás metódusának alkalmazása révén Gyimesi Emesének lehetősége volt arra, hogy megtalálja a Szendrey Júlia levelezéséből kibontakozó gondolkodásbeli és kulturális mozgásteret. Sőt, nemcsak konkrét fizikai térben vizsgálódik, hanem olyan városokat is felhelyez a térképre, amelyekben Szendrey ugyan nem járt, viszont személyes fejlődésére hatással lehettek az ezen helyekhez társított ismeretek, gondolatok (67–68).

A következő, *Az érzelmek szerepe Szendrey Júlia naplóírói gyakorlatában* című fejezetben a szerző rámutat arra, hogy Szendrey érzelmei milyen szerepet játszottak naplóírásában. Ez a tevékenység nem kifejezetten szokást, mindennapos tevékenységet jelentett számára, hanem az aktuális lelki állapot, a különböző lelki behatások által kiváltott gyakorlatról volt szó. Júlia számára nem a hétköznapi történések rögzítésére szolgáló eszközt jelentettek a naplók, mint az a naplóbejegyzések elemzése során kiderül, hanem inkább egy önelemző attitűd, egyfajta pszichológiai igény kifejeződésének a csatornáját (85–86).

Az „*Iparlovagok*” Szendrey Júlia életműve körül – az 1847-es naplópublikációk című fejezetben a megjelent naplórészletek vizsgálatát végzi el a szerző. Szendrey naplópublikációi arra vonatkozóan lehetnek fontos példák, hogy miképp szolgálhattak ezek a férj számára a saját hírnevének öregbítésére, vagy milyen megítélés övezhette a női szerzők munkásságát ebben az időszakban (104).

Gyimesi a *Szendrey Júlia versírói gyakorlata* című fejezetben rámutat arra, hogy a költőnő 1850-es évek közepi versírása és az 1846–47-es naplóbejegyzései mennyire hasonló „tőről fakadnak”, mennyire hasonló világkép, gondolatok figyelhetők meg bennük (111, 128). Bizonyos kiadatlan, tisztázatlan alkotásai teret engednek olyan gondolatoknak, amelyek megkérdőjelezik a nőekkel szemben támasztott korabeli elvárásokat (118–119). Szendrey Júlia versírói gyakorlatának megértéséhez Gyimesi Emese kortárs párhuzamok beemelését választotta, ami módszertanilag kézenfekvő megoldás: felszínre kerülnek hasonlóságok és különbségek az egyes szerzők között, s ez a korabeli összefüggéseket jobban megvilágító következtetésekhez vezet el. Arany János esetében a versgyűjtemények megalkotásával és szerkesztésével kapcsolatos hasonlóságok (és különbségek) válnak láthatóvá (125–128), míg Majthényi Flóra versírói füzeté Szendrey Júliáétól eltérő szerkesztési elveket tükröz (128–131), versírói gyakorlatának értelmezéséhez pedig párhuzamként Malom Lujzát, Wass Ottiliát, Bulyovszky Lillát is vizsgálja Gyimesi.

A *Szendrey Júlia és Arany János kapcsolata* című fejezet e két személy

kapcsolatára külön is reflektál. Az irodalomtörténész Arany Jánosnak a kortársaival folytatott levelezését úgy kezeli, mint mentalitástörténeti szempontból remek forrásként szolgáló szövegtörzset, amelyből felfejthetők a Szendrey Juliáról alkotott korabeli vélemények értelmezési keretei. Gyimesi meggyőzően mutatja be, hogy a közgondolkodás miképpen hat az egyéni értékítéletekre, és felhívja a figyelmet arra, hogy Szendrey személyét a kor női szerepeinek viszonyrendszerében – vagy legalábbis annak hatása alatt – értelmezte Arany (155).

A *Polémia és „epeláz” a női szerzők körül* arról szól, hogy a privát és a nyilvános tér számára szánt alkotások külön kezelése milyen információval szolgálhat az elvárásokra, igényekre vonatkozóan: milyen műveket, gondolatokat tártak a nyilvánosság elé és miket nem (196). Ezen túlmenően pedig a 19. század közepének úgynevezett írónővitája is terítékre kerül (196).

A *Szakmai identitás, női kommunikációs és mobilitási stratégiák a 19. század közepén* című rész fontos megállapítása, hogy a „nőírók” korabeli (és későbbi szakirodalomban is gyökeret eresztett) fogalma által sugallt egynemű kategóriával szemben a 19. századi női szerzők heterogén csoportot jelentettek és a korabeli női karrierok, egyedi életpályák változatosak lehettek (218–220).

A *„Mama meséit kiadják”... című fejezet az utolsó új információkkal, megállapításokkal szolgáló rész. Úgy vélem, ennek tekintetében leginkább a forrásul szolgáló szövegeket kell kiemelni, ugyanis ez a rész Júlia gyermekeinek a *Tarka Művek* című munkáját vizsgálja: a Horvát-fiúk által szerkesztett*

és kézzel írt, folyóiratot megidéző hét füzetet. A rendhagyó irodalomtörténeti forrást azért is tartja a kutató fontosnak, mivel betekintést enged a sajtótermékeknek a hétköznapi életre gyakorolt hatásába (239).

Végezetül a szerző összefoglalja a kutatás legfontosabb gondolatait, legjelentősebb megállapításait, ráirányítja a figyelmet azokra a pontokra, amelyek révén leginkább érzékelhető a kutatás veleje, eredménye. Ha a 19. század közepének irodalmát szeretnénk górcső alá venni, nem tehetjük ezt csupán a nyomtatásba kerülő művek és a nyomtatott sajtó révén: a kéziratban maradt alkotások ugyanolyan fontosak ahhoz, hogy ne félreértett, téves vagy hiányos képet kapjunk – különösen igaz ez Szendrey Júlia esetében, hiszen kéziratban maradt alkotásai korábban ismeretlenek voltak (246). Véleményem szerint a kötet sikerrel tárja fel Szendrey Júlia irodalmi pályafutását, és értelmezi azt a korabeli társadalmi viszonyok között.

A kötet végén elhelyezett függelék hasznos kiegészítő, benne Szendrey lényegre törő, könnyen átlátható életrajzával, ami komoly segítséget jelent a munka forgatása közben. A mű témájával, illetve annak összetettségével szemben a külsőn minimalista, letisztult. A cím alapján azt gondolnánk, hogy egy ilyen könyvnek a borítóján is feltétlenül szerepelne Szendrey Júlia portréja. Azonban a kötet a *Ligatura* sorozatban jelent meg, ehhez illeszkedik a külső, és csupán néhány szín és egy egyszerű minta alkotja a borítót. Belelapozva láthatjuk, hogy a tipográfia kellemes, a betűméret és betűtípus megfelelő, a térközök és sorközök

szintén könnyen olvashatóvá teszik a szöveget.

Összességében egy rendkívül széleskörű kutatás írásos lenyomatával találkozhatunk Gyimesi Emese kötetében. Megközelítései, szempontjai és a vizsgált források új fényt vetnek Szendrey Júliára, mind az irodalomban elfoglalt helyére, pályájára, mind személyére egyaránt. A kutatás alapját jelentő kérdésfeltevések széles spektrumot fognak át, különböző tudományterületek találkozási pontjaként szolgálnak. Nyelvezetét figyelembe véve inkább a szakmai, tudományos érdeklődés kiszolgálására alkalmas, bár szélesebb érdeklődő réteg számára is haszonnal forgathatónak tartom. Szerzője a megjelent források mellé beemelte a kéziratban maradt, kiadatlan forrásokat is, hogy határozott lépéseket tehessen Szendrey Júlia megértéséhez. A kötet olyan eredményeket tartalmaz, amelyek jelentősen formálhatják vagy átírhatják napjaink Szendrey Júlia-képét, és amelyek csatlakozhatnak a tudományos diskurzushoz. Hasonló véleményen van Steinmacher Kornélia is, aki recenziójában a kötet legfőbb tanulságaként a történelem során kialakult imázs és a források összevetéséből származó eltérések feltárását, és ezáltal új Szendrey Júlia-kép felvázolását nevezi meg.⁴ Valóban kimozdulhat Júlia alakja a korábban berögzült korlátok közül, láthatóvá válik irodalmi pályafutása, annak összetettségével és társadalmi beágyazottságával együtt. Ez a kötet nagy erénye:

elmozdítja őt a sztereotípiák szintjéről és kísérletet tesz a tényleges megértésére, láttatja az alakja körül felépült imázs mögött meghúzódó alkotót.

Petőfiné vagy Szendrey Júlia? Egyértelműen az utóbbi. Petőfi alakja természetesen nem választható el tőle, de ebben a kötetben láthatóvá válik, hogy Szendrey a saját kora szemében is önálló szerző volt, nem csupán múzsa. Publikált és kiadatlan versei, szövegei saját jogán is elhelyezik őt azon a bizonyos „irodalmi térképen”. Mivel a kötetben is fontos szílat jelentett a versírás és a versírói gyakorlatra vonatkozó kérdések megválaszolása a források által, úgy gondolom jelen szöveg számára is illő lezárásnak bizonyul egy – a kötetben is idézett – versrészlet, Szendrey Júlia költői mivoltának bizonyítékaként, s gondolatvilágának ábrázolásaként (118):

*„De mit tegyen, kit végzete
Kopár sziklára helyeze,
Hol perzselő a napsugár,
Hol a vihar pusztítva jár?...
Mit tehet a szegény levél,
Mit fájáról letép a szél[?]”*

Erdélyi Virág

⁴ Steinmacher Kornélia [2021]: *Petőfiné tül*. Nemzeti Közszerzői Egyetem Politika- és Államelméleti Kutatóintézet Intézet blog <https://pakkblog.uni-nke.hu/hirek/2021/04/27/petofin-tul> – utolsó leltés: 2021. december 12.

Tamáska Máté – Szolnoki Ferenc (szerk.): Kockaház. A 20. század vidéki háztípusa.

(TÉRTÁR TÉRformák – TÁRsadalomformák 8.) Martin Opitz Kiadó, Budapest, 2021. 288 oldal.

Mi is az a kockaház, vagy Kádár-kocka? Mindenki ismeri, hiszen szinte minden magyarországi kis- és közepméretű településen megtalálható építészeti elem, de igazából egységes megítélés nélküli, és valahol máig idegen forma. Lehet-e egyáltalán normatív definíciót alkotni rá, vagy sokkal inkább jelenségnek, vagy egy korszakot szimbolizáló típusnak kellene tekinteni? A téma – szinte a kockaház típus megteremtése óta – azon a bizonyos utcán hever, ahonnan már többször felvették a gondolkodók, de mégsem került egészében kitárgyalásra. A bemutatandó könyv sem erre vállalkozik, hiszen a kiadvány Tamáska Máté szavaival élve „inkább kezdet, illetve helyzetjelentés mai tudásunkról, semmint a kockaház kutatások lezáró szintézise” (38).

A kötet tematikájában jól illeszkedik a *TÉRformák – TÁRsadalomformák* sorozatba. Itt is építészeti kérdésről olvashatunk, táغان – mások mellett néprajzi, építészetszociológiai és urbanisztikai szempontból – értelmezett társadalmi megközelítésben. A kockaházjelenség számos aspektusának részletes elemzését találjuk meg a kiadványban: alaprajzi, tetőszerkezeti, szobabeosztási jellegzetességeiről éppúgy olvashatunk, mint az építők kalákájáról, viszonyukról az építészeti és sok esetben politikai elvárásokhoz. Emellett a könyv a lakók narratíváját elemelve a házak felépítése mellett azok felújítását, átalakítását vagy

az épületek eladásának történetét is tárgyalja.

A kockaházak lakói mellett a kötet szerzői figyelmet fordítanak a politikai vezetés és az egyes szakmák képviselőinek lehetőségeire és értékeléseire (például az uniformitás elleni vagy az egészséges életkörülmények melletti érveléseikre), illetve az eltérő generációk által megfogalmazott, több összetevős megközelítések (nosztalgia, praktikum) azonosítására is. A sorozat korábbi köteteihez hasonlóan a kiadvány interdiszciplinárisnak tekinthető, hiszen a szerzők között találunk szociológust, etnográfust, filozófiai végzettségű kutatót, képzőművészt és (csupán két) építész. A sorozat korábbi könyveivel mutat hasonlóságot az is, hogy tapasztalt és fiatal kutatók egyaránt helyet kaptak a tizennyolc szerző közt, és szinte egyenlő arányban olvashatunk női és férfi kutatók magyarországi, illetve a környező országokban megvalósított vizsgálatairól.

A kiadvány rendhagyónak tűnő formátuma idézi az építészek által használt jegyzetek arányait, és a borító földszíneiben (például mustársárga) a kötet tárgyának, a kockaháznak a leggyakrabban használt tónusait ismerhetjük fel. A borítón látható fénykép nemcsak a kötet tárgyát jeleníti meg, hanem az épület előtti gondozott utcai teret és a kocsibeálló vaskerítését is, ezzel utalva a kiadványnak a kimondottan az épületen túlmutató,

a településszerkezetre is figyelmet fordító megközelítésére. A kép bal oldalán két idős hölgy is látható, akik ugyan még fejkendőt viselnek, ruháztuk azonban már városias. Ezek a jellemzők a kockaházakról is számtalanszor megfogalmazódnak a kötetben: azok „egy jól behatárolható, 20. századi folyamat részei” (99), a háztípus a „paraszti létől való eltávolodás szimbóluma” (129).

A kiadvány gazdagon illusztrált, részben a szerzők saját fényképeivel és az általuk digitalizált forrásokkal (például alaprajzok, rendeletek), részben pedig válogatással abból a hatvan-hetvenezer darabos fotóanyagból, amely a *Honismeret* című újságban meghirdetett *Magyarország fényképeken 1985-ben, felszabadulásának 40. évében* című felhívásra érkezett be, és amelyet a Magyar Nemzeti Levéltár (MNL) őriz. A kiadvány az MNL és a Szabadtéri Néprajzi Múzeum (Szentendrei Skanzen) *A vidéki miliók rendszerváltása. A „létező szocializmus” életvilágai* (2020–2022) című projektje részeként készült el (38), ám a fotógyűjtemény, ahogy a könyvben is olvasható, újabb kutatási projektek alapjául is szolgálhat. Az MNL honlapján virtuális kiállítás keretében tekinthető meg válogatás ezekből a fotókból *A vidéki településkép változásai* címmel,¹ a Szabadtéri Néprajzi Múzeumban pedig egy kockaház kiállítását is tervezik. A fekete-fehér illusztrációk mellett a könyv tartalmát gazdagítják statisztikai adatokat megjelenítő táblázatok, diagramok és függvények,

mindegyikük részletes, kontextusba helyező képaláírásokkal bír, amelyek segítik a szöveg és illusztráció kapcsolatát.

A könyv szerkezeti négy egységre tagolódik, amit két bevezető fejezet előz meg. Az első Germuska Pál és Ö. Kovács József jegyzi az MNL részéről; a másodikat a könyvsorozat és a kötet (egyik) szerkesztője, a téma kutatója, Tamáska Máté fogalmazta meg. A négy tartalmi egység mindegyikében átlagosan három tanulmány olvasható. Az első egység a fogalom meghatározással foglalkozik, amelyben a releváns művészet- és építészettörténeti megközelítéseket, illetve a fogalom építészetén túlmutató aspektusait ismerhetjük meg. A következő fejezet a kockaházat mint jelenséget tárgyalja, beleértve annak az utcaképre és településszerkezetre gyakorolt hatását. Az itt olvasható négy szöveg a lehetséges értelmezési narratívákat is kibontja. Ezután a *Közelkép* című fejezet esettanulmányokat foglal magában. Az utolsó egység, ahogy a címe is jelzi, földrajzi kitekintéssel az országhatáron túl fellelhető párhuzamokat, hasonlóságokat és különbségeket veszi számon Felvidék, Erdély és a Vajdaság példáján keresztül.

Az egyes tanulmányokat olvasva egyéb csoportosítási lehetőségeket is azonosíthatunk. A kötetben találunk olyan munkákat a *Közelkép* című fejezeten kívül is (például Ament-Kovács Bence írását), amely egy konkrét ház (Gagyai József kutatása a Marosvásárhely, Postarét városrész, Návodari utca 18. szám alatti házról), vagy konkrét telep (Juhász Katalin fejezete a budapesti angyalföldi OTI-telepről)

¹ https://mnl.gov.hu/mnl/ol/a_videki_telepuleskep_valtozasai_i - utolsó letöltés: 2022. július 4.

vizsgálatán keresztül fogalmaz meg következtetéseket a tágabb társadalmi folyamatokra és a korszakra vonatkozóan. Más tanulmányok szélesebb történeti kontextusban elemzik a kockaház jelenséget: a társadalmi, gazdasági változásokkal együtt járó, népi építészetben lezajló transzformáció „természetesen” kialakuló állomásaként, a hosszúház, majd az L-alakú ház után megvalósuló „kockásodás” eredményeként értelmezik. Kovács Zsuzsa a Zala megyei kockaházakat vizsgálva fogalmazza meg mindezt, hasonlóan Nagyné Batári Zsuzsannához, aki elsősorban a kockaházak és a nyári konyha együttes megjelenésében látja a folytonosságot (204–205). Máshová helyezi a hangsúlyt Katharina Roters és Szolnoki József, valamint Jász Borbála, akik a kortárs, modern irányok vidéki megjelenését azonosítják kutatásaikban; például a díszítést vizsgálva a „Vasarely és a Bauhaus modernitás nyomdokain haladó neoavantgárd Pécsi Műhely által meghirdetett optikai demokráciát” (60), illetve Ligeti Pál modernista építész megközelítését állítják párhuzamba a vizsgált háztípussal. Zuh Deodáth és Hausmann Cecília is hasonlóan vélekedik, amikor azt írják, „a népi, illetve a modern építészet funkciócentrikus voltukat tekintve rokoníthatóak egymással” (77).

Egyes írások a kockaházról mint presztízst kifejező tulajdonról, „mint a földet helyettesítő befektetés[ről]” (46) beszélnek, például Sári Zsolt vagy a már említett Zuh és Hausmann, akik a „»modern« megjelölés által hordozott civilizatorikus előnyöket összegszeg[ő]” (68) házformának értékelik a kockaházat. Más tanulmányok (mint

Ispán Ágota Lídia *Modern házak népi építészeti környezetben* címe is mutatja) nagyobb hangsúlyt fektetnek az épület tájidegen, a népi építészethez nem köthető jellegének hangsúlyozására (így tesz Szilágyi Mária is a Vajdaságról szóló írásában). E tanulmányokhoz köthetők azok a szövegek is, amelyek a kor mintaterveivel és a szocialista faluképpel kötik össze a kockaház típusát (Perényi Tamás, illetve Szilágyi Mária dolgozatai).

Számos kutatás foglalkozik a kockaház időben rövid, de gyakoriságában és elterjedésében annál jelentősebb korszakának összetett okaival. A kockaházak építéséhez hozzájárultak a természeti katasztrófák, például a Duna (1954, 1956, 1965) és a Tisza (1970) árvizei után szükségessé vált újjáépítések (lásd Sári Zsolt vagy Vajda Barnabás szövegeit). Ugyanakkor a második gazdaság kialakulásához (193) vagy a banki kölcsönökhöz (177–180) hasonlóan az állami (lakásépítésről szóló) intézkedések, rendeletek és támogatások is előmozdították a kockaházasodást (amit Szilágyi Mária vajdasági kutatása támaszt alá). Ispán Ágota Lídia írása az Őrségről ezzel ellentétben arra mutat rá, hogy az egyes épületeken túlmutató műemlékvédelmi védettséget biztosító központi rendeletek (például a szeres települések esetén) megakadályozták a kockaházak elterjedését. Emellett számos szerző kiemeli az ízlésbeli („[a] kockaház az építettök ízlését, lehetőségeit és igényeit fejezi ki” [145]) és a mintakövetést tükröző aspektusokat is („[a] kockaházépítést tehát a paraszti, felfelé törekvő rétegek mozgalmának tekinthetjük” [218]). Érdekes megfigyelni, hogy néhány

szerző személyes élettapasztalatait is beleszővi a kutatásba – vagy azért, mert maga is ilyen házban nőtt fel (Gagy József), vagy mert ilyen házat kívánt vásárolni (Vajda Barnabás).

A könyv írásainak szerkezeti rendezettség mellett azt is fontos kiemelni, hogy a tanulmányok sok szempontból, így például a forráshasználat tekintetében is változatos képet mutatnak. Egyes szövegek elsősorban az elmúlt tíz év kutatási eredményeire támaszkodnak, mint Kovács Zsuzsáé vagy Vajda Barnabásé. Mások sokkal inkább a kockaházak épülésekor, elterjedésekor született szövegeket dolgozzák fel forrásként, így tett Juhász Katalin vagy Perényi Tamás. Természetesen mindkét szövegcsoporthoz bemutató írások is szerepelnek a kötetben, ilyen például Tamáska Máté bevezető tanulmánya. A felhasznált források műfajuk alapján is kategorizálhatók. Ez alapján kiemelkedő az épülettípus elősegítő, vagy épp elutasító rendeleteket, a kortárs mintaterv-katalógusokat és azok elérhetőségének hatását (134), a különféle folyóiratokat és napilapokat, vagy levéltári és statisztikai adatokat elemző fejezetek aránya. Forrás tekintetében külön csoportként azonosíthatjuk az írott anyagokkal szemben inkább interjúkat, kérdőíveket vagy visszaemlékezéseket feldolgozókat (ilyenek Nagyné Batári Zsuzsanna vagy Gagyi József írásai), illetve a vizualitást központba helyező elemzéseket (Katharina Roters és Szolnoki József).

A források sokszínűsége miatt az alkalmazott kutatási módszerek is igen változatosak a kötetben, legtöbb esetben egyszerre többféléket, például helyszíni megfigyelést és levéltári kutatást,

vagy kép- és szövegelemzést egyaránt megvalósítanak. Kiemelkedőek még azok az összehasonlító elemzések, amelyek akár a városi, illetve vidéki lakások megítélésait és az általuk indukált életmódokat hasonlítják össze (a kockaház „a városi panel vidéki komplexitere” [53]), akár a központi befolyásolás, vagy az „alulról induló”, sok esetben preferencia által mozgósított változásokat elemzik („az építészeti jelenségek megértését szociálisan beágyazott vágyak és igények megvalósításaként” [80]). Ez a sokszoros összetettség azt is eredményezi, hogy egyben olvasva a könyvet az olvasóban akár a szerkesztetlenség benyomása is kialakulhat. Hiszen számos információ megismétlődik a tizennégy fejezetben (így például a kockaházak általános alapadatai), egyes források pedig akár szó szerint is újból előbukkannak. Ez alapján – és a tanulmányok változatos megközelítései miatt is – a kötetet elsősorban önálló fejezeteket lazán egybefogó kiadványnak kell tekinteni, semmint egyetlen kutatás átfogó bemutatásának. Amennyiben az egyes szövegeket önmagukban olvassuk és értékeljük, valószínűleg fel sem tűnnek olyan apróbb pontatlanságok, mint az (akár egyetlen dolgozaton belül is) eltérő módon jelölt idézett szövegek és források, az elgépelések, valamint a szövegek végén összesített forrásjegyzékek változatossága.

Tamáska Máté bevezető tanulmányában annak révén is kiemeli a könyv és a kutatási téma jelentőségét, hogy egyfajta „utolsó óra”-projektként definiálja azt. Hiszen noha további levéltári adatok azonosítását és feldolgozását nem fenyegeti semmi, azonban

a kockaházak eredeti formájukban történő vizsgálatára és az építetőkkel/építőkkel/első lakókkal interjúk készítésére már nem sokáig lesz lehetőség (36). Számos írás kitér a kötet születésekor megfigyelt állapotokra, például a mára egységes utcaképet adó kockaház sor megváltozott megítélésére (160), vagy a Lechner Tudásközpont 2019-es pályázati kiírására, amely mások mellett „a meglévő kockaházak felújításának, korszerűsítésének, tovább élésének lehetőségeit” (105) kívánta vizsgálni. A társadalmi változás visszafordíthatatlanságát emeli ki Gagyai József is a marosvásárhelyi Postarét kapcsán, amikor záró gondolatként leszögezi: „[A]z eltelt időt

azonban bizonyossá és szilárdá, társadalmi léptékben is történelemmé az változtatja, hogy az ezen, egy valamikori, postaréti gyerekzsúron, a kockaház előtti virágok között készült pillanatképen látható személyek közül már senki, senki sem lakik a Postarétten” (273). Ez az állítás azt is világosan jelzi, hogy a kockaház az építészek, etnográfusok és szociológusok mellett a történészek számára is jelenthet kutatási témát, amelynek fontos kiindulópontja lehet Tamáska Máté és Szolnoki Péter kötete. Így megvalósulhat a könyv célkitűzése: ahogy Germuska Pál és Ö. Kovács József fogalmaz előszavában, „remélhetően újabb kutatók ösztönzője lesz” (7).

Harlov-Csortán Melinda

SZERZŐINK

Bárdi Sára művészettörténész, PhD-hallgató
(Magyar Nemzeti Galéria / ELTE Filozófiatudományi Doktori Iskola
Művészettörténet Program)
bardifodorsara@gmail.com

Erdélyi Virág kulturálisörökség-szakértő, PhD-hallgató
(ELTE BTK Atelier Interdiszciplináris Történeti Doktori Program)
erdelyivirag3@gmail.com

Harlov-Csortán Melinda történész, kulturálisörökség-kutató
(Apor Vilmos Katolikus Főiskola)
melindaharlov@gmail.com

Keller Márkus szociológus, történész
(ELTE TáTK Összehasonlító Történeti Szociológia Tanszék)
keller.markus@tatk.elte.hu

Kőrösi Boglárka történész, PhD-hallgató
(ELTE BTK Atelier Interdiszciplináris Történeti Doktori Program)
korsi.bogi@gmail.com

Lantos Edit művészettörténész
(Bölcsészettudományi Kutatóközpont Művészettörténeti Intézet)
lantos.edit@abtk.hu

Pilkhoffer Mónika történész
(Pécsi Tudományegyetem BTK Modernkori Történeti Tanszék)
pilkhoffer@gmail.com

Szabó Róbert Károly történész, PhD-hallgató
(ELTE BTK Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Program)
rszabo.elte@gmail.com

Szijártó Zsolt kommunikációkutató
(Pécsi Tudományegyetem BTK Kommunikációs Tanszék)
szijarto.zsolt@commonline.hu

Wettstein Domonkos építész
(Budapesti Műszaki Egyetem Építészmérnöki Kar Urbanisztika Tanszék)
wettstein.domonkos@gmail.com

Z. Karvalics László történész
(Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete)
laszlo.karvalics@iask.hu

CONTENTS

ARCHITECTURE – ART – SOCIETY

Mónika Pílkhoffer	Membership of the Hungarian Society of Engineers and Architects in the Age of Dualism	5
Sára Bárdi	The Fight for the Hinterland: Two Propaganda Exhibitions in the 1940s	33
Edit Lantos	Hungarian Architects and the „Destructive Influence of the Decadent Architecture of the Imperialist West” between 1945 and 1957	58
Domonkos Wettstein	Architects and Holiday Homes. The Changing Forms of Professional Practice at Lake Balaton between the 1960s and the 1980s	79
Zsolt Szijártó	Budapest and West Berlin. Apartments, Urban Spaces, Subcultural Communities. Tibor Soskuti’s Photographs from the 1980s and 1990s	100
Márkus Keller	State Expectations: Official State Statistics and Understanding Society in the Socialist Period	123

FORUM

- Parallel Historical Sciences: On the Chances of Mutually Sensitising
and Meeting Again
Zoltán Boldizsár Simon: History in Times of Unprecedented Change:
A Theory for the 21st Century
– László Z. Karvalics 139

BOOKS

- Judin, Hilton: Architecture, State Modernism and
Cultural Nationalism in the Apartheid Capital.
– Boglárka Kőrösi 152
- Deeply Felt Stereotypes? – The (Roma) Identity of Józsefváros after 1990
György Eszter: Köztes terek. A rendszerváltás utáni nyócker identitása.
– Róbert Károly Szabó 157
- Gyimesi Emese: Szendrey Júlia irodalmi pályafutása.
Társadalomtörténeti kontextusok.
– Virág Erdélyi 164
- Tamáská Máté – Szolnoki Ferenc (szerk.): Kockaház. A 20. század
vidéki háztípusa.
– Melinda Harlov-Csortán 169
- Authors 174
Contents 176
Abstracts 178

ABSTRACTS

Sára Bárdi: The Fight for the Hinterland: Two Propaganda Exhibitions in the 1940s

Exhibitions can be used to address a wide range of society, to showcase art, to raise awareness, to educate, and to shape public opinion. By their very nature, exhibitions can have a direct or indirect political or ideological content. In the 1930s and 1940s, in the context of the ideological struggles of the period and the events leading to the Second World War, political motivation and propaganda became particularly important in the history of exhibitions.

The study focuses on the presentation of two propaganda exhibitions held in Budapest in the early 1940s, both reflecting on the same historical and political events, however, their approaches and their visual and artistic solutions were markedly different. The *Anti-Bolshevik Exhibition*, organized by the Hungarian National Defense Association and supported by the government, opened in 1941 in the Vigadó to legitimize the war with the Soviet Union for the hinterland and to reinforce and substantiate the enemy's image. The visuals of the exhibition served to convey the content in a suggestive way. The *Anti-Bolshevik Exhibition* was followed by the 1942 *Freedom and the People* art exhibition by the Socialist Artists' Group, which had its roots in the nascent Hungarian anti-fascist independence movement and people's front politics. The exhibition held at the Headquarters of the Iron Workers' Union was, however, banned by a decree of the Minister of the Interior within three days. The censorship was instigated by the anti-Bolshevism of higher political circles, and pressure from the conservative and far-right press.

Both exhibitions were seen as vehicles for political and ideological messages in the war hinterland. The aim of the organizers was to reach a wider audience to propagate their views on Hungary's participation in the war. It is their expressed political propaganda that places the two exhibitions of disparate genres on a common platform.

Márkus Keller: State Expectations: Official State Statistics and Understanding Society in the Socialist Period

Statistics are never innocent. Although many studies have shown that statistical sources are as much in need of critical reading as politicians' statements, social statistics still shine with the light of reliability. Many people believe that if the figures are not directly falsified or denied, they are essentially credible and accurate descriptions of the society under study. However, a more thorough analysis should leave no doubt that, on the one hand, the concepts of statistical data

collection fundamentally determine and limit the picture of the society they may yield, and, on the other hand, these concepts are closely linked to both the agenda of the government that commissions statistical surveys and to the expectations and needs of various social groups.

This study examines how and to what extent their content is determined by the circumstances of the formation of statistical sources and the environment surrounding them. The main question include: Who was statistical data collection addressed to and what was its function in socialist Hungary? Who did the Central Statistical Office answer to and what did it want to know? What expectations and constraints did the Hungarian state impose on its statisticians after 1945?

Edit Lantos: Hungarian Architects and the “Destructive Influence of the Decadent Architecture of the Imperialist West” between 1945 and 1957

The phrase in the title comes from a text entitled „Dear Comrade Rákosi!”, originally published in 1952 as the editorial of the first issue of the first volume of the journal *Hungarian Architectural Art*. The phrasing indicates that any interest in Western architecture and embracing its influence were undesirable in the dictatorship. Since the freedom of information is fundamental to any intellectual profession, this paper will examine how the direction of the architects’ opportunities in this domain was affected by the political turns of 1947–1949 and 1954–1956.

To this end, the study opens with an overview of articles on Western architecture in the architectural press after 1945 and then look at how the directions and methods of information acquisition changed in this period.

Based on the articles published in four of the most important architectural journals of the period, *Tér és Forma* (1928–1948), *Új Építészeti*, the supplement to *Magyar Technika: Műszaki és Gazdaságtudományi Folyóirat* (1946–1949), *Építés-Építészeti: Az Építőművészet, Tudomány és Gyakorlat Lapja* (1949–1951) and *Magyar Építőművészet* (1952–), the study describes reports on both Western architecture exhibitions held in Hungary (1946: American and British; 1947 French; 1957: international; 1958: UIA) and exhibitions abroad (1947: Paris, Milan; 1957: Berlin). This is followed by the discussion of study trips (1947, 1948 Belgium, Switzerland, etc.; 1955 France), lectures by Western architects (1949, 1953, André Lurçat; 1950, Ulf Bjuggren; 1956, Pierre Vago), and international cooperation with professional organisations such as the *Congrès Technique International* in 1946, the *Congrès International d’Architecture Moderne* (CIAM) in 1947, and the *Union Internationale des Architectes* (UIA) in 1948 and 1955.

The second part of the paper deals with the availability of journals and the proportion of Western architectural publications in the Hungarian professional

press. Between 1945 and 1958, more than 200 extracts were obtained from some 30 Western journals. The distribution over time shows that the presentation of Western literature began to decline in 1949, with no Western sources cited at all between 1951 and 1953, and the opening of 1954 continued this decline in the following year. The study points out that from 1949 onwards, in addition to accessing information through extracts in the Hungarian press, Western architectural journals themselves were available for architects in Hungary at their workplaces, in specialist libraries such as the Association of Hungarian Architects, National Monument Inspectorate, the Library of Budapest University of Technology, as well as personal subscription.

While the patterns of Western exhibitions, study tours, organizational contacts, and number of references in the literature mirror the stages of the rise of the dictatorship and the degrees of losing freedom in the Rákosi era and in the period after Stalin's death, they shed light on the reasons for the tightening control, too.

Mónika Pilkhoffer: Membership of the Hungarian Society of Engineers and Architects in the Age of Dualism

The association was founded in 1867 under the name of the Hungarian Engineers' Association (Magyar Mérnök-Egyesület), bringing together engineers and architects in a single organization based on an Austrian model. In 1871, responding to the threat of the architects' secession, the association changed its name to Hungarian Association of Engineers and Architects, and operated under this name until 1944. The new name reflected not so much the actual market forces as the equal role sought by the architects, who were financially unable to form an independent association and had a lower social status than engineers. The association published two periodicals (the *Gazette* and the *Weekly Bulletin*), had a library, a manuscript collection, a publishing company from 1883, and a fully equipped headquarters after 1908.

The Association had 755 members in 1867 and 3,753 in 1914, quintupling its membership during the years of dualism. This growth was the result of the rising number of engineers and architects, now trained in national institutions; in the 1884 regulation of practice in the industry; and in the creation of the association's rural branches from 1906 onwards. The membership of the Hungarian Association of Engineers and Architects continued to grow despite the proliferation of professional associations at the turn of the century, which is a testament to its prestige and its power of advocacy as a united professional body.

The sources available regarding the membership in this period enable two types of analysis: tracing the evolution of the total membership between 1867 and 1918 and examining the proportion of architects within the association using the 1914 membership roll. The former, in addition to the rising figures, provides an insight into the different types of membership and the proportion

of members from Budapest and the countryside; the latter, examining members working in the field of architecture, helps identify the qualifications of the professionals (architect, master builder, building contractor, mason). Although only two out of the association's eight sections had architects in their membership, accounting for less than 20% of all members, their active involvement in the association put them on an equal footing with engineers.

Zsolt Szijártó: Budapest/West-Berlin: Apartments, Urban Spaces, Subcultural Communities. Tibor Soskuti's Photographs from the 1980s and 1990s

The publication is the first – pilot – chapter of a planned longer work designed to map, collect and archive the cultural heritage, special knowledge of Hungarians living in Berlin, as well as their impact on the urban environment (society, culture, everyday life). The “subject” and the protagonist of the study is the artist Tibor Soskuti (Soso), an important participant and perpetuator of the Budapest underground scene of the 1980s. Following his active involvement in the underground culture of Budapest between 1978 and 1983, and later becoming a chronicler of its main actors, Soskuti “defected” in 1986 and settled in West Berlin, where he has lived to date. The analysis of his life story and art sheds light on a special period, the relatively early days of metropolitan migration, immediately before the fall of communism. The study provides insight into a specific group of the Hungarian diaspora in Berlin defined by both their generation and their art, and, at micro-level, offers answers to more general questions of migration research: what did it mean for a young person from behind the Iron Curtain to arrive in a large Western European city in the mid-1980s and start a new life there?

In a somewhat unconventional way, the study seeks answers to these questions through an analysis of photographs taken by Soskuti in Budapest and his new life in West Berlin. How can we use photographic documents to reconstruct the circumstances and experience of living in the diaspora in a specific period, generation, socio-cultural milieu? What do they tell us about his relationship with two kinds of urban space and socio-political micro-environment in Budapest and West Berlin? To what extent can different experiences, patterns of the use of space and visual representations be observed in Soskuti's photographs taken as a participant in a closed subculture in Budapest and as a member of a minority ethnic group in West Berlin? Are these two group identities separable?

Domonkos Wettstein: Architects and Holiday Homes: The Changing Forms of Professional Practice at Lake Balaton between the 1960s and the 1980s

From the late 1950s onwards, the construction of holiday homes on Lake Balaton posed new challenges for architects involved in regional development. Although holiday home architecture had developed in the first half of the century in both foreign and domestic resort areas, professionals faced increasing problems in controlling and coordinating the growing number of construction projects, which were typically designed by builders and local contractors rather than by trained architects. There was therefore a need to both educate clients and supervise contractors. The study approaches the issue of holiday home construction from the perspective of the architectural profession, and open to view the activities of architects who were not only involved in designing buildings, but in the regional development of Balaton as well. In 1958, a unified regional plan was drawn up for the development of the Balaton region, the implementation of which was also coordinated by architects. The plan was awarded the Sir Patrick Abercrombie Prize of the International Union of Architects (UIA) in 1965. In addition to building design, the architects were also involved in the coordination of municipal and regional development, which required their periodic presence on site.

The study examines the changing professional roles and seasonal lifestyles of the architects in the context of the Balaton coast from the early 1950s to the late 1980s. The personal archives provide insights into the architects' everyday life. Correspondence and diaries paint a vivid picture of the social roles and relationships of those involved in the development projects. In addition to regulation, alternative means were necessary to improve the quality of mass holiday home building. The architects of the period organized design competitions, and made available blueprints, publications and exhibitions to help holiday home builders. Exploring the impact of raising public awareness, the study shows the links between the architectural profession and the holiday home community.

During this period, regional professional practice was transformed in several stages shaped by changes in development policy. The arc of this transformation process is clearly discernible from the late 1950s to the mid-1980s. Initially, architects were able to shape the region through their professional positions, but later, the reorganization of governmental facilities gradually pushed them out of regional institutions and besides their architectural work they could influence processes only through their public involvement and publications. The detailed analysis of the society of holiday home owners and building trends have been dealt with in detail in previous publications, so these issues fall outside the purview of the present study.

A KORALL szerzőinek!

A Korall Társadalomtörténeti Folyóirat közlési és hivatkozási szabályzata

A KÉZIRAT LEADÁSA

A szerkesztőség társadalomtörténeti, máshol nem publikált cikkeket, valamint recenziókat (*Könyvek rovat*), forrásközléseket (*Források és olvasatok rovat*), konferenciabeszámolókat és kurrens szakirodalmi áttekintéseket (*Körkép rovat*) fogad el közlésre. A szerkesztőség fenntartja a jogot arra, hogy átdolgozás javaslatával visszaadja a kéziratot a szerzőnek. A közlés céljából való beküldéssel a szerző elfogadja a folyóirat közlési és hivatkozási szabályzatát. A benyújtott szövegeket fél éven belül bírálja el a szerkesztőség.

A kézirat megjelentetésével a szerzők elfogadják, hogy a megjelenést követő fél év múlva cikkük folyóiratunk honlapjára és az OSZK EPA rendszerébe is feltöltésre kerül. A *Korall*ban közölt tanulmányokat a szerzők azt követően tölthetik fel egyéni, munkahelyi vagy egyéb tudományos honlapokra, miután írásuk teljes terjedelmű változata megjelent a *Korall* honlapján. Minden szerző tiszteletpéldányként díjmentesen két, recenzió esetén egy példány átvételére jogosult.

A kézirat szövegét e-mailen kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni (elérhetőségeket lásd alább). Kérjük a táblázatokat és az ábrákat külön fájlban is leadni. Felhívjuk szerzőink figyelmét, hogy a szövegszerkesztők generált lábjegyzetfunkcióját használják. Minden szerzőtől kérünk egy 1000–1500 leütés terjedelmű rezümét magyar nyelven, a cikk leadásával egy időben. Kéziratot nem őr-zünk meg.

Kéziratot a szerkesztőség kizárólag az alábbi hivatkozási rendszerrel készítve fogad el. A közlésre elfogadott, de nem megfelelő hivatkozásokkal ellátott szöveget visszaküldjük a szerzőnek átdolgozásra.

Egy tanulmány kézirat egy-másfél ív, de legfeljebb két ív (80 000 leütés) terjedelmű lehet. Amennyiben a közlésre elfogadott írás hossza meghaladja ezt, a szerkesztőség visszaküldi a szöveget a szerzőnek átdolgozásra.

Recenziók esetén a recenzeált munká(k)ról az összes könyvészeti adatot (kiadó, oldalszám, mellékletek, térképek, illusztrációk, sorozat megnevezése) is kérjük feltüntetni. Hosszabb terjedelmű és számos lábjegyzetet tartalmazó recenzió esetén a tanulmányoknál ismertetett módon (lásd alább) kérjük az írás végén feltüntetni a hivatkozott irodalmat. Rövidebb recenzió esetén az adott irodalmi hivatkozás minden előfordulásánál kérjük a teljes bibliográfiai leírást feltüntetni, a hivatkozottirodalom-lista mintáját követve.

A kritikai recenziók mellett rövidebb, tartalmi bemutatásra szorítókozó könyvismertetéseknek is helyet adunk. Ennek célja a figyelemkeltés, illetve az, hogy minél több fontos könyvről minél hamarabb beszámoljunk. A könyvismertetéseket két hasámban közöljük a *Korall*ban. Természetesen, ha egy munkáról hosszabb kritika érkezik a szerkesztőségbe, annak közlését nem befolyásolja, hogy korábban esetleg az adott könyvről már közöltünk rövidebb ismertetést!

E-FÜGGELÉK

A *Korall* honlapjáról elérhető E-FÜGGELÉK olyan nagyobb adattárak, táblázatos kimutatások, képsorozatok stb. internetes közlését teszi lehetővé, amelyek fontos háttérinformációkkal egészítik ki az adott tanulmányt. Az itt közölt tartalmak folyamatosan hozzáférhetőek a honlapról.

HIVATKOZÁSOK

Mind az irodalmi, mind a forráshivatkozásokat, továbbá minden megjegyzést lábjegyzetben kérünk feltüntetni.

Az *irodalmi hivatkozások* a következő formátum szerint szerepeljenek: Szerző évszám: oldalszám. (Pl.: Nagy 1988: 23.) Több szerző által jegyzett mű esetén a hivatkozás formátuma: Szerző–Szerző évszám: oldalszám. (Pl.: Berger–Luckmann 1998: 104–105.) Szerkesztett kötet esetén: Szerkesztő (szerk./ed./Hg./dir.) évszám. Pl.: Szabó (szerk.) 2008; Lüdtke (Hg.) 2010. Az írásjelek halmozását kerüljük: Kaba 1998: 36, 42.

A lábjegyzetekben a hivatkozás akkor szerepel ()-ben, ha több hivatkozás is szükséges egyetlen mondaton belül (a pont a zárójel után). Ha a lábjegyzet csak hivatkozásból áll, az zárójelek és „lásd” nélkül szerepel.

A lábjegyzetbeli rövid hivatkozásban a családnév mellett a keresztnév rövidítését csak akkor tüntessük fel, ha a hivatkozott irodalom tételei között több azonos családnév is van. (Pl.: Benda K. 1972; Benda Gy. 1985.)

Ha egy szerző egy évben több munkájával is szerepel a hivatkozások között, az ábécé kisbétűivel teszünk köztük különbséget. Egy szerző több művének hivatkozásakor a nevet csak az első előfordulásnál adjuk meg. (Pl.: Tomka 2001a, 2001b; Valuch 2001, 2013.)

Többkötetes mű rövid lábjegyzetbeli hivatkozásában a kötetszám római számmal szerepel. (Pl.: Braudel 2003: II. 35.)

A *forráshivatkozások* a forrástípusnak (levéltári, kéziratári forrás, újságcikk, interjú stb.) megfelelő formát kövessék. Levéltári forrásokra kérjük, rövidített formában hivatkozzon a szerző. A levéltári hivatkozások esetében a lábjegyzetben először a levéltár hivatalos rövidítését kell megadni, illetve az iratanyag jelzetét (pl. MNL VaML IV.401.b.). Konkrét iratra történő hivatkozásnál ezeken kívül a hivatkozott irat címét és dátumát is meg kell adni (pl. MNL VaML IV.401.b. 12365/1940. Tanácsülési jegyzőkönyv, 1940. június 12.), s a rövidítést hátul, a források listájában kell feloldani. Kéziratári forrásoknál a levéltárihoz hasonló módon járunk el.

A tanulmány után először a felhasznált levéltári forrásokat kell megadni. (Külföldi levéltárak mindig az eredeti nevükön szerepelnek, esetükben annak a városnak a nevét is meg kell adni, ahol a levéltár található. A levéltár neve alatti sorban pontosan fel kell oldani a hivatkozott levéltári fond vagy állag nevét és évkörét (utóbbi csak akkor hagyható el, ha gyűjteményes fondról lévén szó, adott néven csak az az egy tétel létezik, pontos azonosításához nem szükséges az évkör). Ezt követően – sorközzel elkülönítve – a közgyűjteményben őrzött kéziratok (kézirat-, térkép-, adat-, illetve dokumentumtárak), majd a „forrás típusú” nyomtatott kiadványok (forráskiadások, naplók, visszaemlékezések, emlékiratok, statisztikák, helységnévtárak, kiadott térképek), ezután a felhasznált (nem csak egy cikk miatt idézett) időszaki kiadványok, filmek, végül az interjúk kerülnek feloldásra. A forráshivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadóak:

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára (MNL VaML)

IV.401.b. Vas Vármegye Alispánjának iratai, 1871–1950.

Österreichisches Staatsarchiv Kriegsarchiv, Wien (ÖStA KA)

Alte Feldakten (AFA).

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZK Kt)

551. Katádfay Tihamér: *Legnagyobb gondolataim*. Kézirat, é. n.

Franciscs Károly 2001: *Franciscs Károly visszaemlékezései*. (S. a. r. és szerk. Hudi József.) Pápai Református Gyűjtemény, Pápa.

Haan Lajos – Zsilinszky Mihály (szerk.) 1877: *Békésmegyei oklevéltár számos hazánk beltörténetére vonatkozó adatokkal*. Tettey, Budapest.

MHHD XXIV= Szilágyi Sándor (szerk.): *A két Rákóczy György családi levelezése*. (Monumenta Hungariae Historica Diplomataria 24.) Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1875.

Nemzeti Sport, 1925–1935.

Ajándék ez a nap (r.: Gothár Péter, 1979).

Interjú Nagy Ferenc tájfutóval 1983. február 12-én, készítette Debreceni Rezső. (A szerző tulajdonában.)

A hivatkozott irodalom jegyzéke a felhasznált források után következik, a cikk legvégén, tételesen felsorolva, ábécésorrendben. Csak a ténylegesen lábjegyzetben hivatkozott munkák kerüljenek fel tüntetésre! Az irodalmi hivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadók:

HIVATKOZOTT IRODALOM

[Kötetek:]

Botond Ágnes 1991: *Pszichohistória – avagy a lélek történetiségének tudománya*. Budapest.

Baross Károly, bellusi (szerk.) 1893: *Magyarország földbirtokosai*. Budapest.

[A kiadó feltüntetése nem kötelező, de lehetséges, ebben az esetben viszont kérjük, hogy az irodalomlista összes köteténél szerepeljen a kiadó, a kiadás helye előtt:

Heather, Peter – Matthews, John 1991: *The Goths in the Fourth Century*. Liverpool University Press, Liverpool.]

[Tanulmánykötetből:]

Hudi József 1997: Veszprém vármegye nemessége 1812-ben. In: Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Imre (szerk.): *Mágnások, birtokosok, címerlevelek*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 9.) Debrecen, 219–227.

[Idegen nyelvű publikáció:]

Schlumbohm, Jürgen 1992: Sozialstruktur und Fortpflanzung bei der ländlichen Bevölkerung Deutschlands im 18. und 19. Jh. In: Voland, Eckart (Hg.): *Fortpflanzung: Natur und Kultur im Wechselspiegel*. Frankfurt am Main, 322–346.

[Idegen nyelvű publikációk hivatkozásánál eredeti nyelven szerepel a szerk., ford. stb. és a kiadási hely is. Pl. német szerkesztőnél Hg., több szerkesztőnél Hgg. az elvárt rövidítés.]

[Folyóiratból:]

Láng Panni 1986: Egy budapesti polgárcsalád mindennapjai. *Történelmi Szemle* (29.) 1. 80–94.

Thomas, Albert 2014: Utazások Bécs – Budapest – Belgrád – Athén. Napi jegyzetek. (Szerk., ford., jegyz. Bódy Zsombor.) *Aetas* (29.) 3. 152–170.

[Lexikonszócikk:]

'Korallok' szócikk. In: *Révai Új Lexikona*. 12. kötet. Budapest, 1915. 26.

[Újságcikk:]

Szónyi Ottó 1926: A pécsi püspökség templomai. *Dunántúl* 1926. december 25. 18.

[Lehetőség szerint szerepeljen itt az oldalszám is, s az év kétszer legyen kiírva.]

[Disszertáció/szakdolgozat:]

Nagy Piroska 2000: *Településszerkezet az Alföldön*. (PhD-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

[Közlésre elfogadott, megjelenés alatt álló vagy kéziratos publikáció:]

Kiss-Nagy Ágnes 2028: További érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall* (megjelenés előtt).

[Internetes hivatkozás:]

Konrad, Felix 2010: Von der „Türkengefahr“ zu Exotismus und Orientalismus: Der Islam als Antithese Europas (1453–1914). EGO *Europäische Geschichte Online* <http://www.ieg-ego.eu/konradf-2010-de> – utolsó letöltés: 2019. március 9.

[Az interneten is hozzáférhető, de papíron is megjelent cikkek esetében mindig a papírverzió élvez elsőbbséget, ennek adatait kell hiánytalanul feltüntetni!]

Egyéb:

- Nem használhatók a p., pp., o., old., i. m., ld., uő rövidítések. Az „uo.” használata csak akkor megengedett, ha egyazon lábjegyzeten belül kerülne megismétlésre a hivatkozás.
- Ügyeljünk a kötőjel (-) és a nagykötőjel (–) helyes használatára! (Két népnév és önálló tulajdonnevek kapcsolatának kifejezésére, valamint két szélső határt, végpontokat jelölő, 'valamitől valamedig' jelentésű szókapcsolatokban és kifejezésekben – így évszámok, oldalszámok közé – nagykötőjelet tegyünk.)
- A századokat arab számmal jelöljük.
- Idézeteket csak e jelek közé írjunk: „ ”. Idézetben belüli idézet »« jelek közé kerüljön.
- Zárójelen belüli zárójelzéshez a szögletes zárójelet használjuk.
- A forrásközlésbe tett kihagyásokat [...] közé tegyük. Pl.: „[A]z alperes [Tóth Béláné] elmondása szerint.”
- A szerző vagy a fordító által tett megjegyzések formátuma: (A Szerző.) (A Ford.) (Kiemelés – X. Y.)
- A % jel mindig tapad a számhoz.
- 10 000-tól nem törő szóközt (CTRL SHIFT SPACE) tegyünk az ezresek közé.
- Minden címet kurziválunk a főszövegben, de a címhez tartozó toldalékokat már nem (pl. *Nyugatból*).
- Recenzióban a recenzált könyv oldalszámaira a szövegben, zárójelben hivatkozunk, pont nélkül.

A KORALL SZERKESZTŐSÉGE ÉS SZERKESZTŐI

Korall Társadalomtörténeti Folyóirat Szerkesztősége, 1113 Budapest, Valkói u. 9.

E-mail: korall@korall.org

Megrendelés, terjesztés: terjesztes@korall.org

Honlap: www.korall.org

Czoch Gábor főszerkesztő, gczoch@gmail.com

Bódy Zsombor, bomazsor@hotmail.com

Granasztói Péter, pgranasztoi@gmail.com

Kármán Gábor, karmangabor@gmail.com

Klement Judit, eperfa@hotmail.com

Koltai Gábor, koltaigabor@gmail.com

Lengvári István, lengvari@gmail.com

Majorossy Judit, majorossyj@gmail.com

Ring Orsolya, ring.orsolya@gmail.com

Somorjai Szabolcs, szsomorjai@gmail.com

A KORALL az alábbi könyvesboltokban kapható:

BUDAPEST

ELTE BTK Jegyzetbolt
1088 Múzeum krt. 6–8.

Fókusz Könyvárúhá
1072 Rákóczi út 14.

Írók Boltja
1061 Andrássy út 45.

Művészetek Palotája
Vince Könyvesbolt
1095 Komor Marcell utca 1.

Penna Bölcsész Könyvesbolt
1053 Magyar utca 40.

Püski Könyvesház
1013 Krisztina körút 26.

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

Társadalomtörténeti Monográfiák 11. kötet

Fejős Zoltán
„KAPER KÓNTRI”
 Magyar rézbányászok Amerikában

„A múlt év előtt alig, alig lehetett valamit hallani a michigani rézvidékről. Nem beszélt arról senki. Ha valaki tudott is valamit felőle, nem igen tudott egyebet arról, hogy rézvidék a Superior tóba benyúló tágas félsziget, hogy rézben gazdag vidék, hogy dolgozik ott pár ezer bányász, máskülönben majdnem ott van, ahova a madár se jár. Aki pedig nagyon sokat tudott felőle, tudta azt is, hogy a bányászok közt sok a magyar, hogy a bányászokkal elég emberségesen bánnak, hogy van ott elég iskola, templom, kórház s miegymás, hogy a munkások elég jól keresnek, ha nehezen is dolgoznak, hogy nem drága a megélhetés, hogy becsületesen felépített lakásokban laknak, hogy majdnem mindenki megelégedett. Szóval volt rá elég ok, hogy ne igen beszéljenek e világon a michigani rézvidékről. Egyszer azután, majdnem váratlanul hozta a táviró, hogy a rézvidéken, ott isten háta mögött, lehetetlen indián nevű helyek, falvak között kiütött a sztrájk, 15–20 ezer rézbányász vágta oda egyetlen egy intésre a kalapácsot, kézi lámpást. Megszűnt a munka.”

Szabadság, 1914. január 16.

A 287 oldalas kötet bolti ára 3600 Ft.

Megrendelhető a terjesztes@korall.org e-mail címen vagy a www.korall.org honlapon, 25% kedvezménnyel (2700 Ft.)

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

K. Horváth Zsolt

MÉREI FERENC

I. kötet: Peremhelyzet és a remény szocializmusa 1909–1945

II. kötet: Szocialista felvilágosodás és törzsi avantgárd 1945–1986

Mérei Ferenc (1909–1986) a magyar pszichológia és pedagógia nagy hatású alakja, csaknem végigélte a 20. századot. A tanítványok, barátok és tisztelők által szerkesztett emlékkönyvek után ez a biográfia először vállalkozik Mérei gazdag életművének és élet-történetének kritikai feldolgozására. Műfaját tekintve olyan társadalmi életrajznak határozhatjuk meg, mely nem pusztán egyetlen személy életére összpontosít, hanem feltárja azokat a kontextusokat is, melyek az individuumot befolyásolják, korlátozzák vagy éppen ösztönzik. Mérei pályáját tehát nem lineáris, individuális fejlődéstörténetként, hanem – az ő társadalomlélektani elképzeléseihez híven – társas és intézményesített kontextusoktól elválaszthatatlanul egyén dinamikus történeteként fogta fel a könyv. Ez annyit tesz, hogy az individuum nem színpalként, kulisszaként jár-kezel a különböző történelmi és szociológiai színterek előtt, hanem az egyén és a kontextus között kölcsönösen formatív viszony áll fenn. Ez a dinamikus viszony azt is lehetővé teszi, hogy se a személyiséget, se a kontextusokat, se az őket leíró nyelvet ne történelmi invariánsnak tekintsük, hanem rámutassunk a közöttük lévő, folyamatosan változó összefüggésekre.

Mérei Ferenc gazdag életet élt, így élettörténete rekonstrukciójakor számtalan, első látásra különmemű kontextust kellett egymás mellé rendeznünk. Éppannyira élt tudós életet, mint amennyire – igaz, csak rövid ideig – szakpolitikust, éppannyira volt a nyilvánosság előtt rendszeresen megjelenő, komoly műveltséggel bíró értelmiségi, mint amennyire gondosan titkolta a Törzs nevű baráti társaságának „halálosan” komolyan vett rituáléit. A társadalmi életrajz műfaja azért is tűnik kecsesgetőnek, mert a társadalom mint totalitás olykor elrejt, elfedi vagy egyenesen elnyeli az egyént. A túlzottan én-központú életrajzi megközelítésekhez képest ez a biográfia szándékosan felfüggeszti a szelf és a környezet stabil határait, eljárását tekintve pedig a Mérei által is nagy tisztelettel övezett Kurt Lewin mezőelméletéhez és dinamikus személyiségelméletéhez közelít.

A 1034 oldalas kötet bolti ára 7800 Ft.

Megrendelhető a terjesztes@korall.org e-mail címen vagy a www.korall.org honlapon 20% kedvezménnyel (6200 ft).

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténelmi Egyesület

B U D A P E S T I K Ö N Y V S Z E M L E

B U D A P E S T I K Ö N Y V S Z E M L E

Főszerkesztő: Wessely Anna
 Harsányi Tamás (tördelőszerkesztő), Sebes Katalin (szöveggondozó)
 A szerkesztőbizottság elnöke: Laki Mihály
 Szerkesztőbizottság: Bodnár M. István, Gyáni Gábor, [Kálmán C. György], Klaniczay Gábor, Lakner Judit,
 Madarász Aladár, Maltényi László, Pajkossy Gábor

33. évfolyam 2. szám 2021. ősz - tél

BÚCSÚ

Veres András:	Búcsú Kálmán C. Györgytől (1954–2021)	107
Madarász Aladár:	Kornai János halálára	108

BÍRÁLAT

Gyórfy Dóra: Az értelmiség felelőssége	Kornai János: Töprengések	109
---	---------------------------	-----

Szűcs Zoltán Gábor: Két tézissel több a kelleténél	Körösényi András – Illés Gábor – Gyulai Attila: Az Orbán-rezsim A plebisziter vezérdemokrácia elmélete és gyakorlata	116
---	---	-----

B. Kiss Máttyás – Tóth Kelemen: Hálózatok és hierarchiák	Niall Ferguson: A tér és a torony Hálózatok, hierarchiák és harc a globális hatalomért	124
---	---	-----

Rényi Ágnes: Paris, Budapest	Karády Viktor: A társadalomtudományokról Válogatott történeti szociológiai írások I.	131
---------------------------------	---	-----

B. Nagy Anikó: A nagy bűnbarlang	Árvai Mária – Véri Dániel: A nagy könyvlopás Francia könyvkiállítás a vasfüggöny mögött	137
-------------------------------------	--	-----

Zuh Deodáth: Kinek a kortársa Fülep Lajos?	Márfai Molnár László: A konkrét jelentés poétikája Fülep Lajos művészetfilozófiája	143
---	---	-----

PROBLÉMA

Arató András	Autoriter zárványok és a bénultság megtörésének mechanizmusai	148
Sümei István	A „legitimitás” labirintusában – Szabó Miklós a legitimitásról	159
Kalmár Miklós	Viták a budavári palota sorsáról (1945 – 1948)	168
Semjén András	Majdnem olyan, mintha	181

TISZTELETKÖR

A reneszánsz reneszánsza
 Beszélgetések a reneszánszkutatásról és Klaniczay Tiborról
 Szerk. Ács Pál, Székely Júlia

Pálffy Géza	A Klaniczay-jelenségről és -örökségről egy különleges interjúkötet kapcsán	194
Kiss Farkas Gábor	Reneszánszkutatás és manierista kutatás	201

Megjelent a Replika 123

Osztálytálg

Tillmann Ármin: Identitáspolitika: kulcsfogalom a rendszerkritika kiélezéséért vagy annak kiiktatásáért?

Básthy Ágnes: „Fehérek” és „Feketék”

Kelet-európai diszkurzív stratégiák a gyarmatosítás örökségéről és a rasszról

Feró Dalma: Az elismerés posztpolitikája a hegemoniaküzdelmek szolgálatában

Az újbaloldali mozgalmaktól a liberális hegemonia felemelkedéséig és válságáig

Francis Fukuyama: Az identitáspolitika ellen

Az új tribalizmus és a demokrácia válsága

Adrienne Rich: Kötelező heteroszexualitás és leszbikus létezés

András Csaba: Szegény alt-rightos gyermekeink

Engedelmeskedés

Sümegei István: Az engedelmeskedés elmélete

Javítatlan kiadás

Ali R. Chaudhary: Fesd fehérre!

A reklámpiar szegregációs logikája és az elektromos gitár

Társadalmi mobilitás és életkörülmények

Harcza István: Az intergenerációs mobilitás és az életkörülmények közötti kapcsolat

Kételyek a párhuzamos megközelítés tükrében

Recenziók

Csathó Ábel: Fehérek közt egy amerikait

Bayer József: Helyi gondoktól a globális perspektíváig

Elérhető az Írók Boltjában,
megrendelhető a www.replika.hu oldalon.

Korábbi számaink korlátozott számban,
eredeti áron, a szerkesztőség címén megrendelhetőek
(terjesztes@korall.org www.korall.org):

- 5–6. *A munkától a szociálpolitikáig* (600 Ft)
- 7–8. *Sport és testkultúra* (600 Ft)
- 11–12. *A város és társadalma* (950 Ft)
13. *Női karrier: lehetőségek és elvárások* (800 Ft)
14. *Vállalkozók – Cégek – Piacok* (800 Ft)
- 15–16. *Historiográfia: az eseménytől az időig* (1400 Ft)
17. *Politika és hatalom a társadalomban* (800 Ft)
18. *A kisebbségi magyarság társadalomfejlődése 1920–2000* (800 Ft)
- 19–20. *Rurális társadalmak* (1400 Ft)
- 21–22. *Clio és Psyche* (1400 Ft)
23. *Kulturális minták és kölcsönhatások Európában* (1000 Ft)
- 24–25. *Nemzetépítés és régészet* (1500 Ft)
26. *Utazók és utazások* (1000 Ft)
27. *Vallás, felekezet, társadalmi stratégiák* (1000 Ft)
- 28–29. *Közép-Európa összehasonlító perspektívában* (1500 Ft)
30. *Demográfiai viselkedés és lokális társadalom* (1000 Ft)
31. *Történeti földrajz, a tér története* (1000 Ft)
32. *Távolság – közelség* (1000 Ft)
33. *A háború állapota* (1000 Ft)
35. *Társadalomnéprajz: a textustól a sűrű leírásig* (1000 Ft)
36. *Kollektivizálás és agrártársadalom* (1000 Ft)
37. *Nemzet és nemzetépítés a 19. században* (1000 Ft)
38. *A Magyar Királyság európai szemmel* (1000 Ft)
39. *Kontroll alatt – könnyűzene a szocializmusban* (1000 Ft)
42. *Mesterségem címere... Hivatás és professzionalizáció* (1000 Ft)
43. *A könyvtől az olvasóig* (1250 Ft)
44. *Életút-értelmezések* (1250 Ft)
45. *Városi terek – Városi térhasználat* (1250 Ft)
46. *Migráció – Emigráció* (1250 Ft)
47. *Nemzet és gazdaság* (1250 Ft)
48. *Az oszmán világ Közép-Európa peremén* (1250 Ft)
50. *Kapcsolatok – Hálózatok* (1250 Ft)
52. *Kötött pályán? Közlekedő társadalom* (1250 Ft)
53. *Természeti kihívások – társadalmi viszonyok* (1250 Ft)
55. *Nem a ruha teszi?* (1250 Ft)
56. *Iskola, nemzetépítés, társadalmi mobilitás* (1250 Ft)

-
57. *Konfesszionizáció: felekezeti és politikum a kora újkorban* (1250 Ft)
 60. *Női életvilágok* (1250 Ft)
 61. *Vállalatok társadalma* (1250 Ft)
 62. *Tudomány a nemzetépítés szolgálatában* (1250 Ft)
 63. *Ókori társadalmak* (1250 Ft)
 64. *Diktatúra alulnézetből* (1250 Ft)
 65. *Film és történelem* (1250 Ft)
 66. *Szexuális másság és kirekesztés* (1250 Ft)
 67. *A felejtés egyéni és társadalmi mintázatai* (1250 Ft)
 68. *Nemzetiségi együttélés a Kárpát-medencében* (1250 Ft)
 69. *Színház és az egész világ* (1250 Ft)
 70. *Diétai követek, országgyűlési kéápviselek* (1250 Ft)
 73. *Fotó és társadalom* (1250 Ft)
 74. *Civil önszerveződés, civil társadalom* (1250 Ft)
 75. *Kulturális örökség és történelem* (1250 Ft)
 76. *Iparosodó társadalmak* (1250 Ft)
 77. *Mindennapi szegénység* (1250 Ft)
 78. *Városfalon innen és túl* (1250 Ft)
 79. *Megfigyelt társadalom* (1250 Ft)
 80. *Tudomány és intézményei* (1250 Ft)
 81. *Vagyon és vagyonosodás* (1250 Ft)
 82. *Édesek és mostohák: szülői szerepek* (1250 Ft)
 83. *Tisztaság fél egészség?* (1250 Ft)
 84. *Fürdőzők és turisták* (1250 Ft)
 85. *Globalizációtörténeti megközelítések* (1250 Ft)
 86. *Mobilitás a rendi társadalomban* (1250 Ft)
 87. *Zsidó felemelkedés vagy térnyerés?* (1500 Ft)